tarihte ve bugün

Şamanizm

Materyaller ve Araştırmalar

Abdülkadir İnan

Birinci baskı	:	1954
İkinci baskı	:	1972
Üçüncü baskı	:	1986

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. DİZİ — Sa. 24[b]

TARİHTE VE BUGÜN

ŞAMANİZM

Materyaller ve Araştırmalar

III. Baskı

ABDÜLKADİR İNAN

Metin dışında 7 resim vardır

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA
1986

İÇİNDEKİLER

I. TARİHTE ŞAMANİZM

Eski Türk dini ve mitolojisi hakkında Çin, İslâm ve Batı kaynaklarında epeyce malûmat bulunmakla beraber çok dağınık ve kısa olduklarından bunlardan faydalanmak çok yorucu çalışmalar istemektedir. Türk kavimlerinin örf, âdet ve inanmalarında son devirlere kadar muhafaza edilmiş olan eski dinî telâkkilerin ve geleneklerin menşelerini araştırırken ta İskit ve Hun (H'yung-nu) devirlerinin derinliklerine kadar inmek ve bu bakımdan Orta Asya'yı ve Doğu Avrupa'yı bir bütün olarak almak icabetmektedir. Meselâ, Türk kavimlerinde and ve anda müesseseleri ve bunlara bağlı gelenekler milâttan önceki V - IV. yüzyıllarda Yunan tarihçileri tarafından tavsif edilen İskit and müessesesinin aynı olduğu malûmdur. Milâttan önceki II. yüzyıllarda Çin vakanüvisleri tarafından Hunlarda tesbit edilen Gök-Tanrı, güneş, ay, yer-su atalar ve ölüler kültü Türk kavimlerinde, muhtelif kültürlerin tesirleri altında kalmalarına rağmen, son devirlere kadar devam ettirilen kültlerdir. Bu kültler çağdaş Altaylılarda ve Yakutlarda müşahede edilmiştir. Bununla beraber Altay ve Yakut şamanlığı bütün halinde eski Türk dini olarak kabul edilemez. Çok eski devirlerde büyük hakanlıklar ve devletler kuran Türklerin dünya görüşleri ve dinî telâkkileri Altay ve Yakut şamanizmine nazaran çok gelişmiş ve olgunlaşmış olduğu anlaşılmatadır. Altay ve Yakut şamanlığını, elinde bulundurduğu pek mahdut materyallere dayanarak, tetkik eden rahmetli Ziya Gökalp dahi bunun farkına varmış ve eski Türkler için *toyunizm* adını verdiği bir millî din tasavvur etmişti. Fakat "toyunizm" dediği din budizmden başka bir şey değildir. Sırf itibarî olarak dahi eski Türk dinine "toyunizm" adı verilemez. Eski Türkler, şüphesizdir ki, şamanist idiler. Fakat bu şamanizm Altay ve Yakut şamanlığının bulunduğu safhayı çok arkasında bırakmış, gelişmiş bir durumdaydı. Avcılık ve iptidaî ziraatle dar bir sahada yaşıyan küçük boyların dünya görüşleri ve dinî telâkkileriyle büyük göçebe hakanlıklar kuran, Çin'den Bizans'a ve İran'a kadar uzanan

ulusun dünya görüşü ile dinî telâkkilerinin aynı seviyede olmasına imkân yoktur.

Çin kaynaklarının verdikleri haberlerden anlaşıldığına göre, eski Orta-Asya şamanizminin esasları Gök-Tanrı, güneş, ay, yer, su, ata (cedd-i âlâ), ateş (ocak) kültleri idi. Dinî âyin ve törenlerin muayyen bir nizam (statu) çerçevesi içine alınmış olduğunu tahmin etmek de mümkündür.

Büyük devlet kuran şamanistlerin âyin ve törenlerini icra için resmî tüzük vücude getirdiklerini yakın zamandaki Mançu tarihinden de biliyoruz. XVI. yüzyılda muhtelif Mançu ve Tonguz gibi Altay ulusları birleşerek Çin'i fethettiler. Bu kabileler şamanist idiler. 1747 yılında şaman âyin ve törenlerini düzenliyen bir statü imparator tarafından ilân edildi, şamanistler için bir tapmak da yaptırıldı[1].

Çin kaynakları Hun kültüründen bahsederken tapınaklarını zikrediyorlar. Bu haberlere göre hakanın karargâhındaki tapınakta her yılın başında âyin yapılırdı. Bu âyine Hunların yirmi dört boyunun başbuğları iştirak ederlerdi. Yılın beşinci ayında Lung-çeng şehrinde toplanırlar, atalarına, Gök-Tanrı'ya, yer-su ruhlarına kurban sunarlardı. Sonbaharda, atların iyi beslendikleri zaman, orman yanında toplanıp etrafı dolaşırlar, ahalinin ve hayvan sürülerinin sayısını kontrol ederlerdi. Hakan her sabah çadırından çıkarak güneşe ve geceleri aya tapardı.

M.ö. 121 inci yılda cereyan eden bir savaşta Çinliler bir Hun prensini yenerek karargâhını ellerine geçirmişlerdi. Aldıkları ganimetler arasında bir altın put da vardı. Çin vakanüvisinin verdiği malûmata göre Hun prensi bu putun karşısında Gök-Tanrı'ya kurban sunardı[2]. Herhalde bu put Altaylılarda ve başka çağdaş şamanistlerde müşahede edilen *ongon* yahut *töz*'lere benzer bir sanem olsa gerektir. Altından yapılmış olan Hun putu Altaylıların deriden yahut keçeden yaptığı töz (on-

[1] Hyacinth (Biçurin) Kitay v grajd. i nravst. sostoyanii, IV, Petersburg 1848, s. 54.

[2] Hyacinth (Bicurin). Sobraniye svedeniy o narodah, obitavşih v Sreney Azii v drevnie vremena. Petersburg 1851. I, 15-16, 32; W. Eberhard, Çin'in şimal komşuları. Türk Tarih Kurumu yayınlarından VII. seri No. 9, 1942, s. 76-77. (Metin içinde Hyacinth ve Eberhard diye gösteriyorum).

gon)den, şüphesizdir ki, daha mütekâmil olmuştur. Aynı kaynakların bildirdiklerine göre Hunlar bir işe teşebbüs etmek isterlerse yıldızların ve ayın durumlarına bakarlardı. Bu kayıttan anlaşlıyor ki Hun kam'ları heyet ilminden de haberdar olmuşlardır.

Hunlardan sonra Orta Asya'da devlet kuran muhtelif sülâlelerden bahseden Çin kaynakları bunların da Gök-Tanrı'ya, yer-suya, güneşe ve aya kurban sunduklarını yazmışlardır.

M.ö. II. yüzyılda Hunlara tâbi olan, sonraları devlet kuran Vu-huanların dini hakkında verilen malûmat Hun dini hakkında verilen malûmattan farksızdır (Hyacinth, I, 154; Eberhart, s. 48).

M.s. III. yüzyılda meydana çıkan Toba sülâlesi devrinde de Hun kültleri devam ettirilmiştir. To-ba'lar "Siyenpi âdeti üzerine ilkbaharın ilk ayında Gök-Tanrıya, doğu tarafında bulunan tapınakta atalara kurban keserler; sonbaharın ilk ayında Gök-Tanr'ıya kurban âyini yaparlardı, dinî âyinler ve kurban törenleri nizamnâmeye göre icra edilirdi". (Hyacinth, I, 202); "ecdat mâbedi makamında bir taş oyarlardı. Şimal yurtlarından cenuba göç ederlerdi, taş ev içinde göğe, yere, hakanın soyuna kurban keserlerdi. Kurbandan sonra kayın ağaçları dikerlerdi. Bunlardan tanrılık ve kutlu orman meydana gelirdi" (Eberhard, s. 80).

"Toba devletinin ilk zamanlarında kadın şamanlar umumiyetle devletin dinî törenlerinde faaliyette bulunuyorlardı; Meselâ 339 yılında bir kurban töreninde, tıpkı Sibirya şamanları gibi, ellerinde dümbeleklerle (kadın şamanlar) görünmüşlerdir" (Eberhard, s. 43).

Orta Asya'da devlet kuran kavimlerin kültür merkezi olan hakan sarayları ve beylerin karargâhları ve bunların çevresinde yerleşen ve göç eden boylar daima yabancı kültürlerin tesirlerine maruz bulunuyorlardı. Doğudan Çin mitolojisi ve felsefesi, güneyden Hint-Tibet budizmi, batıdan zerdüştizm çok eskidenberi Orta Asya'nın millî kültlerine yavaş yavaş tesir ediyorlar, kendileri de yerli kültlerden müteessir oluyorlardı. Yabancı dinler şamanizmden birçok unsurlar kabul etmekle halk tabakası içinde muvaffakiyet kazanıyorlardı.

III - IV. yüzyıllarda zerdüştizm, budizm ve hıristiyanlık Orta Asya'nın muhtelif bölgelerinde sağlamca yerleşmişti. VII - VIII. yüzyıllarda bunlar arasına manihaizm de karışmış oldu.

Angara ve Obi ırmaklarından, Sibirya'nın Tayga ormanlarından, gerçek şamanist olarak güneye gelen To-ba'lar V. yüzyılda budizmi resmen kabul ettiler; büyük Buda tapınakları yaptılar. Bununla beraber Tobaların egemenliği altında bulunan bütün kavimlerin Buda dinine girmiş olduklarını kabul etmek yanlış olur. Her halde budizm, hakanlığın merkezindeki aristokrat zümrenin dini olmuş, geniş halk tabakası ise şamanlığında devam etmiş olacaktır.

Tobalardan egemenliği alan Cücen'lere Toba imparatorlarının hakaret nazariyle baktıkları, haşerat makulesi saydıkları mânidardır. [3] Çin kaynaklarının verdikleri mamûata göre bu kavim "elbiselerini ve ellerini yıkamazlardı" (Eberhard, s. 100). Bu âdet koyu şamanistlerin su kültü hakkındaki inanmaları ile ilgilidir; şamanist Oğuzlarda ve Moğollarda müşahede edilmiştir. [4] 519 yılında tesbit edilen bir habere göre Cücen (Juan-juan)lerde" bir kadın şaman bir prensi göğe seyahat yaptırmış ve sonra bu prensi seyahatten geri çağırmış, bunun için de güzün orta ayında bir ovada çadır kurmuş, çadırın içinde yedi gün oruç tutmuş ve bütün bir gece dua etmiş" (Eberhard, s. 43). Budist Toba sülâlesi yerine şamanist Cücen sülâlesinin gelmesinde, ihtimal ki, kuzeyden gelen muhafazakâr boyların önemli rolleri olmuştur.

VI. yüzyılda büyük Türk devletini yeniden kuran Gök Türk sülâlesi şamanist boyların yetiştirdiği sülâle idi. Bu sülâle, devlet idaresinde millî yazı ve millî dil kullanacak derecede inkişaf etmiş bir milleti, bir devleti temsil ediyordu. Epeyce gelişmiş olan bu kültür seviyesine rağmen VII - VIII. yüzyıl Gök Türklerinde, bugünkü Altay uluslarının şamanizmindeki birçok iptidaî unsurların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Gök Türkler "tanrılarının suretlerini keçeden yaparlar ve deri torba içinde muhafaza ederlerdi. Bu suretleri iç yağiyle yağlarlar ve sırıklar üzerine dikerlerdi. Yılın dört çağında (mevsiminde) bu

M. Şemsettin (Günaltay), Mufassal Türk Tarihi, III, s. 169, 172-173.
A. Z. Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, Lpz. 1939, s. 131.

tanrılara kurban keserlerdi" (Eberhard, s. 87). Bu "tasvir"ler Altaylıların töz-tös, Yakutların "tañara", Soyut-Uranhaların "eren", Moğolların "ongon" dedikleri putlardan başka bir şey değildir.

"Kestikleri at ve koyun kurbanlıkların kafalarını sırıklara korlar. Hakanın çadırı Ötüken dağmdadır; kapısı doğuya bakar. Her yıl boy başbuğlariyle beraber atalarının mağarasına kurban sunar. Ayın ilk onunda ırmak kıyısında tanrıya kurban keserler. Ötüken dağının batısında 500 "li" mesafede yüksek bir dağ vardır. Bu dağın üzerinde ağaç ve ot yoktur. Burasına "Budın inli" derler ki "ülkenin koruyucusu olan ruh" demektir. Ruhlara taparlar, kamlara inanırlar "(Hyacinth, I, 271). Bu "Budun inli" budun (millet) tanrısı, bütün vatanı ve milleti koruyan tanrının makamı olan dağ demek olsa gerektir. Her halde bu kült dağ, mağara ve atalar kültünün birleşmesinden meydana gelen çok önemli bir kült olmuştur.

Toba Han (572-581) bir Çinli budistin teşvikiyle Buda dinini kabul etmekle Gök Türkler arasına budizmi sokmuş oldu. Toba han çok müteassıp bir budist gibi hareket ediyor, Buda dualarını okuyor, oruç tutuyordu. [5] Bu büyük hakanın budizmi kabulü şamanist Türkler arasında nasıl karşılandığını bilmiyoruz. Toba han'ın ölümünden sonra Gök Türk hakanlığının felâkete sürüklenmesi, Türk beylerinin Çinlileşerek soysuzlaşmaları, Türk " kara budununun" hani benim hakanım? hani benim ilim törem?" diye feryat ettiği, Gök Türk (Orhun) yazıtlarından açıkça anlaşılmaktadır. Tobo Han'ın ölümünden tam bir buçuk asır sonra yazılan bu yazıtlarda budizmden eser yoktur; bu yazıtlara göre, Türklerin istiklâl kazanmalarına Türk tanrısı ve yer-suyu yardım etmiştir. Dikkate değer ki bu yazıtlarda çok iptidaî inanmalardan olan fena ruhlardan, töz'den ve buna benzer putlardan bahsedilmiyor. Çin vakanüvislerinin Gök Türklerde bulunduğunu söyledikleri "keçeden yapılmış putlar" ve onları "yağlama" âdetleri ancak halk tabakasında muhafaza edilmiş iptidaî kültler ve âdetler olsa gerektir. Bilge Han'ın çevresinde bulunan aristokrasi zümresine men-

[5] Hyacinth, I, 274; M. Şemsettin (Günaltay), Mufassal Türk tarihi, IV, 42.

sup Türkler bu inanma ve âdetlere eski devrin hâtıraları diye bakmış olacaklardır. Yufka yürekli Bilge Han'ın Buda dinine karşı gösterdiği temayül de bu zümrenin "kara budunun" inandığı hurafelere karşı kayıtsızlık göstermeğe başlamış olmalariyle izah edilebilir.

Çin kaynaklarının verdikleri malûmata göre, Bilge Han Çin'de olduğu gibi karagâhının etrafına kale yapmak, Buda ve Lao-tseu namlarına mâbetler inşa etmek hevesine düştü... Bilge Han, tebasını şehir hayatına alıştırmak, Buda dininin âyinleriyle ülfet ettirmek için şehir ve mâbed inşa etmek gibi bir fikre düşmüştü. Fakat bu fikri Tonyukuk'un şiddetli muhalefetine uğradı" [6].

Batıdaki Gök Türklerin dini, inanma ve âdetleri doğu Gök Türklerinin din ve âdetlerinden farksızdı. Bunlarda babalarının nesiller boyunca yaşadıkları mağaraya her yıl büyük bir memur gönderip kurban kestirirlerdi. Yılın beşinci ve sekizinci aylarında ruhlara kurban sunmak için toplanırlardı (Hyacinth, I, 341).

Gerek tarih kaynaklarından ve gerek bıraktıkları yazıtlardan anlaşıldığına göre Gök-Türk hakanları ve bunların idareleri altında bulunan Türk boyları, batıdaki şehirli Türklerin bir kısmı müstesna, hep şamanist idiler.

Gök Türk devletinin Uygur sülâlesi eline geçtiği tarihe kadar —VIII. yüzyılın son yarısına kadar— Orta Asya'nın kuzey bölgelerinde şamanizm hâkim durumda idi. Batıdan ve güneyden gelen "kitaplı dinler"in tesirleri yok denecek kadar azdı; bilâkis "kitaplı dinler"in şamanizmle beslendikleri ve bu beslenmenin kuvveti nisbetinde kuzeye nüfuzlarını sağlıyabildikleri şüphesizdir.

Gök Türklerin elinden egemenliği alan ilk Uygur hakanları (Kül Bilge ve Moyun Çur) şamanist idiler. Uygur hakanlarından Bökü Han 763 de Uygurlar arasına manihaizm mezhebini soktu.

Manihaistler Orta Asya'nın batı bölgelerinde III. yüzyıldanberi faaliyette bulunuyorlardı. Bu mezhebin dâileri, muh-

[6] M. Şemsettin (Günaltay), Mufassal Türk tarihi, IV, 274-275; Hyacinth, I, 332-333.

telif dinlerin akide ve âyinlerini kendi talimat ve âyinleriyle barıştırmakta mahir idiler. Bununla beraber büyük Uygur hakanlarının karargâhı Orhun ırmağı ile Ötüken dağı arasında bulunduğu sıralarda Uygur "kara budun" un manihaizmi tamamiyle benimsediklerine inanmak güçtür. Bu bakımdan Kara Balgasun yazıtının Çince metnindeki bazı parçaları çok mânidardır. Bu anıt Uygurların manihaizmi kabulünden tahminen 50-60 yıl sonra dikilmiştir Bu metinde dinden bahsedilirken şöyle denilmektedir: "o (hakan) diyor ki 'siz fazileti nasıl anlıyabilirsiniz?' Bunun üzerine drehal umumî valiler, hudut valileri, iç ve dış vezirleri ve kumandanları hepsi bir ağızdan diyorlardı ki: biz eski günahlarımızdan istiğfar ediyoruz ve hak dinine fedakârlıkla hizmet edeceğiz'. Kağanın buyruğu ile bu din artık her bucağa yaydırıldı. Bu umde çok mistik ve pek yüksek idi, kavranması pek ağırdı. Onlar tekrar tekrar (hakandan) merhamet etmesini rica ediyorlardı..." [7] Daha aşağıda hakan "ışık dinini kabul etmelisiniz!" diye ısrar ediyordu ki halk arasında manihaizmin pek te yerleşmediğini gösterir. Bu din, kuzeyden gelen Uygurlar arasında ancak 840 dan sonra, yani Uygurların Doğu Türkistan'a gelip yerleşmelerinden sonra, kökleşmiş olacaktır. Bununla beraber Uygur ülkesinde manihaizm, hıristiyanlık ve budizm ile yanyana şamanizm de yaşıyordu. Şamanizmin en önemli ve iptidaî kültlerinden biri olan töz yahut ongon kültünün Uygur budist rahipleri tarafından Buda tapınaklarına kabul edilmiş olduğunu Rubruk'un bir hikâyesinden öğreniyoruz. [8]

Uygur sülâlesinin hâkimiyeti çağında manihaizm ve budizmin koyu şamanlığın vatanı olan Altay, Ötüken ve Baykal çevrelerinde kendilerine zemin bulamadıkları muhakkaktır. Uygurlardan hâkimiyeti alan Kırgızların kuzey sınırı Angara-Tonguzka ırmaklarının Yenisey'e döküldüğü yer olduğu tahmin ediliyor ki [9] buna göre Uygur devletinin de kuzey sınırı buraya kadar uzanmış olacaktır; çünkü Kırgız ülkesi de 758 yılında

[7] H. N. Orkun, Eski Türk yazıtları, II, s. 41.

[8] V. de Rubruk, Puteşestvie v vostoçnıya stranı (A. İ. Malein tercümesi), S. Petersburg 1911, s. 108.

[9] W. Barthold, Kirgizi (İstor. oçerk), Frunze, 1927, s. 11.

Uygurlar tarafından alınmıştı. [10] Bununla beraber Kırgızlar Uygur hakanına karşı daima isyan halinde bulunmuşlardır. Nihayet 840 yılında Kırgızlar, Uygurları Moğolistan'dan çıkardılar ve Orta Asya'nın doğusunda Kırgız devleti kurdular. Mani dinini kabul eden Uygurlar, Doğu Türkistan'a gelip yerleştiler.

Kırgızların anayurdu Yenisey ırmağının kaynakları idi. Yenisey havzasında bulunan yazıtların bunlara ait olduğu tahmin edilmektedir. Çin kaynaklarına göre "Kırgızların yazı ve dilleri tıpkı Uygurlarınki gibi" idi. [11] Çin ve İslâm kaynaklarının verdikleri bilgilerden anlaşıldığına göre Kırgızlar şamanist idiler. Tanrılara-ruhlara kırlarda kurban sunarlardı, kurban âyini için muayyen zamanları yoktu. Şamanlarına kam (Çin hiyeroglifine göre "gan") derlerdi. Sulara, ağaçlara kurban sunarlardı.

X. yüzyıl İslâm seyyahlarından Ebu Dülef, Kırgızlardan bahsederken yazıları olduğunu, tanrıya ibadet ettiklerini, ibadetlerinde mevzun ilâhiler okuduklarını, her yıl üç bayramları olduğunu zikrediyor. [12]

XI. yüzyıl tarihçilerinden Gardizî, Kırgızlara dair şu malûmatı veriyor: "Kırgızlar, Hintliler gibi, ölülerini yakarlar ve "ateş en temiz şeydir, ateşe düşen her şey temiz olur. Ölüyü de ateş kirlerinden ve günahlarından temizler" derler. Bazı Kırgızlar ineğe, bazısı kirpiye, bazısı saksağana, bazısı şahine, bazısı da güzel ağaçlara taparlar. Bunlar arasında faginum dedikleri (?) bir kişi vardır; her yıl muayyen bir günde gelir, çalgıcıları ve her türlü çalgı âletlerini getirirler. Çalgılcılar çalmağa başlarken faginum (kam olacak) bayılarak düşer; bundan sonra ondan bu yıl neler olacağını: kıtlık, bereket, yağmur, kuraklık, tehlike, emniyet ve düşman saldırışı hakkında sorarlar. O (kam) hepsini söyler ve ekseriya onun dediği olur." [13]

[10] Hyacinth, I, 449.

[11] Hyacinth, I, 446; Eberhard, Çin'in şimal komşuları, s. 69.

[12] W. Barthold, Kirgizi, s. 21.

[13] W. Barthold, Otçet o poezdke Sreney Azii... Petersburg 1897, metin s. 87 (rusça tercüme s. 111): و اندر میان ایشان مردی باشدکه هر سالی بروزی معلوم بیاید و همه مطربان و انواع آلات شادی حاضر کنند و ان مردم را فغینون خوانند چون مطربان سماع کردنند اوبیهوش کردد بس ازوی بپرسد هرچه اندر آن سال خواهد بود از تنکی و فراخی و باران و قحت و بیم و ایمنی و غلبهٔ دشمن او همهدا بکوید و بیشتر ازان همچنان باشدکه او کفته باشد.

Uygur sülâlesinin hâkimiyeti devrine ait olduğu sanılan bir yazıtta görüldüğü üzere Uygur hakanlarına sadık olan Kırgız beylerinden birinin manihaizmi kabul ettiği tahmin edilmektedir. G. İ. Rasmstedt tarafından kuzey Moğolistan'da bulunan bir yazıtta "ben kırgız oğluyum" diyen bey "mar"ına yüz er ve mesken verdiğini söylüyor ve oğullarına "marı gibi olmaları"nı tavsiye ediyor.[14]

"Mar" kelimesi süryanîce "efendi", "öğretmen" demek olduğuna göre Ramstedt bu Kırgız beyinin manihaist olduğunu tahmin ediyor. VIII. yüzyılın sonlarına ait olduğu tahmin edilen bu yazıtın sahibi olan Kırgız beyi Uygur hakanın sadık olduğuna göre (yazıtta "hakana kulluk ediniz" denilmektedir) manihaist olması pek mümkündür. Fakat bu olay onun çağdaşı olan bütün Kırgızların Mani dinini kabul ettiklerini göstermez. IX - X. yüzyıllarda Kırgızlar, gerek Çin ve gerek İslâm kaynaklarının verdikleri haberlere göre, şamanist idiler.

XI. yüzyılda İrtiş ırmağı boylarında yaşıyan Kimek-Kıpçaklar, Gardizî'ye göre, "İrtiş ırmağına taparlar, su Kimeklerin tanrısı derlerdi". [15] Aynı müellif Türgeş ve Çigil Türklerinin yakınlarında bulunan bir dağı tanrının makamı saydıklarını ve onunla and içdiklerini yazıyor. [16]

XI. yüzyılda (920) Hazer denizivle Aral gölü arasında yaşıyan Oğuzlar arasından İdil Bulgarlarına geçen İbn Fadlan'nın verdiği malûmata göre Oğuzlar, İslâm ülkesine yakın komşu bulundukları halde, şamanlıklarında direniyorlardı. İbn Fadlan'nın ilk gördüğü Oğuz beyi "Küçük Yanal [yahut Inal]" evvelce müslüman olmuş ise de Oğuzların "müslüman olursan bizim başkanımız olamazsın" dedikleri için tekrar şamanlığa dönmüştü.[17] İbn Fadlan'nın gördüğü Oğuzların defin tören-

[14] G. J. Ramstedt, Zwei uigurische Runenschriften in der Nord-Mongolia (Journal de la Sosiété Finno-Ougrienne XXX, 3, Helsinki 1913-18, s. I-II; W. Barthold, Kirgizi, Frunze 1927, s. 15.

[15] W. Barthold, Otçet, metin s. 83 (rusça terc. s. 105): و مردمان کیماك آن آب را بزرك دارند اورا پرستند و سجده کنند و چنین کویند ایشان که آب خدای کیما کیان است

[16] Aynı eser, metin s. 102 (rusça terc. s. 125): و این دهم بکوه تز ... دیکست و تقرب کنند ترکان بدین کوه و سوکند خورند بدین کوه و چنین کویند که این جای رب العزت است نعوذ بالله عما یقولون .

[17] A. Zeki Velidî Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, metin s. 13.

leri tıpkı, eski Gök Türklerinki gibi idi; mezar üzerine kurgan (hüyük) yaparlardı; balbal dikerler, yog-aş töreni yapıp kesilen hayvanların derilerini —başları, ayak ve kuyruklariyle beraber· sırıklara asarlardı. Ölülere kurban sunarlardı. [18]

İbn Fadlan Başkurt şamanizmine dair bazı malûmat vermektedir. Bu malûmata göre Başkurtlar kış, yaz, yağmur, rüzgâr, ağaç (orman), hayvan, insan, su, gece, gündüz, ölüm, hayat ve yer gibi varlıkların her biri için ayrı ayrı birer tanrı bulunduğuna, en büyük tanrının da gökte yaşadığına inanırlardı. Ağaçtan "fallus kadar" bir nesne yapıp onu (bir yere) asarlar, sefere çıkarken veya düşmanla karşılaşırken onu öper ve ona secde ederlerdi. [19] Oğuzlar ve Başkurtlarla komşu olan Hazarların hakanı ve aristokrat sınıfı yahudi dininde idiler. Halk tabakasının inançlarına dair bilgimiz yoktur. Gardizî'ye göre "hakan ve emirler yahudi dininde, kalanları Oğuz dinine benzer bir dinde idiler". [20] Arap coğrafyacılarının verdikleri malûmata göre Hazar ordusu X. yüzyılda tamamiyle müslümandı, her halde bunlar Oğuzlardandı. [21]

Müslüman coğrafyacılar o veya bu Türklerden bahsederken budist veya hıristiyan olduklarını söylerler. Tokuz-Oğuzların manihaist olduklarını açıkça biliyorlar. Fakat bu dinlerden hiç birine mensup olmıyan türlü Türk boylarından bahsederken "şuna inanırlar, buna inanırlar" demekle iktifa eder, şamanizmin bir "dinî sistem" olduğunu kabul etmezlerdi. IX - X. yüzyıllarda Yedisu'da ve Sırderya ırmağının doğu bölgesinde hâkim olan Karluk Türklerinin yanmıyan ağaçtan yapılmış tapınakları bulunduğunu, duvarlarında eski hakanların suretleri tersim edilmiş olduğunu X. yüzyıl seyyahlarından Ebu Dülef haber vermektedir. [22]

[18] Aynı eser, metin s. 14.

[19] A. Zeki Velidî Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, metin s. 19-18.

[20] W. Barthold, Otçet opoezdke v Srednyuyu Azıyu, Petersburg 1897, metin s. 95 (rusça terc. 120): ورئيس بزكتر واشاد جهود است وهركه بدو ميل دارد واز سرهنكان همچنان وآن باقى بردينى اندكه بدين توركان غزماند.

[21] A. J. Yakubovskiy, IX. ve X. asırlarda İtil ve Bulgar'ın tarihî topografisi meselesine dair (Belleten, cilt XVI, 1952), s. 283, 286.

[22] W. Barthold, Otçet, s. 20.

Ebu Dülef'in bu haberi doğru ise Karlukların şamanizmi epeyce gelişmiş ve tapınaklı bir din haline gelmiş olduğunu kabul etmek gerektir. Ebu Dülef'in Kırgızların dinine dair verdiği malûmat Çin kaynaklarının verdiği malûmata uygun olduğuna göre Karluklar hakkında verdiği malûmatın da doğru olması mümkündür. Bununla beraber Arap coğrafyacı ve tarihçilerinin Türklerin dini hakkında verdikleri haberlerden gerçek şamanizmaya ait olanlarını budizm veya mazdaizmaya ait olanlarından ayırmak güçtür. Çünkü bu bilginlerin çoğu "müşrik"leri, din bakımından, hep bir sayarlar.

Moğol istilâsından sonra yazılan kaynaklarda şamanizme dair malûmat daha çoktur. Alâeddin Cüveynî, Ermeni tarihçisi Kiragos, Reşidüddin, Plano Karpini, Rubruk, Marko Polo ve başka müellifler Moğolların ve onlarla beraber gelen Türk boylarının görenek ve geleneklerinden bahsederken şamanizm hakkında malûmat vermişlerdir. Cengiz Han'ın Moğolları ve bunlara iltihak eden kuzeyli Türk ulusları şamanist idiler. Moğolistan'daki bazı boylar arasına hıristiyanlık sokulmuş olmakla beraber bu din ancak bir sözden ibaret olmuştur. Bununla beraber Cengiz ve oğulları devrinde iptidaî şamanizmin mümessilleri olarak Kuzey ormanlarında yaşıyan kavimlerden Uryankıt'lar sayılırdı. Bu kavim Gök-Türk yazıtlarındaki Kurıkan'ların torunları ve bugünkü Urenha ve Yakut Türklerinin ataları sayılmaktadır. Reşidüddin'in verdiği malûmata göre Cengiz Han'ın Sol Kol beylerinden biri olan Odaçı bu Uryankıt'lardandı. Radloff'un fikrine göre bu *Odaçı* adı uygurcada ve başka Türk lehçelerinde tabip (der Arzt) anlamına gelen "otaçı"nın kendisidir.[23] İptidaî şamanizmde tabib ile şamanın aynı şahıs olduğu malûmdur. Moğol istilâsı devrinde Bozkır Moğollarının Uryankıt'ları koyu şamanizmin mümessili saymaları gösteriyor ki Cengiz'in çevresinde toplanan Türk ve Moğollar bile başka dinlerin tesirine maruz kalmışlar, orman şamanizminden az çok uzaklaşmışlardı. Bununla beraber Moğol istilâsı Orta Asya ve Volga havzası müslümanlarında, ölmek

[23] W. Radloff, Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen, Petersburg 1908, s. 55.

üzere bulunan, şamanizm kalıntılarının tekrar canlanmasına sebep olmuştur.

Moğol devrinde şamanizm üç büyük dinin, İslâm, hıristiyanlık ve budizmin mücadelelerine saha oldu. Orta Asya'da ve İran'da hıristiyanlık XIV. yüzyılda İslâm dinine mağlûp oldu. Hıristiyanlık İç Moğolistan'da ve Yedisu'da mezar taşlarından başka hiçbir iz bırakmadan çekilip gitti. Moğolistan'da budizm zafer kazandı. Şamanizm, budizm ve İslâm dinlerine bir sürü kalıntılarını bırakarak ancak Sibirya ormanlarında ve Altay dağlarında barınabildi.

II. DÜNYANIN VE İNSANLARIN YARADILIŞINA DAİR EFSANELER

Her kavmin kozmogonisi olduğu gibi eski Türklerin de kendilerine mahsus yaradılış efsaneleri olmuştur; fakat, türlü türlü dinlerin getirdikleri yabancı kozmogonilerin tesirleri altında, Türk kozmogonisi kendi özelliklerini kaybetmiştir.

Gök-Türk yazıtlarındaki "yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer kılındığı zaman ikisinin arasında kişioğlu yaradılmış" cümleleri, "Manas" destanındaki "yer yer olduğu zaman, su su olduğu zaman" mısraları eski Türk kozmoginisinden kalmış izler ve hâtıralardır.

XIX. yüzyılın ortalarında Verbitski ile Radloff tarafından Altaylı ve Yeniseyli Türk boylarından tesbit edilen dünya yaradılışı hakkındaki efsaneler Hint-İran ve Yahudi efsanelerinden müteessir olmuşlardır. Bu efsanelerdeki Meytere ve Mangdaşire tanrıları Hint, Huday, Körmös yahut Kurbüstan tanrıları İran, yasak meyveden yedikleri için Törüngey ile karısı Eje'nin tanrı diyarı olan *orunsüdün*'den koğulmaları hakkındaki efsane yahudi unsurları sayılmaktadır. Şamanist Yakutların da dünya yaradılışı hakkındaki tasavvurları çok karışıktır; bazı efsanelerinden anlaşıldığına göre eski Yakutlar kâinatın ezelî ve kadim olduğuna inanmışlardır. Onlara göre yaratıcı (ayısıt) denilen tanrıların ödevleri ebedî ve ezelî göklerde hazır olan nesneleri yere indirmekten ibarettir. Umumiyetle şamanist Türklerin kozmogonisi "yaratıcı tanrılar" (ayısıt, yayuçu) tanıyorsa da "yaratma" mefhumunu "yokdan var etme" olarak anlamaktan çok uzaktır. İlk akla gelen tanrıların bile dayanacak yerleri, o veya bu nesneyi "yaratmak" için ellerinin altında ezeldenberi mevcut maddeleri bulunmuştur. Yakutların kendi menşelerine dair söyledikleri rivayetlere göre, ilk Yakut (Saha), yani ilk insan, gökten inen bir yaratıktan türemiştir; bu yaratık yarı at, yarı insan şeklinde idi. Altaylara göre yer yaratılmadan önce su vardı. Kuday (yahut Ülgen) yer yaratmak için, kendisiyle arkadaşlık eden "kişi"ye emrederek de-

nizin dibinden "toprak" çıkarttı... ilk insanlar da bir ağaç dalında meyve gibi bitti... Bu efsanelerden anlaşılıyor ki tanrıların yaratıcılıkları mevcut maddelere şekil vermekten ibarettir; hiç yoktan yaratma mefhumu Türk kozmogonisine samî dinlerden girmiş olsa gerektir.

* * *

W. Radloff tarafından tesbit edilen Altay efsanesinde yerin yaradılışı (yeridiñg pütkeni) şöyle anlatılıyor :

Evvelce ancak su vardı; yer, gök, ay ve güneş yoktu. Tanrı (Kuday) ile bir "kişi" vardı. Bunlar kara kaz şekline girip su üzerinde uçuyorlardı. Tanrı hiç bir şey düşünmüyordu. "Kişi" rüzgâr çıkarıp suyu dalgalandırdı ve tanrının yüzüne su serpti. Bu "kişi„ kendisinin tanrıdan büyük olduğunu sandı ve suyun içine dalıverdi. Su içinde boğulacak oldu; "Tanrı, bana yardım et!" diye bağırmağa başladı. Tanrı "yukarı çık!" dedi, o da sudan çıkıverdi. Tanrı şöyle buyurdu: "sağlam bir taş olsun!" suyun dibinden bir taş çıktı. Tanrı ile "kişi" taşın üzerine oturdular. Tanrı "kişi"ye: "suya dal, oradan toprak çıkar!" dedi. "Kişi suyun dibinden toprak çıkarıp tanrıya verdi. Tanrı bu toprağı suyun üzerine atarak "yer olsun (yer bütsün)!" dedi. Böylece yer yaradılmış oldu. Bundan sonra Tanrı yine "kişi"ye: "suya dal, toprak çıkar" dedi. "Kişi„ suya daldı ve "ben kendim için de toprak alayım" diye düşündü, iki eline toprak aldı; bir elindeki toprağı, kendi başına iş gürmek düşüncesiyle, ağzına soktu. Tanrıdan gizlice yer yaratmak istiyordu. Bir elindeki toprağı tanrıya verdi. Tanrı bu toprağı saçıverdi, katı yer meydana geldi. Deminki "kişi"nin ağzında gizlediği toprak da büyümeğe başladı. Nefesi tıkanıp boğulacak, ölecek oldu. Tanrıdan kaçmağa başladı. Fakat nereye baksa tanrıyı yanında buldu. Boğulmak üzere iken "A tanrı, gerçek tanrı, bana yardım et!" diye yalvardı. Tanrı ona "ne yaptın? ağzına toprak saklayım diye mi düşündün? Bu toprağı ne için gizledin?" diye sordu. O "kişi" cevap verdi: "yer yaratayım diye bu toprağı ağzımda gizlemiştim". Tanrı ona "at ağzından o toprağı!" dedi. "Kişi" toprağı atıverdi. Bu topraktan küçük küçük tepeler meydana geldi. Bundan sonra Tanrı şöyle dedi: "imdi sen günahlı oldun; bana karşı fenalık düşündün. Sana

itaat eden halkın (sañğa bakkan albatıng) düşünceleri dahi fena olacaktır. Bana itaat eden halkın düşünceleri arı, temiz olacaktır; onlar güneş görecekler, aydınlık görecekler. Ben gerçek Kurbustan adını almışımdır. Senin adın ise Erlik olsun; günahlarını benden gizliyenler senin halkın olsun; günahlarını senden gizliyenler benim halkım olsun!" dedi.

"Dalsız, budaksız bir ağaç bitmişti. Bu ağacı Tanrı gördü ve "dalları olmıyan ağaca bakmak hoş bir şey değil; buna dokuz tane dal bitsin!" dedi. Ağaçta dokuz dal bitti. Tanrı yine şöyle dedi: "dokuz dalın kökünden dokuz kişi türesin ve bunlardan dokuz ulus olsun!"

Bu sırada Erlik bir kalabalığın gürültüsünü işitti ve "bu gürültü nedir?" diye sordu. Tanrı "sen de bir hakansın, ben de bir hakanım. Bu gürültü yapan kalabalık benim ulusumdur" dedi. Erlik bu kavmin kendine verilmesini istedi. Tanrı ona "hayır, sana vermiyeceğim. Sen kendine bak!" dedi. Erlik, "dur, bakalım. Tanrının şu ulusunu bir göreyim" dedi ve kalabalığa doğru yürüdü. Bir yere geldi. Burada insanlar, yabani hayvanlar, kuşlar ve başka birçok canlı yaratıklar gördü ve "tanrı bunları nasıl yaratmış? Bunlar ne ile besleniyorlar?" diye düşündü. Burada bulunan insanlar bir ağacın meyvesiyle besleniyorlardı. Ağacın bir tarafındaki meyveyi yiyiyorlar, diğer tarafındaki meyvelerden ağızlarına almıyorlardı. Erlik bunun sebebini sordu. İnsanlar ona cevap verdiler: "Tanrı bize bu dört dalın meyvesini yemeyi yasak etti. Güneşin doğduğu yanda bulunan beş dalının meyvelerinden yemeği buyurdu. Yılan ile köpeğe bu ağacım dört dalından yemek istiyenleri bırakma diye emretti. Bundan sonra tanrı göğe çıktı. Beş dalın meyveleri bizim aşımız oldu."

Erlik Körmös bunları duyduktan sonra Törüngey denilen bir kişiyi buldu ve ona "tanrı yalan söylemiş, siz bu dört dalın meyvelerin ide yiyiniz!" dedi. Bekçi Yılan uyuyordu. Erlik onun ağzına girdi ve "bu ağaca çık!" dedi. Yılan ağaca çıktı, yasak meyveden yedi. Törüngey ile karısı Eje beraber geziyorlardı, Erlik onlara "bu meyvelerden yiyiniz!" dedi. Törüngey istemedi. Fakat karısı yedi, meyve çok tatlı geldi. Meyveyi alıp kocasının ağzına sürdü. O anda her ikisinin tüyleri dökülüverdi,

utandılar. Ağaçların altına saklandılar. Derken tanrı geldi. Bütün ulus tanrıdan gizlendi. Tanrı haykırdı: "Törüngey, Törüngey! Eje, Eje! neredesiniz?" Onlar "ağaç altındayız, sana varamayız" dediler. Yılan, köpek, Töröngöy, Eje kabahatı hep birbirine attılar. Tanrı yılana dedi: "şimdi sen Körmös (şeytan) oldun. Kişiler sana düşman olsun, vursun, öldürsün, "bundan sonra Eje'ye: "yasak meyveyi yedin. Körmös'ün sözüne uydun, bundan böyle sen gebe olacaksın, çocuk doğuracaksın, doğum sancıları çekeceksin, sonra öleceksin". Törüngey'e şöyle dedi: "Körmös'ün aşını yedin, beni dinlemedin, şeytanın sözüne kandın, onun sözüne kananlar onun ülkesinde yaşıyacaklar, benim nurumdan mahrum olacaklar, karanlık dünyada bulunacaklardır. Şeytan bana düşman oldu; sen de ona düşman olacaksın. Beni dinlemiş olsaydın benim gibi olurdun. Şimdi senin dokuz oğul, dokuz kızın olsun. Bundan sonra ben kişi yaratmıyacağım. Kişileri sen doğuracaksın". Tanrı, şeytana "adamlarımı ne için aldattın?" dedi. Şeytan "ben istedim, sen vermedin. Ben de hırsızca almağa karar verdim. Ben alacağım: Atla kaçarsa düşürerek alacağım, rakı içip sarhoş olursa döğüştüreceğim, suya girse, ağaca çıksa yine alacağım" dedi. Tanrı şöyle dedi: "üç kat yerin altında, ay ve güneşi olmıyan karanlık bir dünya vardır. Ben seni oraya atıyorum". İnsanlara da şöyle dedi: "Bundan sonra size yemek vermiyeceğim. Kendinizi kendi gücünüzle kazanarak besleyiniz. Sizinle konuşmıyacağım. Size Mayteri'yi göndereceğim" dedi.

Maytere geldi; insanlara birçok şeyler öğretti. Araba yaptı. Aş olarak ot köklerini, ısırgan vesaire otları tayin etti.

Erlik, Maytere'ye yalvardı: "Ey Meytere, sen benim için Tanrıya başvur, müsaade etsin de ben Tanrının yanına çıkayım". Maytere, Erlik'in kabul edilmesi için Tanrıya altmış yıl yalvardı.

Tanrı şeytana şöyle dedi: "Bana düşman olmazsan, insanlara fenalık etmezsen yanıma gel!". Şeytan göklere Tanrının yanına çıktı; Tanrıya secde ederek "beni takdis et, müsaade et de ben kendim için gökler yapayım" dedi. Tanrı müsaade etti. Erlik gökler yaptı. Erlik'in avenesi göklere yerleşip çok kalabalık oldu. Tanrının öz kişisi Mangdaşire şöyle düşündü:

"Bizim öz kişilerimiz yer yüzünde, Erlik'in kişileri göklerde. Bu çok fena bir şey".

Mangdaşire, Tanrıya darılıp, Erlik'e karşı savaş açtı; Erlik karşı geldi, ateşle vurup Mangdaşire'yi kaçırdı, Mangdaşire Tanrı huzuruna geldi. Tanrı "nereden geliyorsun?" diye sordu. Mangdaşire "Erlik'in avenesi yüksek göklerde, bizim kişilerimiz ise yerde bulunuyorlar, bu çok fena bir şey. Ben Erlik'in avenesini yere indirmek için savaştım. Fakat gücüm yetmedi, indiremedim" dedi. Tanrı benden başka kimse ona dayanamaz; Erlik'in gücü senden fazladır. Fakat bir zaman gelecek ki sana "var!" diyeceğim. İşte o zaman senin gücün Erlik'in gücünden üstün olacaktır" dedi. Bunun üzerine Mangdaşire rahat rahat yattı.

Birgün Mangdaşire şöyle düşündü: "Tanrının 'var, diyeceği gün yaklaştı".

Tanrı Mangdaşireye dedi: "Ey Mangdaşire, bugün var, Erlik'i göklerden süreceksin, maksadına erişeceksin, ondan çok güçlü olacaksın. Benim gücüm, kudretim, takdisim (alkışım) sana yetsin„. Mangdaşire sevindi, bir kahkaha attı "tüfeğim yok, yayım, okum yok, kargım (cıdam) yok, yatağanım yok... ancak yalın bileğim, kolum var. Nasıl ben Erlik'e karşı varayım?" dedi. Tanrı ona kargı verdi. Mangdaşire kargıyı alıp Erlik'in göklerine çıktı. Erlik'i yendi, kaçırdı. Göklerini kırıp parça parça etti. Erlik'in göklerinin parçaları yere döküldü. O zamana kadar yer yüzü dümdüz idi. Bu parçalardan dağlar, kayalar hasıl oldu. Güzel Tanrının güzel yarattığı dümdüz yer böylece eğri-büğrü oldu. Erlik'in bütün avenesi yere döküldü, kimi suya düştü, boğuldu, kimi ağaca, kimi taşa çarptı, öldü, kimi hayvanlara çarptı öldü.

İmdi Erlik Tanrıdan yer istedi. "Benim göklerimi kırdın. Şimdi benim barınacak yerim yok" dedi. Tanrı onu yerin altına, karanlık dünyasına sürdü. Üzerine kat kat kilitler koydu. "Üzerinde sönmez ateş olsun, güneş ve ay ışığı görmiyesin! tekrar ediyorum: iyi olursan yanıma alırım, fena olursan daha derinlere sürerim!" dedi. Erlik "ben, ölmüş adamların canlarını alacağım" dedi. Tanrı "Ben onları sana vermiyeceğim. Kendin yarat" dedi. Erlik eline çekiç, körük, örs aldı. Bir vur-

du —kurbağa çıktı; bir vurdu —yılan çıktı; bir vurdu —ayı çıktı; bir vurdu —domuz çıktı, bir vurdu —albıs (fena ruh) çıktı; bir vurdu —şulmus (fena ruh) çıktı; bir vurdu —deve çıktı.

Tanrı geldi. Erlik'in körük, çekiç ve örsünü alıp ateşe attı. Körük bir kadın, çekiç de bir erkek oldu. Tanrı bu kadını yakalayıp yüzüne tükürdü. Kadın bir kuş olup, uçtu; bu kuş eti yenmez, tüyü yelek olmaz "kurday" denilen kuştur. Tanrı erkeği yakalayıp yüzüne tükürdü, o da bir kuş oldu; bu da "yalban" denilen kuştur.

Bütün bunlardan sonra Tanrı halka hitaben :

— "Ben size mal verdim, aş verdim, yerin üzerinde iyi, güzel ve arı sular verdim; size yardım ettim. Siz de iyilik yapınız. Ben göklerime döneceğim; çabuk gelmiyeceğim" dedi.

Sonra yardımcı ruhlarına hitaben :

— Şal-yime, sen rakı içip aklını kaybedenleri, körpe çocukları, kısrak yavrularını, inek buzağlarını koru, iyi sakla. İyilik yapmış olan ölülerin canlarını yanına al, kendi kendini öldürenleri alma! Zenginlerin malına göz dikenleri, hırsızları başkalarına düşmanlık edenleri de alma, benim için ve hakanı için savaşıp ölenleri al, benim yanıma götür! İnsanlar, size yardım ettim, sizden fena ruhları uzaklaştırdım. Fena ruhlar (körmös'ler) insanlara yaklaşırlarsa onlara yemek versinler. Körmöslerin aşlarını yemeyiniz, yerseniz onlardan olursunuz. Benim adımı söylerseniz himayemde bulunacaksınız. Şimdi ben uzaklaşıyorum; fakat tekrar geleceğim; beni unutmayınız, beni gelmez sanmayınız. Şimdi uzaklara gidiyorum. Tekrar geldiğim zaman sizin iyilik ve fenalıklarınızın hesabını göreceğim. Şimdilik benim yerimde Yapkara, Mangdaşire ve Şal-Yime kalıyorlar. Onlar size yardım edeceklerdir.

Yapkara, sen iyi bak! Erlik senin elinden ölmüşlerin canını çalmak isterse Mangdaşire'ye söyle; o kuvvetlidir. Şal-Yime, sen iyi bak! albıs, şulbus yerin altından çıkmasınlar; çıkarlarsa derhal Maytere'ye haber ver! o kuvvetlidir. Onları kovsun! Podo-sünku ayı ve güneşi beklesin. Mangdaşire'ye söyle yeri ve gökleri muhafaza etsin! Maytere iyilerden kötüleri uzaklaştırsın. Mangdaşire, sen fena ruhlarla savaş! Sana güç gelirse

benim adımı çağır! İnsanlara iyi şeyleri, iyi işleri öğret. Olta ile balık avlamak, sincap (tiyin) vurmak, hayvan beslemek sanatlarını öğret!".

Bunları söyledikten sonra Tanrı uzaklaştı. Mangdaşire olta yaptı. Balık avladı, tüfek, barut icat etti. Sincap vurdu. Tanrının buyurduğu gibi insanlara birçok şeyler öğretti.

Mangdaşire bir gün şöyle dedi: "Bugün beni rüzgâr uçuracak ve götürecektir". Rüzgâr geldi. Mangdaşire'yi alıp götürdü.

Yapkara insanlara şöyle dedi :

— "Mangdaşire'yi Tanrı yanına aldı. Onu bulamazsınız, ben Tanrının elçisiyim, ben de gideceğim. Tanrı nerede durdursa orada kalacağım. Siz öğrendiklerinizi unutmayınız. Tanrının yargısı budur" dedi. İnsanları kendi hallerine bırakıp o da gitti [24].

Verbitski tarafından tesbit edilen yaradılış efsanesi Radloff'un tesbit ettiği yukarıdaki efsaneden epeyce farklıdır. Bu efsanenin özeti şöyledir (Altayskie inorodtzî, (s. 89-100) :

Gök ve yer yoktu. Uçsuz bucaksız deniz vardı, tanrı Ülgen (yahut Aakay, Kurbustan) bu deniz üzerinde uçuyor, konacak katı yer arıyordu. Fakat bulamıyordu. O zaman gönlüne bir ilham oldu: "Önündeki nesneyi yakala !". Ülgen bu sözleri tekrarlıyarak ellerini öne uzattı; birden bire su yüzüne çıkıveren bir taşı yakaladı ve bunun üzerine oturdu. Böylece oturacak yer bulduktan sonra dünyayı yaratmak istedi. Fakat "ne yaratayım, nasıl yaratayım" diye düşündü. Birden bire su içinde Ak ana (Ak ene) karşısına çıkıverdi ve "bir nesne yaratmak istersen "yaptım, oldu" de, "yaptım, olmadı" deme! "Ak ana bunları söyledikten sonra kayboldu. Bundan sonra kimseye görünmedi.

Ak ananın buyruğu üzerinedir ki Ülgen insanlara şu emri verdi :

— "Varı yok demeyiniz. Varı yok diyenler yok olur."

Ülgen "yer yaradılsın!" dedi, yer yaratıldı; "gökler yaradılsın" dedi, gökler yaradıldı. Böylece bütün dünyayı yarattı. Üç büyük balık yaratıp onların üzerine yeri koydu. İkisini

[24] W. Radloff, Proben, I, 159-166; yine bk. Aus Sibirien, II, 3-5.

yerin kenarlarına ve birini yerin tam ortasına koydu. Ortada bulunan balığın başı kuzey yönündedir. Bu balık başını aşağı eğerse kuzeyden tufan (yayık) olur. Eğer başını çok aşağı eğerse bütün dünyayı su basar. Bu balık büyük bir zincirle büyük bir direğe bağlanmıştır. Onu Mangdaşire idare ediyor. Bir gün Mangdaşire bu balığın başını çok aşağıya indirdiği için cihan tufanı olmuştu.

Dünyayı yaratırken Ülgen "ay güneş dokunan altın dağ" (ay, kün tiygen altın tü) üzerinde oturdu. Bu dağ gökle yer arasında idi. Yere o kadar yakındı ki ancak bir adam boyu kadar aralık bulunuyordu. Dünya yaradılışı altı gün sürdü, yedinci gün Ülgen yatıp uyudu; sekizinci gün kalktı...

Bizim ay ve güneşimiz dünyasından başka 99 dünya vardır. Bunların hepsinde birer yer ve cehennem (tamü) vardır. İnsanlar da bulunur. En büyük dünya Han Kurbustan tengere'dir. Bu âlemin idaresini Ülgen kendi yardımcılarından Mangızın Matmas Burkan adlı ruha vermiştir. Bu dünyanın yerinin adı Altın telegey, cehennemi de Mangız Toçiri tamu'dur. Bu cehennemin müdürü Matman Kara'dır. 99 âlemin ortancası Ezre Kurbustan tengere'dir. Bu âlemin idaresi Belgein keratlu Türün Musıkay Burkan'a verilmiştir; yerinin adı Altın Şarka'dır, cehennemi Tüpken Kara tamu'dur. Bu cehennemi Matman Karakçı idare eder. Kişioğullarının bulunduğu bizim dünyamız en küçük dünyadır. Buna Kara tengere dünyası denir; Maytere idare eder. Cehennemi Tepten kara Teş'dir. Bu cehennemi Kerey Han idare eder. Bizim dünyamızın üzerinde otuz üç kat gök vardır.

Birgün tanrı Ülgen denize bakarken su üzerinde yüzen bir toprak parçası gördü. Bu toprağın üzerinde insan vücuduna benziyen kil tabakası vardı. "Nedir bu cansız nesne? kişi olsun!" dedi. Toprak derhal kişi oldu. Ülgen buna Erlik adını verdi ve bunu orada bıraktı. Erlik, tanrı Ülgeni arayıp buldu. Tanrı onu kendisine küçük kardeş yaptı. Erlik bir müddet geçtikten sonra Ülgen'den daha büyük ve daha kuvvetli olmak istedi "ah, ben de Ülgen gibi yaradıcı olsam!" diye düşündü. Nihayet Ülgen'e düşman oldu. Ülgen bunun yerine Mangdaşire'yi yarattı. Bunlardan başka yine bizim dünyamızda yedi kişi yarattı. Bunların kemikleri kamıştan, etleri topraktandı.

Kulaklarına üfledi —can verdi, burunlarına üfledi —akıl verdi, yine bir "kişi" yarattı ve buna Maytere adını verdi ve "sen insanları idare et" diye buyurdu.

Türklerin ilk babasının yaradılışı hakkındaki bir efsane Ebubekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devadarî adlı Mısırlı bir Türk tarihçisi tarafından nakledilmiştir. Bu efsane gûya "Ulu Han Ata Bitikçi" adlı türkçe bir kitabın, hicrî 211 senesinde Cebril b. Bahteşyu adlı tabip tarafından farsçaya tercüme edilmiş nüshasından alınmış imiş. Bu efsaneye göre ilk çağda yağmurdan hasıl olan seller Karadağcı denilen bir dağdaki mağaraya çamur sürükleyip getirdi ve bu çamurları insan kalıbına benziyen yarıklara döktü. Su ile toprak bir müddet bu yarıklarda kaldı. Güneş Saratan burcunda idi ve sıcaklığı çok kuvvetli idi. Güneş, su ve toprak döküntülerini kızdırdı, pişirdi. Mezkûr mağara kadının karnı (batnı) vazifesini gördü. Su, toprak ve güneşin harareti (ateş) unsurlarından ibaret olan bu yığın üzerinden dokuz ay mütedil rüzgâr esti. Böylece dört unsur birleşmiş oldu. Dokuz ay sonra bu yaratıktan insan şeklinde bir mahlûk çıktı. Bu insana Türk dilince "Ay Atam" denildi ki "ay baba" demektir. Bu "Ay Atam" denilen kişi sağlam havalı ve tatlı sulu yere indi [metinde "çıktı" denilmiyor indi" deniliyor]. Kuvvet ve neşesi günden güne arttı, orada kırk yıl kaldı.

Sonra seller bir daha aktı, yukarıda zikredildiği gibi mağaradaki yarıklara toprak dolduruldu. Güneş Sünbüle yıldızında idi. Binaenaleyh bu toprağın pişmesi zamanı güneşin aşağı indiği devre tesadüf etti ve bundan dolayıdır ki bu topraktan yaratılan kişi dişi oldu. Bu dişi kişiye "Ay-va" adı verildi ki "ay yüzlü" demektir. Ay Atam ile Ay-va evlendiler. Bunlardan kırk çocuk dünyaya geldi. Yarısı erkek yearısı dişi idi. Bunlar birbiriyle evlendiler. Ana ve babaları öldükten sonra çıktıkları mağaraya gömüp ağzını altın kapı ile kapadılar ve kapının yanına çiçekler koydular [25]. Davadarî'nin naklettiği efsanenin hulâsası budur. Bu müellif Oğuz menkıbeleriyle Moğol devrinde söylenen muhtelif rivayetleri birbiriyle karıştırmış ve bunlara İran ve Yunan rivayetlerini de eklemiş olsa gerektir.

[25] Dürerü't-tican ve gurerü tevarihiz'-zeman (Damad İbrahim Paşa kitaplığı, No. 913); Kenzü'd-dürer (Topkapı Sarayı, Ahmet Salis, No. 2932) IV. ve VII. ciltler.

III. TUFAN EFSANESİ

Şamanist Türk boylarında söylenen Dünya Tufanı efsanesine ait rivayetler birçok folklorcu ve seyyahlar tarafından tesbit edilmiştir. Bu efsanelerin temelini müslüman ve hıristiyan kaynaklarından gelen "Nuh Tufanı" hikâyesindeki unsurlar teşkil etmektedir. Şamanistler bu hikâyeyi kendi tanrıları hakkında söylenen efsanelerdeki motiflerle süslemişlerdir. Öz Altaylıların tufan efsanesi XIX. yüzyılın ortalarında Verbitskiy tarafından tesbit edilmiştir; başka folklorcuların tesbit ettikleri rivayetlere nisbetle daha uzuncadır. Bu rivayete göre tufandan önce yer yüzünün hükümdarı Tengiz (Deniz) Han idi. O zamanda Nama adlı meşhur bir adam vardı. Tanrı-Ülgen bu adama dünya tufanı olacağını, insanoğullarını ve hayvanları kurtarmak için sınanmış sandal ağacından(adıra sandal ağaç) gemi yapmasını buyurdu. Nama'nın Soozunuul, Saruul ve Balıksa adlı üç oğlu vardı. Nama bu oğullarına, dağ tepesinde gemi yapmalarını emir verdi. Gemi, Ülgen'in öğrettiği ve gösterdiği gibi yapıldı. Nama, Ülgen'in buyruğu ile, insanları ve hayvanları gemiye aldı. Nama'nın gözleri iyi görmezdi. Gemidekilere sordu: "bir şeyler görüyor musunuz?" —"Yer yüzünü sis kaplamış, müthiş karanlık basmış "dediler. O zaman yerin altından, ırmaklardan, denizlerden karalara sular fışkırmıya başladı, gökten de yağmur yağıyordu. Gemi yüzmiye başladı. Gök ve sudan başka bir şey görünmiyordu... Nihayet sular çekilmiye başladı. Dağların tepeleri göründü. Gemi,Çomgoday ve Tuluttu dağlarında karaya oturdu. Suyun derinliğini öğrenmek için Nama kuzgunu gönderdi. Kuzgun dönmedi; kargayı gönderdi, o da dönmedi; saksağanı gönderdi, o da dönmedi. Nihayet güvercini gönderdi. Güvercin, gagasında bir dal ile, geri döndü. Nama kuzgun, karga ve saksağanı görüp görmediğini sordu. Güvercin bunları gördüğünü, her üçünün de leşe konup gagaladıklarını haber verdi. Nama "onlar kıyamete kadar leş ile geçinsinler, sen benim sadık hizmetçim oldun; kıyamete kadar benim evlâdımla beraber yaşa" dedi. Tufandan sonra Nama

Yayaçı (yaradıcı) ve Yayık (tufan) Han adiyle tanrılar sırasına geçti. Yeni nesiller ona kurban kesmekte devam ettiler.[26]

G. Potanin tarafından tesbit edilen Uryanha (Tuba) rivayetine göre yer, bir kurbağa üzerindedir. Kurbağa kımıldanırsa tufan olur. Eski bir zamanda bu kurbağa kımıldanmış ve yer yüzünün büyük denizi (ulu talay) dalgalanmış, kaynar gibi olmuş, tufan olmuş. Bu felâketi önceden sezen bir ihtiyar demir çivili sal (temir kadalu sal) yapmış, bununla insan neslini ve hayvanları kurtarmış. Bu sal şimdiyedek bir yerde bulunmaktadır[27].

A. V. Anohin'nin tesbit ettiği rivayete göre tufan olacağını demir boynuzlu gök teke (temir müüstü kök-teke) haber vermiştir. Bu teke yedi gün dünya çevresinde dolaşmış, acı acı melemiş (bağırmış), yedi gün deprem olmuş, yedi gün dağlar ateş fışkırmış... Yedi gün yağmur yağmış; yedi gün fırtına ile dolu yağmış; yedi gün kar yağmış.

Tufan olacağını Ülgen ve altı kardeşi bilmişler ve bir gemi yapmışlar, böylece insan ve hayvan neslini kurtarmışlar.[28]

Nama (yahut Yayık Han)nın gemisinin son durağı, Altaylılara göre, Altay dağlarından birindedir. Fakat her boy kendi çevresinde bulunan yüksek dağlardan birini gösterir. Bazı Altaylılar Yal Möngkü dağını, bazısı da Iyık dağını gösteriyorlar. Kuzey Altaylılara göre Nama'nın gemisi Uludağ denilen dağın tepesinde şimdiyedek durmaktadır.

Şamanistlerde söylenen Tufan efsanesinin samîlerin Tufan hikâyesinden alınmış ve şamanizm unsurlariyle süslenmiş olduğu açıkça görülmektedir. Bununla beraber tanrılardan birinin Yayık (büyük su) Han adını taşıması dikkate değer. Büyük Türk ırmaklarından birinin adı olan Yayık (şimdiki adı Ural) Ptolemeos'den beri malûmdur, "yaygın su" anlamını ifade eder. İhtimal ki eski zamanlarda şamanizmin kendine mahsus bir tufan efsanesi bulunmuş, sonraları samîlerin efsanesiyle karıştırılmıştır.

[26] V. İ. Verbitskiy, Altayskie inorodtsı, s. 102-103.
[27] G. Potanin, Oçerki S. —Zapdnoy Mongolii, IV, s. 207-208.
[28] A. V. Anohin, Materialı, s. 17-18.

IV. DÜNYANIN SONU-KIYAMET (ḲALĞANÇI ÇAḲ)

Altaylı şamanistler birgün bu yer dünyasının sonu geleceğine inanırlar, bu gelecek güne "ḳağlançı çaḳ" derler ki harfi harfine "kalacak olan çağ" demektir. "Kalgançı çak" inanışına göre zaman geçtikçe kişioğlu topluluğu azacak, günah işlerden çekinmiyecek, fenalık alabildiğine çoğalacaktır. İyi tanrı Ülgen bu günahlı topluluktan uzaklaşacak, karanlık dünyadaki kötü tanrı Erlik yer yüzüne yaklaşacak, yardımcılarından Karaş ondan önce yer yüzüne çıkacaktır. Kişioğulları iyi tanrı Ülgeni unutacaklar. Yer yüzünde insanlrı kazanmak için kötü tanrılarla iyi tanrılar savaşacak. Karanlık dünya tanrıları Erlik, Karaş ve Kerey insanları karanlık dünyasına, iyi tanrılar Ülgen Mangdı-şire, Maydere aydınlığa, iyiliğe çekecekler. Her iki taraftan ölenler olacak. Nihayet tek başına Ülgen kalacaktır. Ülgen "ölüler kalkınız!" diye bağıracak ve bütün ölüler dirilecektir.

W. Radloff ve V. İ. Verbitskiy tarafından "kalgançı çak"ı tasvir eden iki manzum rivayet tesbit edilmiştir. Bunlardan biri Televüt'lerin, ikincisi de Telengit'lerindir. Televüt rivayetinde "kalgançı çak" şöyle tasvir edilmektedir :

"Kalgançı çak geldiği zaman gök demir, yer sarı bakır olur. Hanlar hanlara saldırır, uluslar birbirine kötülük düşünür, katı taşlar ufalır, sert ağaçlar kırılır. Kişi bir dirsek (arşın) kadar küçük olur. Başparmak kadar erkek olur. Erlerin dizgini kısa olur [güçlülerin elinde oyuncak olurlar]. Ayak takımı bey olur. Baba çocuğunu, çocuk babasını tanımaz (saymaz). Yaban soğanı pahalı olur. At başı kadar altına bir kap yemek verilmez. Ayak altında altın bulunur onu alacak kimse bulunmaz."

Telengit rivayeti daha tafsilâtlıdır. Bu rivayete göre:

Kalgançı çak geldiği, kara yer ateşle kaplandığı zaman büyük hakan ata tanrı (kayra kaan ada kuday) kulaklarını tıkar, o çağda dünya bozulur; yer ve insan nesli mahvolur. Fitne ve fesat saçan gaddar rüzgâr insanları heyecanlandırır. Türe

bozulur. Tepeler çalkanır; demir üzenginin dibi delinir. çuvaldızın deliği yırtılır. Ulus bozulur. Kara böcek (gibi insan) kanatlanır, gözlerine kan dolar; kara su kanla karışık akar yer uğuldar, dağlar sallanır, çukurlar — hendekler yıkılır, gök gürler, kenarı açılır, deniz çalkanır, dibi görünür, yerin altı üstüne gelir; yosunlar öğütülüp kül (toz) olur, gök sallanıp eteği açılır, deniz dalgalanıp dibi görünür; deniz dibinden dokuz parça kara taş çıkar, dokuz taş dokuz yerinden yarılır her taştan dokuz çemberli dokuz sandık çıkar, her sandıktan demir atlı dokuz kişi çıkar, bu kişilerden ikisi başkan olur. Bunların bindikleri atlar "Vuruşkan ulu sarı" (adlı) olur, ön ayakları kılıçlı, kuyrukları kamalı olur, ağaca rastlarsa ağacı keser, canlıya çarparsa canlıyı mahveder; il güne rahat olmaz. Ay ve güneş aydınlık vermez, ışıksız olur. Ağaçlar kökünden kopar, baba çocuğundan ayrılır, bitkiler mahvolur, nesli kurur, analar sevgililerinden ayrılır, dul kalır, yerde "köngül" denilen bir zehirli ot biter, kökünden sarı çekirge çıkar, hayvanlara çarparsa hayvanların, insanlara çarparsa insanların kanlarını sömürür. İşte o zaman Şal-Yime (tanrı) haykırır :

— "Bu yana bak, Mangdı-şire, yardım et, "köngül" otunu mahvedemedim. "Köngül" otunun kökünde konur yılan var."

Mangdı-Şire'den ün çıkmaz. Ondan yardım olmadıktan sonra Şal-Yime yine haykırır :

— "Büyük hakan halkını bıraktı, cins aygır sürüsünü bıraktı, yer altüst oldu, sular kurudu, yakalı giyimlerin yakası parçalandı, idare edilen yurt başsız kaldı, kuşlar yuvalarını, geyikler duraklarını (barınaklarını), kadınlar yavrularını bıraktı."

Maytere'den ses çıkmaz.

Bundan sonra Elik'e tâbi kahramanlardan Karaş ile Kerey yer yüzüne çıkacaklar, onlar çıkınca Ülgen'in kahramanları Mangdı-şire ile Maytere, bunlarla savaşmak üzere, gökten yere inerler. Maytere'nin kanı ateş olarak yer yüzünü kaplar. İşte o zaman Kalgançı Çak olur".[29]

Burada tercümesini verdiğimiz Altayca manzum metinler, nazım şekli bakımından, Altay kahraman destanlarından farksızdır; münderecatı itibariyle budizma ait moğolca menkıbeleri andırmaktadır.

[29] W. Radloff, Proben, I, 167-170; V Verbitskiy, Altayskie ıorodtsı s. 114-117.

V. TANRILAR VE RUHLAR

A) Büyük tanrı ve gök: Eski Türklerde bir ve büyük tanrı hakkında vazıh bir inanç ve telâkki mevcut olup olmadığını bilmiyoruz. Herhalde büyük imparatorlukların kurulduğu devirlerde imparatorluğa dahil bütün uluslar için Gök-Tanrı kültü müşterek ve umumî bir kült olarak kabul edilmiş, Gök-Tanrı da tanrıların en büyüğü sayılmış olsa gerektir. Yukarıda kaydettiğimiz veçhile Orta Asya'da devlet kuran sülâlelerin hepsinde Gök-Tanrı kültünün bulunduğunu Çin kaynakları tesbit etmişlerdir.

VI - VIII. yüzyıllarda büyük Gök-Türk imparatorluğunun başında bulunan Türk sülâlesinin Gök-Tanrı hakkındaki inanç ve telâkkileri epeyce gelişmiş ve olgunlaşmış olduğu bıraktıkları andaç-yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bu yazıtlarda hakan ve beyleri, Türk milletine yaptığı iyilik ve yardımları için, tanrıya içten gelen minnet ve şükranlarını ifade ediyorlar. Hakanları tahta çıkaran, Türklere zafer kazandıran, felâketlerden koruyan Türk tanrısı Gök-Tanrı'dır. Türklerin büyük başarılarından bahsederken hakan veya beyler daima "tanrının inayeti ile (tengri yarılkaduk üçün...)" demeyi ihmal etmemişler. Dikkate değer ki bu yazıtların birçok yerinde "tanrı" adı tek başına, başka tanrılarla (yer-su, gök) karıştırmadan, söylenmektedir (tengri il berigme tengri; tengri yarlıkaduk üçün...; özümni ol tengri kağan olurttı; tengri ança temiş... gibi). "Tanrı" adı bazan "yer", "gök" ve bazan "yer su" ile beraber zikroluyor (gök tengri, asra yagız yer...; tengri yer bulgakın üçün...; Türk tengrisi Türk ıduk yer subı ança itmiş...; üze tengri asra yer yarlıkaduk üçün...). Tonyukuk yazıtının bir yerinde tanrı ile beraber Umay, yer-su zikrolunuyor (tengri, umay, yer-sub basa berti). Gök Türk ve ilk Uygur hakanlığı devrinde maddî bir varlık tasavvur edilen "gök" ile onun sahibi olan ruh birbirinden ayırt edilmemiş olsa gerektir.

Gök Türk ve ilk Uygur yazıtlarında kuzey ormanlarında meydana gelen iptidaî şamanizm unsurları pek azdır. İptidaî

şamanizmi andıran söz ve cümlelerin fikirleri şairane ifade etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ, Bilge Hakan anasının çocuklarına karşı gösterdiği sevgi ve şefkatinden bahsederken anasını şamanlığın kuruyucu ve merhametli dişi tanrısına benzeterek "Umay gibi anam" diyor. İptidaî şamanizmde "gönderilen" (yani tanrıya ve ruhlara hediye ve kurban olarak gönderilen, salıverilen) anlamından başka bir şey ifade etmiyen "ıduk" terimi Gök Türk yazıtlarında "mubarek, mukaddes" anlamını aldığını görüyoruz (Türk tanrısı, Türk ıduk yer suyu). Budizm ve manihaizmin kabulunden sonra yazılan Türk-Uygur eserleriyle Gök Türk yazıtları mukayese edilirse şaman nist Gök Türklerin dünya görüşü daha sağlam ve akla uygun (rationel) olduğu görülmektedir.

Manihaist ve budistlere ait metinlerde "tanrı (tengri)" adı Gök Türk metinlerindeki anlamiyle kullanılmakla beraber maddî varlık tasavvur edilen "tengri (gök, sema)" ayırt edilmektedir, maddî varlık sayılan "tengri" ekseriya "kök=gök" kelimesiyle ifade edilmektedir (üze on kat kök).

X. yüzyılın ilk çeyreğinde Oğuzları müşahede eden İbn Fadlan Oğuzların" bir tanrı" dediklerini haber vermektedir. Onun anlattığına göre Oğuzlardan biri zorluk görür yahut hoşuna gitmeyen bir işle karşılaşırsa başını göğe kaldırarak "bir tanrı" diyor ki bir Allah demektir [30]. Aynı müellifin Başkurtların dini hakkında verdiği malûmattan anlaşıldığına göre bu kavim on iki tanrıya ve bununla beraber en büyük tanrının gökte bulunduğuna inanırlardı [31]. Şüphe yoktur ki Oğuzların "bir tanrı" dedikleri tanrı ve Başkurtların gökteki büyük tanrıya inanmaları bugünkü Yakutların Ürüng Artoyon ve Altaylıların Ülgen hakkındaki tasavvurlarından farklı olmamıştır.

Bugünkü şaman dualarının bazılarında "bu gökteki bir tanrı"ya (bu tengerede yañgıs Kuday) hitap ediliyorsa da [32]

[30] A. Z. V. Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, Lpz. 1939, s. 10 (metin).

[31] Aynı eser, s. 18-19 (metin). Başkurtların geleneklerine göre bu ulus "oniki bavlı" yani oniki boy, yahut oniki bağ'dan, birlikten ibarettir. İbn Fadlan'ın gördüğü devirde de Başkurtlar oniki klan'a ayrılmış ve her klanın eski totemizm kalanağı (bakiyesi) gelenek olarak yaşamış olsa gerektir.

[32] A. Anohin-, Materiale, s. 102-103.

bu dualar başından sonuna kadar tetkik edildiği zaman bu "bir tanrı" tâbirinin şamanist için boş bir sözden ibaret olduğu derhal anlaşılır. Şamanistler bu "bir tanrı" tâbirini İslâmlardan yahut hıristiyanlardan almış olsalar gerektir.

Kâşgârlı Mahmut "tengri" kelimesini şöyle izah ediyor : "Tengri Allahu azze ve celle... kâfirler göğe "tengri" derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yügünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye tengriken derler. Bunların sapıklıklarından Allaha sığınırız" (III, s. 376-378).

Eski türkçede tengri kelimesi göze görünen gök ve "Allah" anlamlarını ifade etmiştir. Şimdiki şamanistler nasıl ki bir dağı yahut bir ırmağı aynı zamanda bir ruh telâkki ediyorlarsa eski Türklerde göğü (semayı) öyle, yani maddî bir varlık sandıkları gök ile yüksek ve büyük bir ruhu —tanrıyı aynı şey telâkki etmişlerdir.

Eski türkçedeki tengri kelimesi bugünkü muhtelif Türk lehçelerinde, her lehçenin fonetik özelliklerine göre, tengri, tengere, tengri, tangrı, tanrı, tangara, ture şekillerinde söylenir. Bugünkü şamanist Türkler "tengri" kelimesini eski Türklerdeki anlamiyle kullanırlar. Bunlarda bizdeki anlamiyle gök (sema) kelimesi yoktur. Altay kamları tengereye dua ederken "yüksekte bulunan büyük atamız han tengere... yaratıkları yaradan tengere... yıldızlarla dünyayı süsleyen tengere" diye hitap ederler. Yakutların eski destenlarında ve masallarında tangara kelimesi gök (sema) ve gök ruhu (tanrı) anlamını ifade ettiği anlaşılıyor ise de bugün bütün ruhlara, hattâ ruhları ve ölüleri temsil eden putlara da "tangara" denilmektedir.

Eski Türkçede yukarıda bahsettiğimiz üzere, "gök" (sema) ve "en büyük ruh" mefhumları tek bir kelime ("teñri") ile ifade edilmiş, gök (mavi) kelimesi ise bunun sıfatı olarak kullanılmıştır. İslâm dinini kabul eden Türkler "gök" kelimesini "sema", "tengri" kelimesini de "Allah" mefhumuna tahsis etmişlerdir. Eski Türkçede "havâ" anlamına gelen "kalık" (yahut "kalıg") [33] İslâmdan sonra "gök-sema" anlamına kul-

[33] Uygur metinlerinde çok geçen "kalık" kelimesine W. Bang ve von Gabain 'Ather' mânasını veriyorlar (Analyt. Index, 34); W. Radloff "Him-

lanılmak istenmiş ise de tutunamamış, sonraları büsbütün unutulmuştur. Tanrı kelimesi yerine Oğuzların kullandıkları "çelep" yahut "çalap" kelimesi her halde nesturî hıristiyanlar vasıtasiyle gelmiş yabancı bir kelime olsa gerektir. Güneş, ay, yıldız, yıldırım ve yel (fırtına) ile bağlı inançlar Gök-Tanrı kültiyle ilgilidir.

Orta Asya kavimlerinde güneş ve ay kültü bulunduğu eski çağlardanberi malûmdur. Altaylı şamanistler güneşle and içerler, and formüllerinde "kün ana körüptur" cümlesi geçer. Müslüman Türklerden Mişer ulusu güneşle yemin eder "kuyaştır ant ediyorum" derler. Altaylılara göre güneş ana, ay atadır. Güneşi yerde ateş temsil eder. Yakut masallarından anlaşıldığına göre büyük kahramanlar güneş ve ayın himayesi altında bulunurlardı.

Şamanistlerin inançlarına göre güneş ve ay ile kötü ruhlar mücadeleye kalkışırlar, bazan yakalayıp karanlık dünyasına sürüklerler. Güneş ve ayın tutulmasının sebebi budur. Bütün Türk lehçelerinde küsûf ve hüsûf hâdisesinin "tutulmak" ile ifade edilmesi de eski bir inancın izini taşımaktadır. Güneş ve ay tutulduğu zaman şamanistler bunları kötü ruhun elinden kurtarmak için bağırıp çağırırlar, davul çalarlar. Bu gürültü patırdıların kötü ruhu korkutacağına inanırlar.

Yakutlara göre güneş ve ay iki kardeştir. Her ikisi de tanrıdır. Bazı kahramanlar ay ve güneşin lûtfiyle türemişlerdir (künden aydan törüttüleḫ). Şaman cübbesinde ve külâhında güneş efendinin (kün Toyon'ın), sembolü olarak, demirden veya gümüşten halkalar bulunur.

Yıldızlardan Zühre (Solbon, Çolpan, Çuban) yıldızı takdis edilir. Abakanlı kamların ilâhîlerinden anlaşıldığına göre Solbon yıldızı tanrı sayılmaktadır.

Şamanistlerin yıldırım ve şimşek hakkındaki tasavvurları çok karışıktır. Altaylılara göre yıldırım, şimşek ve başka tabiat

mel" diye izah ediyor (Wb. II, 240). Mahmud Kâşgarî bu kelimeyi "hava. gök-sema" kelimeleriyle tercüme etmiştir, (I, 296; III, 46). Yakutçada "ayaz, açık hava, gök" anlamını ifade eden "ḫallan" (Pekarski, Yakut Sözlüğü, 319), mançucada, aynı anlamı ifade eden "galga" kelimeleri de bu "kalıg" ile ilgili olsa gerektir.

tezahürleri hep Ülgenin kudreti ve iradesine bağlı hâdiselerdir. Bazı şamanistlere göre, ayrıca yıldırım tanrısı vardır. Bu tanrı yerdeki kötü ruhları takip eder, kötü ruhların saklandıkları ağaçlara ateşini gönderir, yıldırım düşer. Yıldırım düşen ağaçtan bir parça alıp saklanırsa o yere kötü ruh (yek) giremez. Urenhalar yıldırım tanrısına süt, ayran, saçı ederler.

Urenha, Kazak-Kırgız kadınları ilk baharda ilk şimşek çaktığı ve gök gürlediği gün çadır çevresinde süt, ayran, kımız dolu kapları dolaştırıp saçı töreni yapaılar. Müslüman Türklerden Başkurt kadınları ise şimşek çakarken süt, ayran gibi beyaz içkileri örterek saklarlar, inançlarına göre süt ve ayrana yıldırım düşermiş... İhtiyar bir Başkurt hocası bana bu âdeti şöyle izah etti: "Eski zamanda bizim halkımız şimşek çakarken süt ve ayranı göğe doğru serperlermiş. Sütü israf edip havaya saçmak şeriate uymaz. Bunun için hocalar "süt, ayran, kımıza yıldırım düşer" diyerek halkı korkutmuşlar...". Her halde akıllı bir hoca eski bir müşrik törenini böylece unutturmuş olsa gerektir.

Reşideddin Tabibin Camiü't-tevarih'te verdiği bir habere göre Uryankıt'lar yıldırımdan korkmazlar, şimşek çakıp gök gürlerken bağırıp çağırırlardı [34].

Reşideddin'in verdiği bu haber Çin kaynaklarının Uygurlara ait verdikleri bir haberi hâtırlatmaktadır. Çin kaynağına göre Gaogüy'ler, yani Uygurlar yıldırımın düşmesini beğenirler, gök gürledikçe bağırıp çağırırlar, göğe doğru ok atarlar... Bir yıl sonra güz mevsiminde, atların iyi beslendiği sırada yıldırım düşen yere toplanırlar, bir koyun kesip oraya gömerler... Kadın şaman ilâhiler okur. Atlı erkekler bu yerin çevresinde birkaç defa dönerler... [35]

Şamanlar tanrılarına ait bildiklerini din sırrı gibi saklarlar. Altay şamanizmini tetkik edenlerden W.Radloff bu konuya dair şu malûmatı vermektedir: "Kebis'te bulunduğum sıralarda, hıristiyanlığı kabul etmiş iki kama rastladım. Bunlardan malûmat alacağımı ümit etmiştim. Fakat ümidim boşa çıktı. Benim suallerime karşı "tanrılarımız bize dargındır. Biz onları bıraktık. Onlara ihanet

[34] Berezin neşri, TVO, V, 141; VII, 186.
[35] Hyacinth I, 250-251.

edersek bize ne yapmazlar. Rus tanrısı da onlardan bahsettiğimizi hoş görmez" diye cevap verdiler, başka bir şey söylemediler" [36]

Kamların tanrılar ve ruhlar hakkındaki tasavvurları dinî törenlerde okudukları dua ve ilâhilerdeki tavsiflerinden anlaşılabilirdi. Fakat bu ilâhileri ve duaları tesbit etmek güçtür. Âyinlerden sonra kam bu okuduklarını tekrarlayamaz. Çünkü kam, dualarını istigrak halinde irticalen söyler ve sonra unutur. Bununla beraber şamanizm panteon'u hakkındaki bütün bilgilerimiz, parça parça tesbit edilebilen bu ilâhilerden elde edilmektedir. Hikâye, masal ve destanlarda adı geçen ve tavsif edilen tanrılar ise kuvvetli fani insan-kahramanlardan pek az farklı görünürler. Hattâ bazı insan-kahramanların kötü ruhları korkuttukları ve onlara istediklerini yaptırdıkları da söylenir. Hele kamlar birçok ruhları uşak gibi kullandıklarını, kötü ruhlarla pazarlık ederken aldattıklarını iddia ederler.

***

Altay şamanistlerinin dua ve ilâhilarinden anlaşıldığına göre en büyük tanrı Ülgen'dir. Güney Altay şamanistleri buna kuday derler. Kuzey Batı Moğolistan'da yaşıyan Soyutlar (Urenha) büyük tanrı olarak "Kayrakan"ı tanrılar. Katanov'a göre "Kayrakan" büyük han demektir. Bazı kamlara göre "Kayrakan" bütün tanrıların büyüğüdür. Ülgen, Kızağan ve Mergen bunun oğullardıdır. Şaman dualarında ise Kızağan ile Mergen adını taşıyan iyi ruhlar Ülgen'in hizmetinde bulunan ruhlardır. Şaman dualarından anlaşıldığına göre Kayrahan muayyen bir tanrının adı değil, fakat büyük ruhların sıfatıdır. Bazı şamanlar kötü ruhların başkanı olan Erlik'e hitab ederken de "Kayrakan" derler. "Kayrakan" adını taşıyan mukaddes dağlar da vardır.

Ülgen kelimesinin etimolojisi hakkında bazı faraziyeler ileri sürülmüş ise de şimdiye kadar halledilmiş değildir.

Kırgız-Kazak lehçelesinde "ülken" kelimesi büyük ve ulu anlamlarını ifade eder. Buryat dilinde "ülgen" kelimesi yerin sıfatı olarak "Ülgen jixe daida" harfiyen "Ülgen-uluyer" de-

[36] W. Radloff, Aus Sibirien, II, s. 2.

mek olup aşağı yukarı "anamız yağız yer" anlamına gelir. Buna göre eski şamanizmde Ülgen'in yer tanrısına ad olduğu anlaşılır.[37] "Ülgen" kelimesini "Ulu+gün" kelimesinin muharref şekli olduğunu tahmin edenler varsa da bu halk etimolojisinden ibarettir. Herhalde bu kelime eski türkçede "büyük" ve "ulu" anlamlarını ifade etmiş olsa gerektir. Ülgen, büyük ve iyi tanrı adı olarak ancak Altaylılarda muhafaza edilmiştir.

A. Anohin tarafından tesbit edilen rivayete göre Ülgen iyilik eden bir varlıktır, ay ve güneşin ötesinde, yıldızların üstünde yaşar. Onun huzuruna giden yolda yedi (bazı rivayete göre dokuz) engel (buudaķ) bulunur. Ülgenin huzuruna giden bu yol ancak erkek şamanlara, âyin yaptıkları zaman, açıktır. Bununla beraber erkek şaman bile ancak beşinci engel (buudaķ) olan Demir Kazık (altın kazık) yıldızına kadar ulaşabilir ve oradan geri döner. Ülgenin sarayı (örgö), altından tahtı vardır. Kendisi insan şeklindedir. Şaman dualarında "ak ayaz" (aķ ayas), "ayazkan", "şimşekçi", "yıldırımcı", "yayuçı" (yaratıcı) diye tavsif olunur.

Ülgen yaradıcı (halik)dir; bütün varlığı yaradan odur.

Aylü kündü yaan yer
Ay künüm yayağan
Adam Ülgen bıçığan...

Aylı ve güneşli büyük makamı, ayımı ve güneşimi yaradan (onlara) şekil veren atam Ülgen...

Ateşi yaradan, insanlara ocaklarını tutuşturup veren, sacayaklarını ocaklara yerleştiren odur.

Üç otıñgdı küydürüp bergen
Üç oçagıñgdı ķadap bergen
Atam Ülgen...

Altaylılar Ülgen'e yedi göbek babalarının ta'zim ettiklerini, yer yaradılalı ona başvurduklarını (secde ettiklerini), taptıklarını söylerler.

[37] N. Poppe, K slovarnomu izuçeniyu Buryat-Mong. govorov (Akademiya N. SSSR XLV, Marru, 1935, s. 335). "Ülgen" adını Uno Harva "Büyük" (der Grosse) diye tercüme ediyor (Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker, s. 142).

Yetti atamnıñg kötergeni
Yer büterde yayağan
Başurğanım Bay Ülgen...

Göklerden dökülen rahmet yağmurları onun ağzından akan salyalardır. Ayı ve güneşi hareket ettiren, beyaz bulutları bir ülkeden bir ülkeye aşıran odur.

Ülgen çoluk çacuk babasıdır; yedi oğlu, dokuz kızı vardır. Oğulları: 1) Ḳarşıt, 2) Buura-kan, 3) Yaşıl-ḳan, 4) Burça-ḳan, 5) Ḳarakuş (ḳartal), 6) Baḳtı-ḳan, 7) Er-ḳanım. Bunlar göklerde bulunurlar; Ülgenin kendisi gibi, iyi tanrı (*aruu tös*)lerdir. Ülgenin vücudünden ayrılmışlardır. Bunlar şerefine yapılan tören ve âyinler Ülgene yapılanlardan farksızdır. Bu ruhlar şerefine *töz* yahut *yalama* denilen putlar yapılmaz.

Ülge'nin kızları özel adlar taşımazlar; hepsine birden "Ak kızlar" yahut "Ḳıyan"lar denir. Bu kızlar şamanın ilham perileridir; âyin sırasında şamanın "ay gibi kulağına kişi olup söylerler."

Ay kulagıma kişi bolup
Aytıp bereten edinger....

Ülgenin hizmetinde başka ruhlar da vardır. Bunlardan Yayık, Suyla, Ḳarlık, Utḳuçı denilenleri iyi tanrılar panteonunda ileri gelen ruhlardır.

Yayık insanlarla Ülgen arasında vasıtacılık yapar; insanları kötü ruhlardan korur, "Ayaz-kandan, ay ve güneşten bir parçadır."

Ayaz hanıng üleşi
Aydıñg kündüñg ülüü

Şaman dualarında Yayık şöyle tasvir edilir: "Ülgen beyin emirberi (yarlıkçısı)dır; kızıl bulut sırmalıdır; dizgini-ebekuşağıdır; kamçısı boz alev; gökten haberler alır."

Ülgen beydıñg yarlıḳçısı,
Ḳızıl bulut ḳuyuluu
Kuba yalgın kamçıluu
Kızıngıluu tizginlüü
Tengerede til alışḳan Aḳ Yayıḳ

"Yıldırım tanrısından ayrılmış; şimşek tanrısından sıçramış; inci olup dizilmiş; ipek gibi uzamış; urugların, kişilerin

yaradılışında yardım etmiş, ocağımıza şekil vermiş olan Ak Yayık!"

Küngürçiden ayrılgan,
Küygekçiden çeçilgen,
Tindii bolup tizilgen
Yibek bolup çöylgen

Âyin sırasında kam (şaman) göklere, Ülgen huzuruna, kurbanın canını götürürken "Yayık"ın himayesinde gider. Yayık rehberlik etmezse kam göklere çıkamaz.

Suyla adı verilen ruh inasanları korur ve yerde bulunur. Gözleri otuz günlük mesafeden görür, at gözlerine benzer (at karaktukan Suyla). Ay ve güneşin kırıntılarından yaradılmış (ay gününg kırkını) Suyla'nın görevi insanların hayatında vukua gelecek değişiklikleri haber vermek ve insanları göz altında bulundurmaktır. Âyin esnasında şaman göklere yahut yer altına giderken Suyla şamana yolda hücum edecek kötü ruhları koğar, Yayık ile beraber kurbanın canını göklere götürür. Âyin esnasında Suyla şerefine saçı olarak rakı kullanırlar (arakı saçar).

Karlık adı verilen ruh Suyla'nın en yakın arkadaşıdır.

Ülgen'in yakınlarından olan Utkuçı denilen ruh göklerde bulunur, yer yüzüne inmez. Onun vazifesi Ülgen'e kurban sunmak üzere göklere çıkan kamı Demir Kazık (altın kazık) yanında karşılamak Suyla ile görüşüp kamın arzularını Ülgen'e arzetmektir. Onun unvanı "Ülgen beyin elçisi"dir (Ülgen biiding elçisi). Ülgen'in oğulları da gökte bulunurlar. Altaylılardan her oymak bunlardan birini kendi boyunun koruyucusu sayar. Ülgen'in dokuz kızı vardır. Bunlara "ak kızlar (ak kıstar)" denir. Bazı kamların anlattıklarına göre, âyin yaparken şamanlara bu kızlar ilâhilerini ilham ederler. Bu kızlar için şaman ilâhilerinde "ay (gibi) kulağıma kişi olup söyliyorsunuz" denilmektedir.

Ay kulağıma kişi bolup,
Aytıp beretten ediger!

Şamanistlerin panteonunda Ülgen'in "ak kızları"ndan başka da birkaç iyi dişi ruhlar vardır. Altaylılarda Umay, Ana Maygıl, Ak ene, Yakutlarda Ayısıt'lar bunların belli başlılarıdır. Altaylılara göre Umay çocukları ve hayvan yavrularını koruyan dişi tanrıdır.

Umay kültünün Aladağlılara mahsus olmayıp başka şamanist boylarda da bulunduğu bizim özel araştırmalarımızla meydana çıkarılmıştır. Katanof tarafından toplanıp W. Radloff'un "Proben" külliyatı serisinin IX. cildinde neşredilen Sagay metinlerinde Umay (Imay) üç yerde geçmektedir. Bir metinde şaman davulundaki resimler izah edilirken (s. 565), iki kayın ağacının resmi hakkında şöyle denilmektedir: "*biz bastap Ülgen adamnañg töreende Imay icemeñg kada tüstir bu iki kazıñg*". Katanof bu metindeki Imay'ın Umay, Ülgen'in şamanistlerin iyi tanrılarından biri olan Ülgen ve "adam" kelimesinin "atam" olduğuna dikkat etmemiş ve şöyle tercüme etmiştir: "İlk başta aziz Ademden türediğimiz zaman bu iki kayın ağacı anamız Havva ile beraber [gökten] düşmüş (inmiş)tir" (tercüme, s. 552). Halbuki bu metin şöyle tercüme edilmelidir: "İlk başta Ülgen atamızdan türediğimiz zaman bu iki kayın ağacı Umay ana ile beraber (gökten) inmiştir". Başka bir metinde defin töreninden bahsedilirken şöyle denilmektedir: "Defin törenine iştirak edenler için evde et pişirilir. Mezardan gelenler rakı içerken evin üstbaşı tarafına üç defa rakı saçarlar ki, bu anamız Imay tarafınadır" (metin s. 575; tercüme s. 462). Kaç'larda tesbit edilen "ateş duası"nda "Imay ana" ateş ruhu olarak zikredilmektedir (aynı eserde, s. 573; tercüme s. 564). Pek açık olan bu metinlerin tercümesinde Katanof gibi bir türkoloğun *Imay* adını "Havva" diye tercüme etmesi, Sagay Türklerinin Ruslardan işittikleri *Yıva* (Havva) ile Umay ruhunu karıştırmış olmaları sebep olsa gerektir. Bu metinde Umay'ın defin töreninde de zikredilmesi Aladağlıların Umay'ı "ölüm meleği" olarak da kabul etmelerine sebep olmuş olsa gerektir.

Umay kültünün izlerine Yakutlarda da rastlanmaktadır. Troşçanski'nin "Yakutlarda Kara dinin tekâmülü" adlı eserine Naumov tarafından ilâve edilen makalede (s. 178) şu kayıt vardır: "Yakutların inançlarına göre *Ogo ımıta* denilen bir ruh vardır. Harfi harifine "*çocuk Imı'sı*" demektir. Bu "Imı" bir kuş şeklinde çocuğun başı üzerinde öter ve bununla çocuğun nesli bereketli olacağını haber verir". Pekarski'nin izahına göre "Imı" kelimesinin başka bir anlamı da "korunma silâhı, tılsım, muska" demektir. (*Yakut sözlüğü*, s.3794). Yakut mitolojisindeki bu "Imı" ruhunun Umay olduğu muhakkaktır. Eski Umay'ın yerini Yakutlarda, aşağıda görüleceği veçhile, *ayısıt* almıştır.

Umay adına Türk edebiyatında ilk defa Gök Türk yazıtlarında rastlanır. Kültegin yazıtında (I D 31) Bilge hakan "babam hakan öldüğü vakit küçük kardeşim Kül Tegin yedi yaşında idi. Umay gibi anam hatun sayesinde küçük kardeşim Kül Tegin er-kahraman adını adlı" diyor ki anasını çocukları koruyan dişi tanrı Umay'a benzetmiştir [38].

Tonyukuk yazıtının batı tarafındaki 38. satırınıda, "Tanrı, Umay ve mukaddes Yer-su" ruhlarının Türklere yardım ettiklerinden bahsedilmektedir. Son yıllarda Urga (Ulan Batur) çevresinde bulunan bir kiremitte "Kögmen Yer-su ve Umay ḫatun" sözleri okunmaktadır. Bu koruyucu dişi ruhun adını eski Türkler çocuklarına ad olarak verdiklerini Altun göl yanında bulunan bir yazıttan öğreniyoruz. Bu yazıtta "*bu atımız Umay beg*" ibaresi vardır.

Mahmut Kâşgârî'nin Umay kelimesini izahı da dikkate değer. Bu Türk-İslâm bilginine göre "Umay- kadın doğurduktan sonra çıkan *son*'dur. Kadınlar Umay ile tefeül ederler. Umaya taparlarsa oğul olur derlermiş" (Divanü Lûgati't-Türk, I, s. 111; B. Atalay tercümesi, s. 127).

Mahmut Kâşgarî Umay kültü hakkında fazla bir şey bildirmemekle beraber bu kelime münasebetiyle naklettiği atalar sözü ("Umayka tabınsa oğul bolur") dikkate değer. Umay ruhu hakkında müslüman Türkler, hele kadınlar, arasında söylenen bazı şeyleri Mahmut Kâşgarî'nin de duymuş olduğu anlaşılmaktadır.

Etnografların verdikleri malûmata göre Yakut kadınları "son"a saygı gösterirler. Kırgız-Kazak kadınlarının da bu *nesneye* önem verdiklerini, toplu bir halde giderek yere gömdüklerini ve çevresini tütsülediklerini kendimiz müşahede ettik. Bütün bunlar Umay kültiyle ilgili gelenekler olsa gerektir.

Umay adının menşei hakkında ileri sürülen faraziyelerden biri bunun sanskritçeden ve kültünün Hint'den geldiği hakın-

[38] Devadari'ye göre Moğollarda Uma (Umay?) hatun kültü vardı; savaşa hazırlanırken bu Uma hatuna kurban sunarlardı. Bunun namına bir bebek yapıp çadırda saklarlardı. Buna bakşı dedikleri bir kadın hizmet ederdi. Bu kadın Alp Kara Arslan soyundandı (Süleymaniye kütüphanesi Damad İbrahim Paşa No. 919, varak 207a).

dadır. İran edebiyatında rastlanan Hüma yahut Hümay hakkındaki efsane, Yakutların "Imı" kuşu (ruhu) hakkında söyledikleri efsaneye çok benzemektedir. Hümay kuşu hakkında Başkurt ulemasından Taceddin Yalçıkuloğlu XVIII. yüzyılda yazdığı bir eserinde şu efsaneyi naklediyor :

"Diyorlar ki, Hümay kuşu maruf bir kuştur. Kuzgun büyüklüğünde olup kanat uçları kara, başı yeşil olur. Yaşadığı yer havadadır. Yumurtasını havada yumurtlar, yavrusunu da havada çıkarır. Diyorlar ki Hümay bazan yer yüzüne kırk arşın kadar yaklaşır ve geri döner. İşte o zaman bu kuşun gölgesi birinin üzerine düşerse cihanda padişah ola, yahut çok zengin ola..." (Risale-i Azize, Kazan 1908, s. 113).

Umay ruhunun menşei ne olursa olsun bu ruh çok eski devirlerdenberi Türklerde millî bir kült olmuştur.

Yakutlarda Umay adı "Imı" şeklinde ancak talih kuşunun adı olarak muhafaza edilmiştir. Fakat "Umay" ruhunun bütün görevleri ve sıfatları *ayısıt* denilen ruhlara verilmiştir.

Ayısıt-yaradıcı, bereket ve refah sağlayıcı dişi ruhlar zümresine denir. Bunlardan kimi insan yavrularını ve kadınları, kimi de hayvan yavrularını ve dişi hayvanları korurlar. Ayısıt'lar dağınık halde bulunan hayat unsurlarını toplayıp birleştirir ve "kut" yaparlar. Bu "kut" denilen nesneyi ana karnındaki çocuğa üflerler. Böylece çocuğa can verirler. Gebe kadınlar daima bu ruhların himayesi altında bulunurlar. Kuğu kuşları "ayısıt"ların timsali sayıldığı için bu kuşlara dokunulmaz. Yakutların inançlarına göre ayısıtlar gökten, gümüş tüylü beyaz kısrak suretinde, inerler; yele ve kuyruklarını kanat gibi kullanırlar. İnsanları koruyan ayısıt'lar yaz günlerinde güneşin doğduğu yerde, hayvanları koruyan ayısıt'lar da kış günlerinde güneşin doğduğu yerde bulunurlar. Yakut kızları ayısıt adına "tangara" (put) yapıp karyolalarının altında saklarlar.

Kısır kadınlar çocuk vermesi için ayısıt'a dua ederler. Gebe kadınlar doğum günleri yaklaştığı zaman odalarını ve evlerinin çevresini çok temiz tutmağa çalışırlar. Komşu çocuklarına ve hayvan yavrularına karşı şefkat gösterir ve onları doyururlar. Ayısıt geldikte herkes güler yüzlü, şen ve tok olmalıdır.

Ayısıt âyini yapmak için şaman dokuz yiğit ve dokuz kız hazırlar. Bunlar masum ve afif gençler olmalıdır. Şaman,

kızları sol yanına, yiğitleri sağ yanına alıp halka teşkil eder. İlâhiler okuyup dansa başlarlar. Yakut şamanlığında "amîn" yerinde söylenen "ayḫal" ve "uruy" kelimelerini hep birlikte söylerler. Şaman muhtelif ayısıt'lara methiyeler söyliyerek göklere "çıkmakta" devam eder. Kızlardan veya yiğitlerden biri günahlı ise, günahının derecesine göre, "oloḫ" (makam)lardan birinde kalır. Şaman böylece dokuz "oloḫ"u geçerek *ayısıt'lar* dergâhına ulaşır.

Yakut panteon'undaki tanrıların "tanrı" mahiyet ve evsaffını haiz olanları Ayī toyon ile bu dişi ruhlar, ayısıt'lardır. Bunlar Samî dinlerin meleklerini hâtırlatıyorlar. Bu ayısıt'lar hakkında edindiğimiz bilgiler sayesindedir ki biz Bilge Hakan'ın "Umay gibi hatun anam sayesinde küçük kardeşim Kül Tegin er-kahraman adını aldı" sözlerinin mânasını anlıyabiliyoruz.

Doğumlardan sonra Yakut kadınlarının "ayısıt çıkarma, teşyi" töreni Mahmut Kâşgarî'nin "Umay" hakkında verdiği müphem kayıtları çok iyi açıklamaktadır. Yukarıda kaydettiğimiz veçhile Mahmut Kâşgarî'iye göre "Umay-doğumdan sonra çıkan *son*'dur. Kadınlar bununla tefe'ül ederler. Umaya taparsa oğul olur derler". Yakut kadınlarına göre"*son*"ayısıt'ı temsil eder. "Son", üç gün sonra, yani ayısıt hatunu teşyi ettikleri gün, kadınlar tarafından bir çukura gömülür. Gömme töreni, Yastremski'ye göre (Yakut halk edebiyatı örnekleri, s. 198-199), şöyle yapılır: "(doğumdan) üç gün sonra ayısıt hatun tangrıyı teşyi ederler. Yakın komşular, bilhassa kadınlar, toplanır. Hanenin sol tarafında, yani kadınlara mahsus kısmında, bir çukur kazıp "son"u gömerler. Çukurun çevresine ağaç kabuğundan yapılmış küçücük üç çadır yaparlar ve bunları erkeklere göstermezler. Küçük çadırlara ateş sokarlar. Kayın ağacı kabuğundan sığın, geyik, güneş, ay resimleri ve küçük yay ve üç tane ok (çocuk kız ise kabuktan makas, inek ve kısrak resimleri) yaparlar. Sığın ve geyik resimlerini ateşin yanına korlar. Sonra bu resimleri oklarla atıp ateşe düşürürler. Kabuktan yapılmış küçük çadırları da ateşe yakarlar. Ateş sönmek üzere iken kadınlar bir daire teşkil ederler ve avuçlarını yağlarlar. Hepsi birden el çırpmağa, alkışlamıya başlarlar. Bu anda hepsinin birden kahkaya atıp gülmeleri gerektir. Gülmek için önce kendilerini zor-

larlar; yüzlerine yağ ve kurum sürerler. Birden hepsi gülmeğe başlarlar ve:

— Doğum tanrısı hatun, ye! diye bağırırlar. Aralarında bulunan bir genç kadın kahkaha atarak gülerse "ayısıt buna girdi. Çocukları çok olacak" derler."

Bu törenden anlaşılıyor ki "son" çocukların koruyucusu olan ayısıt (eski Türklerde Umay)ın timsalidir. Buna kadınlar çocuk anası olmak için taparlar.

Altaylıların panteonunda "Umay"dan başka yine iki dişi tanrı vardır. Birine Ana Maygıl, ikincisine de Akene (Ak ana) derler. Akene'nin bugünkü hayatta rolü yoktur. Bu dişi tanrı yaradılış efsanesinde zikrolunur. Efsaneye göre bu tanrı-ruh yaratma kudretini ilham eden bir ruhtur. Erkek tanrı Ülgen yaratma kudretini ve ilhamını bu Akene'den almıştır. Ana Maygıl ise ulusu koruyan bir dişi ruhtur; buna "ulus anası" da denir.

Ölmüş iyi kamların ruhları da iyi ruhlar ("ak nemer") zümresine dahildir. Geçmiş büyük ve iyi kamların adları şaman dualarında çok geçer.

Ruhların ikinci zümresini teşkil eden tanrılar "kara nemeler" ,yani kötü ruhlardır. Bunların başkanı Altaylılarca Erlik, Yakutlarca Arsan Dolay'dır.

Altaylıların izahına göre Erlik —kuvvetli, güçlü demektir. Bazı türkologlar bu kelimeyi "erklig" kelimesinin bozulmuş şekli sayarlar. Onlara göre eski Uygur Buda metinlerinde yeraltındaki karanlık dünyanın hâkimi ve ölüm ruhu olan Yama'ya Erklig Yama denilmektedir. Yama'nın bu sıfatı moğolcaya "erlik" ve "yerlik" şekillerinde kullanılmıştır. Sanskritçeden uygurcaya tercüme edilen metinlerde Yama'nın sıfatı olarak yazılan işte bu "erklig" (kudretli) kelimesi şamanistlerde "Erlik" şeklini alarak kötü ruhların başkanına addolmuştur.

Erlik insanlara her türlü kötülükleri yapar; insanlara ve hayvanlara türlü türlü hastalıklar göndermek suretiyle kurbanlar ister. İstediği kurban verilmezse musallat olduğu obaya veya aileye ölüm ve felâket ruhlarını gönderir. Öldürdüğü insanların canlarını yakalıyarak yer altındaki karanlık dünyasına götürür, kendisine uşak yapar.

Şaman dualarında Erlik müthiş bir canavar olarak tasvir edilir. O, atlet vücutlu bir ihtiyardır. Gözleri ve kaşları kömür gibi kapkara, çatal sakalı dizlerine kadar uzamış, yaban domuzunun azı dişlerine benziyen bıyığı kulakları üzerine yerleştirilmiştir. Çenesi tokmağa, boynuzları ağaç köklerine benzer. Saçları kapkara ve kıvırcıktır. Şöyle tavsif edilmektedir:

Kara argımak minittü	Bindiği (at) kara küheylân
Kara kunduz töşöktü	Döşeği kara kunduz (derisinden)
Kurdak yetpes beldü	Beline kuşak yetişmez
Kuçak yetpes moyundü	Boynuna kucak yetişmez.
Karış bolgon kamaktü	(Göz) kapağı bir karış
Kara mıyık sakaldü	Kara bıyıklı, kara sakallı
Kan çapkan çıraylü	Kana çalmış yüzlü (çehreli)
Mayma saçtü Bay Erlik	Parlak saçlı Bay Erlik!
Kişi köksü könöktü.	Kuvası kişi göğsünden
Ku baştan ayaktü	Kadehi kurumuş kafatasından
Yeşil temir kılıçtü	Kılıcı yeşil demirden
Yalpak temir yărındü	Kürek kemikleri yassı demirden
Yilim kara yüstü	Kapkara yüzlü
....	....
Kara argımak minittü	Bindiği (at) kara küheylân
Kara çibek tizgindü	Dizgini kara ipekten
Kara yılan kamçılü	Kamçısı kara yılan
Er aldıma külüp kel!	Tam önüme gülerek gel!

Altaylıların inandıklarına göre bu kötü ruh fena vasıflardan, fena (arık ve sakat) kurbanlardan hoşlanırmış; bununla beraber bazı dualarda onu öğerler.

İyi ruh Ülgen gibi, kötü ruh Erlik de çoluk çocuk sahibidir. Bir rivayete göre Erlik'in yedi, başka bir rivayete göre dokuz oğlu vardır. Dokuz oğlun adı: Karaş, Mattır, Şıngay, Kömürkan, Badış biy, Yabaş, Temir kan, Uçar kan, Kerey kan; Erlik'in dokuz kızı vardır, adları malûm olanı "sekiz gözlü Kiştey ana" ile "Erke Solton"dur. Bu kızların belli başlı işleri yoktur, oyunla vakit geçirirler. Şaman Ülgene kurban sunmak üzere yola çıkarken (yani göklere çıkmayı temsil ederken) bu "kara kızlar" yolunu şaşırtmıya çalışırlar, kendi yataklarına çağırırlar. Şaman vazifesini unutup bunların cilvelerine aldanırsa başka ruhlar tarafından cezalandırılır. Şaman dualarında bu kızlara "utanmaz maskaralar" denilmektedir.

Erlik'in karanlık dünyasına mensup bütün kötü ruhlara

kara" nemeler" denildiği gibi "yekler" de denir. "Yek" Uygurca dinî metinlerde "şeytan" demektir.

Yakutların tanrıları, ödev ve görevleri bakımından, Altaylıların tanrılarından farksızdır, fakat adları aynı değildir. Yakutlar iyi ve temiz ruhlara "ayī", kötü ruhlara "abası" derler. Ayī ruhlar insanlara saadet ve refah bahşederler. Bunlar iyilik ve temizlik kaynağıdır. Ayī kelimesi lûgat olarak "hakikat, yaratma, yaradıcı kudret" anlamını ifade eder. Ayī ruhlar zümresinin en büyüğü Ayī Toyon'dır. Buna Ürüng Ār Toyon da denir. Ürüng-ak, beyaz, ar-arı, temiz, toyon-efendi, sahip demektir. Ayı Toyon yedinci veya dokuzuncu gökte bulunur, çok merhametli tanrıdır, insanların özel hayatlarına karışmaz, kanlı kurbanlar istemez.

Yakutların "āyısıt (yaratıcı)" dedikleri dişi ruhlar da bu "ayī" ruhlar zümresindendir. Umay ruhu münasebetiyle yukarıda bu ruhlardan bahsettik.

Yakutlara göre, ikinci zümreyi teşkil eden kötü ruhlar "abası"lardır. Bunlar Altaylıların "kara neme" dedikleri kötü ruhların işlerini görürler. Fena insanların canları da bu kötü ruhlara karışır, bunlara "üör" denir.

Gerek Yakutlar ve gerek Altaylılar bunlardan başka yine birçok ruhların bulunduğuna inanırlar. Altaylılar bunlara ie, iye, izi, Yakutlar iççi derler. Bu ruhlar "yer-su" kültiyle bağlı ruhlardır.

VI. ŞAMANİZMDE PUT-FETİŞLER

Töz∼tös, ongon, eren, tangara: Çin kaynakları Hunlarda altın put (idol) bulunduğunu kaydettiklerini yukarıda bahis konusu etmiştik. Daha sonraki Çin kaynakları da Gök Türklerin "tanrı tasvirleri"nden bahsetmişlerdir. Bu kaynaklara göre Gök Türkler "tanrılarının tasvirlerini keçeden yaparlar ve deri torba içinde saklarlardı. Bu tasvirler iç yağı ile yağlanırdı. Aynı zamanda sırık üzerine de diklirdi".[39]

Ural-Altay kavimlerinin kuzey ormanlarında ve Altay-Sayan dağlarının dar vadilerinde sıkışıp kalmış olan boylarının görenek ve geleneklerini tetkik eden bilginlerin yüzyıldanberi topladıkları malûmat Çin kaynaklarının Gök Türklerin "tanrı tasvirleri" hakkında verdikleri malûmatın açıklanmasına yardım etmiştir. Bu etnografik malûmata göre Altaylılarda *tös-töz*, Yakutlarda *tangara*, Uranha'larda *eren*, Moğol-Buret'lerde ongon denilen putlar-fetişler vardır. Bunlar keçeden, paçavralardan, kayın ağacı kabuğundan yapılır. Bir kısmı çocukların oynadıkları bebeklere benzerler. Bir kısmı da tilki, tavşan ve başka hayvan derilerinden ibarettir. Bunlar duvaı lara yahut sırıklara asılır. Bazı aileler bunları torbalarda saklarlar. Ava veya önemli bir sefere çıkarken bu putlara saçı saçarlar ve ağızlarına yağ sürerler.

Bu putları ifade eden altayca tös∼töz ve moğolca ongon terimleri tarih bakımından önemlidir. Töz∼tös bugünkü şamanist Türklerin lehçelerinde "asıl, kök, menşe" demek olduğu gibi eski Uygur ve Hakaniye Türk lehçelerinde de aynı anlamda kullanılmıştır.[40]

Altaylıların bu putlara töz∼tös adı vermeleri de bunların atalar ruhu hâtırası olarak yapıldığını göstermektedir. Gerçekten de böyledir. Şamanistler bunlar hakkında "bu babamın tözü' bu anamın tözü" derler. Büyük ve ünlü kamların ruhuna

[39] W. Eberhard, Çin'in şimal komşuları, s. 87.

[40] M. Kâşgari, DLT, III, 88, B. Atalay terc. III, 123; W. Bang und v. Gabain, Analytischer Index, s. 48.

bağışlanan "töz"ler de vardır. Moğolların ongon kültü üzerinde incelemeler yapan Moğol bilgini Dorji Banzarov bu kültün büyük ata (cedd-i âlâ) ve ölüler kültü ile bağlı olduğunu, 1846 yılında Kazan üniversitesinde müdafaa ettiği doktora tezinde ("Kara din" adlı etüdünde) kesin olarak iddia etmişti.[41] Altaylıların "töz"leri üzrinde yapılan araştırma ve incelemeler de Banzarov'un bu iddiasını teyit etmektedir.

1253 yılında Fransa kıralı IX. Ludwig tarafından Moğolistan'a Mengü han huzuruna elçi olarak gönderilen rahip Rubruk'un budist Uygur tapınağında gördüğü putlar hakkında verdiği malûmattan bu putların da "töz"ler olduğunu anlamak mümkündür. Rubruk şöyle diyor: "Uygurlar bir tanrıya inanırlar. Tanrının insan veya başka bir cisim şeklinde tasvir edilmesini kabul etmezler. "Öyle ise neden bu kadar çok putlarınız var?" diye sorduğumda Uygur rahibi "biz bu putları Tanrının tasviri diye kabul etmiyoruz. Bizimkilerden biri, oğlu, karısı veyahut başka biri ölürse onun suretini yaparlar ve buraya (yani tapınağa) korlar. Biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız, ve sayarız" diye cevap verdi. Tanrıyı bir bilmek bakımından Moğollar dahi bunların mezhebindedirler. Fakat onlar ölülerinin tasvirlerini *keçeden* yaparlar ve süslerler. Ayrıca bir tapınak çadırları da vardır, orada bir rahip kadın (şaman) bulunur".[42]

Putlara tapmanın menşei hakkında Ebü'l-Gazi Han'ın fikirleri de doğrudan doğruya "töz" ile ilgilidir. Ona göre: "...O zaman onlarda bir âdet vardı ki birinin oğlu, bir kızı, ağabeyi veya küçük kardeşi veya başka bir kıymetlisi ölürse onun suretini (*kugurçak*) yapar, evinde saklardı. Ara-sıra o sureti öpüp sevip okşıyarak bu filânın sureti derlerdi. Bu suretin önüne yemeklerinin ilk lokmalarını korlardı. Yüzlerini gözlerini bebeğe sürtüp önünde yere eğilirlerdi. İşte böylelikle haberleri olmaksızın puta tapmayı meydana getirdiler".[43] Ebü'l-Gazi Han'ın *kugurçak*[44] dediği nesne bebek (oyuncak) demektir. Altaylıların tözlerinin çoğu da bebeklerden ibarettir.

[41] Dorji Banzarov, Çernaya Vera (=Kara din) S.-Petersburg 1891, s. 30-31.

[42] Malein terc. Rubruk seyahatnâmesi, S.-Petersburg 1911, s. 108.

[43] "Şecere-i Türk" (Desmaisons basımı) s. 8; Rıza Nur terc. s. 14-15.

[44] "Kuğurçak" Divanü'l-Lûgati't-Türk'te "kuzurçuk" —kız çocuklarının oynadıkları bebek (I, 501).

Altaylılar tös kelimesini yalnız bu putlar için kullanmazlar, bazı dağlara, Ülgen ve Erlik gibi iyi ve kötü ruhlara dahi tös derler. Meselâ Abakan ve Yezim dağlarına hitaben söylenen ilâhilerde bu dağların "töz" oldukları zikredilmektedir.

Yetti öbökö başırıp kalğan	Yedi atamız baş vurmuş olan
Arū tözibiz Abu-Kan	Arı tözümüz Abakan (dağ)
Yer böterde yayılıp kalğan tözibiz	Yer yaradıldığı zaman yaradılmış tözümüz...
Tayadalarım tayanğaŋ [45]	Dayı babalarım dayanmış (istinat etmiş)
Yān adam alkağan	Büyük babam hayır dua etmiş
Ak adanınĝ ulusu	Mübarek babanın ulusu (kavmi)
Arū tözüm eesi.	Arı (temiz) tözümün sahibi
Üç örköştü kān adam	Üç hörgüçlü han babam
Pek tözüm Yezim-bī,	Sağlam tözüm Yezim Bey
Abu Kān ,Altın köl'dün eesi.	Abakan ve Altın göl'ün sahibi..

Ongon terimi moğolca bir terimdir. Türkler bunun karşılığı olarak töz (=tös) kelimesini kullanmışlardır. Ongon kelimesini Çağataylılar moğolcadan alarak damga, ayırıcı belge anlamına kullanmışlardır. Reşideddin Tabip vasıtasiyle ongon kelimesi Osmanlı tarih edebiyatına da geçmiştir. Ongon kelimesi Moğollarda Türkçedeki ıdık kelimesi yerine de kullanılır, yani Moğollar töz ile ıdık'ı ayırd etmezler. Buret-Moğol geleneklerini çok iyi tetkik eden Hangalov ile Agapitov "ongon" terimini şöyle izah ediyorlar: "idollara ve her türlü (mukaddes sayılan) tasvirlere ongon denir. Büyük, ünlü şamanlar ve bazı hayvanlar da ongon sayılır.. Ongonlar insanları koruyan ruhların timsalidir, mukaddesattan sayılırlar".[46] Doğu Sibirya kavimlerini (bilhassa Buret ve Tonguzları) tetkik eden Busse'ye göre ongon'lar koruyucu sayılan ruhların tasvirleridir. Bu ruhlar tabiattaki bütün olayları idare ederler. Ongonlara inanmak (ongon kültü) şamanizmin temelini teşkil eder.[47]

Moğollar XV. yüzyılın sonlarına kadar şamanist idiler. XVI. yüzyılın başlarında Tibet yoliyle Moğolistan'a budizmin

[45] Doğu Türk lehçelerinde *tay* yahut *tagay* ana tarafından olan bütün akrabadır: dayı baba, dayı ana, dayı ağa, dayı abla... gibi. Anadolu türkçesinde "dayı" ancak ananın erkek kardeşidir.

[46] Hangalov ve Agapitov, Materialı dlya izuç. şamanstva v Sibiri (İzv. Vost. Sib. otdela İRGO, tom XXV, 1883, s. 26-27).

[47] Busse, Spisok slov bıtovogo znaçeniya... (Zapiski İRGO, 1880, VI, s. 227).

lamaizm mezhebi girdi, bu mezhebin hararetli mürşidleri Moğol hanlarının saraylarında nüfuz kazandılar. Lamaist rahipler şamanizma karşı, bilhassa ongon kültüne karşı, şiddetli mücadele açtılar. Buna rağmen ongon kültünü kaldırmak mümkün olmadı. Turgaut prenslerinden Mergen Teben'in oğlu Ocir Dora (doğumu 1586) lama (rahip) olmuştu. Bu prens lama ongonları toplatıyor ve halkın gözü önünde ateşe yaktırıyordu. Fakat Moğollar yakılanların yerine yeni ongonlar yapıyorlardı. Nihayet lama Ocir Dora 1640 yılında Oyrat-Moğol hanlarının kurultayından ongon kültüne karşı kanun çıkarttı.[48] Lamaların mücadelesine ve ongon kültünü yasak eden kanuna rağmen budist Moğollar arasında ongonlar yapmak ve onları saymak XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Lamaların Tibet'ten getirdikleri Buda mukaddesatı ile yanyana şamanların yaptıkları ongonlar tapınaklara sokulmuşlardır. Sözde hıristiyan sayılan bazı Altaylılarda da İsa ve hıristiyan azizlerinin ikonları yanında tös'ler bulunur. Yakutlara göre Meryem ana ayısıt'lardan biridir.

Müslüman Türklerde de eski töz ve ongon kültünün izlerine rastlanmaktadır. Doğu Türkistanlı bakşılar hastaları "tedavi" ederken birçok "kuğurçak" (kokla) kullanırlar. Başkurt ve Tobol bakşıları sıtma hastalığını paçavradan yaptıkları "korçak" (kokla)lara nakledip uzaklara götürürler.

Ongon (tös∼töz) kültünün, yukarıda kaydettiğimiz gibi, totemcilik devrinin bir hâtırası ve kalıntısı olduğu birçok etnograf'lar tarafından iddia edilmektedir. Ongon (töz)lerin çoğu hayvan tasvirleri veyahut hayvan adları taşıdıkları ve *töz* kelimesinin eski ve yeni Türk lehçelerinde "esas, menşe, kök" anlamına gelmesi bu faraziyeyi kuvvetlendirmektedir.

Türk ırkına mensup şamanistlerde çok yaygın olan töz'ler Tilek, Kozan (=tavşan), Aba (yani ayı) Bürküt (yani kartal), Tiyin (yani sincap-Sciurusvolgaris), As (yani kakum) ve bunlara benzer adlar taşıyan putlardır. Bunlardan başka büyük kamlar, kahramanlar, iyi ve kötü ruhlar namına yapılan putlar da vardır.

[48] K. Golstunskiy, Mongolo-oyratskiye zakonı 1640 g. Petersburg, 1880, s. 76-77.

Bu meşhur töz'lerden "Tilek tös" Televüt boyunun koruyucusu olan ruh namına yapılmıştır. Şaman dualarında bu ruha şöyle hitabedilir: "Aba-Tura şehrinden kır ata binerek geldin. Eğerinin koskunu gümüştendir ; elinde tuttuğun asa kumsal yerlerde biten söğüt ağacındandır. Yeşil çuha parçalariyle süslenmişsin. Buraya gelip biz Tilevütlere koruyucu oldun. Senin aşın iç yağıdır". Bu töz insan şeklindedir. Büyük şamanlardan birinin namına yapılmış olsa gerektir.

"Kozan töz" (buna Urenha'lar "Ak Eren", Buretler ise "Sağan ongon" diyorlar ki "Ak ongon" demektir) tavşan derisinden yapılır, bu töz aslında Tuba-Kaç boyuna mahsus bir put olup boylar arasında yapılan evlenmeler neticesinde yayılmıştır.

"Aba tös" şamanistlerin en çok saydıkları putlardan biridir. Ayı tasviridir, "aba" (apa) eski Türkçede baba, ata anlamlarını ifade etmiştir. Bütün eski Türk lehçelerinde ayı'ya, gerçek adı olarak, azıġ (azıġ, ayıġ, ayu, ayı) denildiği halde bazı boylarda bu canavar *aba* (XI. asır Kıpçaklarında ve bazı Altay lehçelerinde) yahut "ese, ebe, ebüge" (yakutçada) denilmektedir. Bu kelimelerin hepsi "ata" mânasına gelir ki kuzey kavimlerinde bu hayvanın adı tabu sayıldığı devirden kalma gelenektir. Ayı kültünün izleri yüksek kültürlü İskandinavya köylerinde bile tesbit edilmiştir.

"Aba tös" Tuba-Kaç'larda kapının kuzey tarafında bulunur.

Şor avcıları Sañgr, Sañgır denilen putu sayarlar. Bu put (töz) insan şeklindedir. Bunun üzerinde av hayvanlarının derilerinden parçalar asılır. Şorların inançlarına göre bu ruh süratli meral üzerinde gezer. Kendisini memnun eden avcılara bol av verir, darılırsa ormanları yakar, av hayvanlarını kaçırır, avcılara uyuz hastalığı gönderir.

Kuş gibi tasvir edilen ruhlar daha ziyade Yakutlarla Dolganlarda bulunur. Yakutlarda en çok sayılan kuş kartaldır. İlkbahar ve güz mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlıdır. Kartal bir defa kanatlarını sallarsa buzlar erimeğe başlar, ikinci defa sallarsa ilkbahar gelir. Kartal kültiyle ilgili geleneklerden anlaşıldığına göre eski zamanlarda bu kuş güneş ve Gök-Tanrının sembolü sayılmıştır.

Reşideddin'in naklettiği Oğuz menkıbesine göre Irkıl hoca Oğuz boylarından her birine bir kuş "onğon" olarak tayin etmişti. Orta Asya Türklerinde meşhur "Cengiz name"ye göre Cengiz Han on iki Türk boyuna "nişan" olarak birer kuş, damga, uran (savaş parolası) ve ağaç tayin etmişti [49]. Başkurtlar arasında ağaç, damga ve kuş geleneği son zamanlara kadar muhafaza edilmiştir. Mehmed Selim Mirza Ümidbayoğlu "Yadigâr" adlı eserinde Ruslarla Başkurtlar arasında devam eden orman ve toprak dâvasını anlatırken şu hikâyeyi naklediyor: "Rus memurları, Başkurtlardan İbrahim ve Tokuç oğulları bir büyük meşe ağacı altında istirahat ediyor ve konuşuyorduk... Ah Allahım, Kılat ormanı da elimizden gidecek demiştim. Bu sözleri söyler söylemez meşe ağacı üzerinde oturan karakuş (kartal) yere düşerek ölüverdi. Toplanmış gençlere dedik: "Yıllardır şu Kılat ormanı için uğraştık. Kartalın ölüp yere düşmesi ormanımızın elimizden çıkacağına alâmettir. Çünkü babalarımıza Maykı Bey bu ormana nişan olarak kartal vermişti. Bugün kartalın ölmesi ormanımızın elden gideceğine kat'i alâmettir" dedik ve çok üzüldük". [50]

Bu hikâyeden anlaşılıyor ki, kartal yalnız bir "nişan" değil, fakat bu ormanın ruhunu (izini, sahibini) temsil eden bir "töz-onğon" idi. Bu "onğon" bütün Kıpçak boylarının ilk ataları sayılan efsanevî Maykı Bey tarafından verilmişti. Her kabilenin mübarek bir kuşu ve ağacı bulunduğu hakkındaki bir rivayeti biz de Katay boyuna mensup Bulatlı Bay Konakoğlu Bayram ağadan dinlemiştik. [51] Bu rivayete göre "on iki bavlı" (on iki bağlı yani on iki kabile) Başkurtların her "bavu"nun mübarek bir kuş ve ağacı vardır. Eski zamanda tanımadık bir adama rastlandığı zaman kuşunun ve ağacının ne olduğunu sorarlarmış .Bu rivayetteki "on iki kabile" ve "on iki kuş" hikâyesi İbn Fadlan'ın haber verdiği "on iki tanrı"ya ve bazı kuşlara tapan Başkurtları hâtırlatmaktadır. [52]

Ağaçlara bağlanan paçavra, kıl, tüy gibi "nezir"ler de bu fetişlerdendir.

[49] "Cengizname" Halfin neşri, Kazan, 1819 s. 51-52; Paris Millî kitaplığı (Suppl. Turc No. 143), s. 15b-17b.

[50] "Yâdigâr" Kazan, 1897, s. 58.

[51] Bayram Ağa 1868 de Ekaterinburg kazasına bağlı Bulat köyünde doğmuştur. Türkçe okur yazar bir adamdı. 1918 yılında sağdı.

[52] İbn Fadlan's Reisebericht, s. 19 (metin), Exk. 41a.

VII. YER-SU TANRILARI

A. Dağ kültü ve âyinleri: Yukarıda kısmen temas ettiğimiz Yer-su kültü büyük imparatorluklar devrinde gelişerek vatan kültü derecesine yükselmiştir. Gök Türk imparatorluğu devrinde Yer-su ruhlarının mahiyetini Orhon yazıtlarından anlamak mümkündür. Gök Türklerin "ıduk yer-sub" (mukaddes yer-su) ile ifade ettikleri mefhum hem koruyucu ruhlar hem vatan idi. Eçümiz apamız tutmış yer-sub (atalarımızın idare ettiği yer-su) cümlesindeki yer-su vatan kültü olan yer-su'dur. Kült olan bu vatan yer-suyu Ötügen ve Budun İnli dağları ve ormanları temsil ediyorlardı. Bu mukaddes yer-su ruhları Gök Türklerin mukadderatını idare ediyorlardı (Türk tenğrisi ıduk yer-subı ança etmiş). Vatanın korunmasında yer-su ruhlarının rolü Tonyukuk yazıtında pek açık ifade edilmiştir. Gök Türk vatanına saldıran düşmanlar, tanrı Umay ve yer-su ruhlarının yardımiyle gafil avlanarak basılmışlardır (tanğri, Umay, yer-sub basa berti). Bugünkü şamanist Türk boylarında rastlanan dağ, su (ırmak, göl, pınar), ağaç-orman, kaya kültleri eski Türk yazıtlarında "yer-sub" adı altında toplanmıştır. Bununla beraber bu yazıtlarda *ıduk* (yani mübarek, mukaddes) sıfatiyle zikredilen Tamag ıduk, Iduk Baş gibi dağ, ormanlık yahut su adları geçmektedir.

Yer-su ruhlarının en önemli mümessili dağdır. Şamanist Türklerde dağ kültü Gök Tanrı kültiyle ilgili bir kült olmuştur.[53] Hunların eski vatanı olan Yeni-si-şan yahut Şan-din-şan sıra dağlarındaki Han-yoan dağı Hunların her yıl Gök-Tanrı'ya kurban kestikleri dağdı. Bundan başka Gan-tsuan-şan dağı da Hunların mukaddes dağlarından biri idi. Hun hakanları Çinle yap-

[53] Dağ kültü muhtelif kavimlerde görülmüştür. Eski Yunanlılarda Olimpos, Filistin Yahudilerinde Tur-i Sina, Mekke Araplarında 'Arafat, Hintlilerde Himalaya, eski Moğollarda Burkhan-Ḫaldun gibi.

Bir Çin kaynağının verdiği malûmata göre dağ kültü kuzey-doğu kavimlerinde de yavgındı. Mançurya'da VI. yüzyılda yaşıyan Mohe ulusu Aktağ adını taşıyan bir dağı tanrı bilir ve ona tapardı. Bu dağdaki kurt, ayı ve kaplan gibi canavarlara dokunmazlardı (Hyacinth, II, 114).

tıkları sözleşmeleri Hundağı denilen bir dağın tepesinde kurban keserek içtikleri andla teyit ederlerdi. Orta Asya'nın başka kavimlerinde de Gök-Tanrıya kurbanların yüksek dağ tepelerinde sunulduğunu Çin kaynakları haber vermektedir. Gök-Tanrı kültiyle dağ kültünün birbiriyle yakın ilgisi bulunduğu Hunlar devrinden ta şimdiki Altaylara kadar devam eden şaman âyinlerinden anlaşılmaktadır. Altaylı Şor ve Belter'ler kurbanlarını Gök-Tanrı'ya yüksek dağ tepesinde yaptıkları âyinle sunarlar ve bu ayine "teñgere tayıg" (yani tanrı-gök kurbanı) derler. Gardizi'nin verdiği malûmata göre (W. Barthold, Otçet, 102, 125) eski Türkler dağların tanrı makamı olduğuna inanırlardı. Yüksek dağ tepelerinin göklere yakın bulunması ve uzaklardan mavi renkte görünmesi bu inancın yerleşmesine sebep olmuş sanılabilir.

Orta Asya dağlarının çoğu Türkçe veya Moğolca mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan anlamlarına gelen sıfatlarla zikrolunurlar. Meselâ, Han tanrı, Bayan-ula, Buztağata, Boğdu-ula, Burkhan-ula, Othon-Teñgere, Iduk Art, Kayrakan, Erdene Ula (Kuttağ) ve başkaları gibi.

Her boyun ve her oymağın kendine mahsus mukaddes ıduk dağı bulunduğu gibi boylardan kurulan büyük birliklerin de müşterek mukaddes dağları vardı. VII. yüzyılda bütün Türk boyları ve Gök Türk imparatorluğuna giren yabancı boylar için Ötüken dağının ve ormanlarının kült olduğu gerek Gök Türk ve gerek Uygur yazıtlarından anlaşılmaktadır. Türklerin İslâmiyeti kabulünden sonra ve Orhon çevresinden çok uzaklarda yazılan Kutadğu Bilig'de bile "Ötüken beyinin hikmetli sözleri" örnek olarak zikredilmektedir.

Negü ter eşitkil *Ötüken begi*
Sınap sözlemiş sözni ögi

Eserini Bağdad'da yazan Mahmut Kâşgarî de *Ötüken*'i biliyor. Ötüken geleneklerinin böylece çok uzaklarda uzun müddet devam etmesi mânidardır. Uygur metinlerinde de Ötügen zikrolunur.

Orhon ırmağı kaynaklarında ve bu kaynakların çevresinde bulunan dağların Hunlar devrindenberi muhtelif Türk kavimleri için müşterek kült olduğunu tahmin edebiliyoruz. Bu böl-

gede bulunan şahikalardan birinin hâlâ Othontengri adını taşıması da eski devirlerin hâtırası olsa gerektir.

Cuveynî tarafından tesbit edilen Uygur efsanesine göre Uygurların saadet ve bolluk sağlıyan mukaddes dağları vardı. Bu dağa Kuttag denirdi. Bu dağ Çinliler arafından götürüldükten sonra Uygurlar perişan olmuşlardır. Bugünkü Moğolistan'da eski Kara Balgasun harabeleri yanındaki Erdene-Ula (saadet dağı) hakkında da aynı rivayet söylenmektedir.

Moğolların taptıkları saadet dağını, Erdene-Ula'yı, Çinliler alıp götürmüşlerdi. Bu dağın bulunduğu yerde bir kadın şaman âyin yaparak tanrıya dua etti ve saadet dağını geri getirdi.

Bu efsaneler Orta Asya'nın bereketli dağlarının Çinliler tarafından istilâ edildiği devirlerin hâtıralarını aksettirmektedir. Bereketli dağlarını kaybeden göçebeler bu dağların hâtıralarını uzun zaman hâtırlamışlardır. Hunlar, Gansu eyâletindeki Tsilenşan dağından ayrıldıktan sonra ağıt terennüm ettikleri Çin kaynaklarında kaydedilmiştir (Hyacinth, III, coğrafya kısmı, s. 91-92). Bayanaul dağındaki Kazılık yaylasından kovulan Kalmukların bu dağ için yaktıkları ağıt kazak-Kırgız halk edebiyatında meşhurdur (Radloff, Poroben, III, 50-51).

Bugünkü Altaylı şamanist boyların ve oymakların her birinin özel mukaddes dağları bulunmakla beraber hepsinin ilâhilerinde Altay sıradağları zikrolunmaktadır ki hepsi için müşterek kült sayıldığı âşikârdır.

Muhtelif Altaylı boylar ve oymakların mukaddes saydıkları dağların belli başlıları Abakan ırmağı kaynaklarındaki Ekitag, Biy ırmağı kıyısındaki Sogol, Palmir, Akkaya, Ene, coğrafya kitaplarında rusça *Beluha* denilen Kadınbaşı -Üçsürü, Karatag, Çaptıgan, Ülgen, Aysu, Karahan adlarını taşıyan dağlardır. Urenha-Tuba'larca mukaddes sayılan dağlar Hangay ve Tannau dağlarıdır. Bu dağlar eski Türklerce de takdis edilmiş dağlardandı. Bunlardan biri eski Türk yazıtlarında Kög men adiyle geçmektedir.

Şamanistlere göre bütün dünya ruhlarla doludur. Dağlar, göller, ırmaklar ("yer-su") hep canlı nesnelerdir. Takdis ettikleri Alaş, Tannau, Hangay, Altay dağları, Abakan, Kem (Yenisey), Katun, Bey, Sütgöl ırmak ve gölleri şamanistler için yalnız

coğrafî isimler değil, fakat konuşan, duyan, evlenen, çoluk çocuk sahibi varlıklardır. Bir şamanistin dağlardan ve rmaklardan bahsettiğini dinlerken bunun gözle görülen dağlardan ve sulardan mı, yoksa bu coğrafî isimleri taşıyan insan oğullarından mı bahsettiğini farketmek güçtür; ruh -bizzat dağdır, dağ bizzat ruhtur. Şamanistlerin bu inanmalarında çok eski ve iptidaî animizm devrinin hâtıraları yaşamaktadır.

Şaman âyini her ne maksatla yapılırsa yapılsın kamın dua ve ilâhilerinde, bir ruh-tanrı sıfatiyle, kam, Altaya hitabeder, yalvarır, ondan medet umar. Dikkate değer ki kam, dualarında Altay ruhundan (*Altay eezi*'nden) ziyade doğrudan doğruya Altaya şöyle hitabeder :

"Bu kurbanım mukaddes ve ulu Altaya ulaşsın, onun karar vereceği yere (yargı yerine) bağlansın. Güttüğümüz dâvayı halledecek mi? bereket ve refah bize verecek mi? Bu kurbanım her engeli (*büdak*'ları) aşarak ulu ve mukaddes Altaya ulaşsın."

"Ey mukaddes ve geniş Altayın yargı (hüküm) yeri! durmadan kısmet veren Altay!bizi yıpratmamak için hüküm veren Altay! saçları ağarmış ihtiyarlarımıza istirahat sağlıyan Altay!.. yer ve denizler yaratıldığı zaman ata babalarımızın takdis ettiği ve taptığı Altay!".

"Temiz yurdumuz yıpranıyor, az ulusumuz sıkıntı çekiyor. Ey mukaddes Altayım, biz ne yapalım! Ak sakallı atalarımın takdis ettiği ulu Altayım, geçim versen ne olur? Vücudumuz kirlenmese, gözlerimiz yaşarmasa ne olur? Bereketli sürülerimizin *kut*'larını yaradan mukaddes Altayım, yer-su'yum!.."

"Üzülmiyelim, tanrı var, tasalanmıyalım Altay var! "Altayım" diye tapınıyoruz..."

Ruhlar ve büyük kamlar-şamanlar ilhamlarını Altay'dan alıyorlar (şaman dualarında ruhlara veyahut büyük kamların ruhuna hitabedilirken "Altaylardan ün almış olan" denilmektedir).

Şaman dualarında açıkça anlaşılıyor ki şamanistler dağ ruhları bulunduğunu tasavvur etmekle beraber doğrudan doğruya dağın kendisine de ibadet ediyorlar, onu canlı ve her şeyi duyan bir varlık tanırlar.

XII. yüzyılda Moğolların da mukaddes dağlar hakkındaki inanç ve telâkkilerinin böyle olduğu "Moğolların gizli tarihi"n-

den anlaşılmaktadır. Temuçin (Cengiz Han) daha genç iken, Merkit'lerin bir baskını esnasında Burhan Haldun dağına sığınmış ve bu dağın yardımiyle düşmanlarından kurtulmuş olduğunu şöyle anlatmıştır :

"Burhan Haldun tepesine çıktım. Haldun Burhan'ın yardımiyle, bir kırlangıcın hayatı gibi hayatım kurtuldu... Burhan Haldun'a her sabah tapınmalıyım, bunu neslim ve neslimin nesli böyle bilsin"

Temuçin bu sözlerle kuşağını boynuna ve külâhını koluna asarak güneşe karşı döndü ve eliyle göğsüne vurarak güneşe karşı dokuz defa diz çöküp tövbe ve istiğfar etti ("Moğolların gizli tarihi" Ahmet Temir tercümesi, s. 103).

Bu Moğol hikâyesine benziyen bir rivayet Altay Türklerinde de tesbit edilmiştir. Moğollar tarafından takibedilen Altaylılar Karagay dağına sığınmışlar ve dağa kurban kesmişler; birdenbire bu dağ ormanla kaplanmış, Moğollar da yol bulamamışlar. Altaylılar böylece kurtulmuşlar. O günden bugüne Karagay dağı Altaylılar için mukaddes dağ olmuştur. Altay şamanlığı budistlerin mukaddes efsanevî dağları olan Sümer dağını da (Sümer Tayka, Sümer-ula) almışlardır. Şaman şöyle diyor :

"Sümer ula dağım, Sütgölüm, Sümer taykam altın (değerli) yargısını vere, ağarmış başıma rahat vere!"

Büyük kamların da dayanağı olan dağlar arasında Sümer dağı zikredilir. Geçmiş şamanların ruhlarını çağıran bir ilâhide Sanızak adlı kam hakkında şöyle deniyor: "Amcam kam Sanızak altın gölde yıkanmış, Sümer dağına dayanmış."

Bazı dağlar o veya bu kabilenin "mukaddes töz"ü sayılır ki, fetişlerden bahsettiğimiz bapta izah edildiği üzere, töz + tös menşe, asıl demektir. Buna göre bazı kabilelerin menşei (büyük ve ilk atası) dağ olduğu hakkında da bir inanç bulunduğuna hükmetmek mümkündür. Altaylıların dağ kültü hakkında bir makale yayınlıyan L. P. Potapov böyle bir hükmün aldatıcı olacağını, çünkü dağın ata sayıldığı hakkındaki kayda ancak bir yerde, Verbitski'nin makalesinde, rastlandığını yazmaktadır [54]. Halbuki o veya bu dağın, o veya bu kabilenin "atası"

[54] L. P. Potapov, Kult gor na Altaye (Sov. Etnog. 1946, No. 2. s. 115).

olduğu hakkındaki rivayetlere Altay folklorunda birçok defalar tesbit edilmiştir. Katanov tarafından Sagay'larda tesbit edilen şu rivayet bu gibi folklor cümlesindendir: "Rivayet ederler ki Uçege oymağı evvelce Sakçak dağının eteklerinde bulunurdu. Bu dağ Es ırmağının başlarındadır. İçege oymağının kadınları (gelinleri) bu dağa kayınbabamız derler; başka türlü söylemezler. Bu dağ uzaktan göründüğü zaman başlarını örterler. Öte tarafta, Mıras suyu kıyısında da bir dağ vardır. Bu dağın adı Kölin'dir. "Dağ kargası" oymağı bu dağ hakkında "bizim töredığimiz dağ" derler. Bu oymak bu dağda şaman âyini yaptırır ve kurban keser, fakat kadınlar bu dağa kayınbaba demezler. Kölin dağının karşısında, Mıras suyunun ötesinde yine bir dağ vardır. Bu dağa Karatağ derler ki buradaki iki dağa bu ad verilir. Bu dağların yanında "dağ kargaları" oymağının ataları yaşamışlardı. Bu oymağın kadınları bu dağa (yani Karatag'a) kayınbabamız derler (yani adını söylemezler). Bizim şamanlarımız (yani Sagay kamları) âyin yaparken okudukları dualarda bu dağın adını zikrederler. Diyorlar ki bu Karatag'da taştan yapılmış beşik bulunmuş, fakat şimdi gören yok. O beşik bizim kadîmki atalarımızın beşiği imiş (ol tas pezik purungı pistinĝ übekkilerding pezigi pol tur). Karadağın bu yanında Padın denilen bir dağ vardır. Bu dağ Mıras suyunun bu tarafında, Taştıp ırmağının başlarında biraz ötededir. Bu dağın yamaçlarında Sibicin oymağının ataları yaşamışlardır. Bu oymağın kadınları Padın dağına "kayınbabamız" derler; şamanlar dualarında bu dağın adını zikrederler".[55]

Gök Türklerin menşeleri hakkında Çin kaynaklarında tesbit edilen rivayetlerde de dağ ve mağara mühim unsurlardandır.

Mukaddes dağlar ve onların ruhları adına çok muhteşem âyin ve törenler yapılır. Dağ âyini Kaç ve Beltir boylarında "tigir tayı", yani "gök kurbanı", Sagaylarda "tağ tayanı" yani "dağ kurbanı" tesmiye olunur.

Sayagların dağ kurbanı Katanov tarafından tasvir edilmiştir.[56] Bu tasvire göre Sagaylar her üç yılda bir dağ tepesinde âyin yapar ve kurban keserler. Kurbanlıklar üç yaşını

[55] Radloff-Katanov, Proben IX, 604-605 (metin), 588-589 (tercüme).
[56] Radloff-Katanov, Proben, IX, 366 (metin), 553 (tercüme).

doldurmuş beyaz koçlar olmalıdır. Bu âyine 100-150 kadar adam iştirak eder. Bu âyine kadınlar iştirak ettirilmez; âyine gelenlerin kısrak ile gelmeleri de yasaktır. Kısrak ile gelenler bulunursa hayvanlarını dağdan uzakta bırakmaları lâzımdır. Herkes törene kendi evinde hazırladığı rakıyı (arağı) getirir. Koyunların eti az gelirse iki yaşını doldurmuş bir öküz kurban edilir. Kurbanlar hazırlandıktan sonra şaman âyini yapar. Kurbanlıkların boğazları kesilmez, karınları yarılır ve yürekleri çıkarılır, derileri ve kemikleri ateşe yakılır. Bundan sonra şaman âyin cübbesini giyer, davulunu ve tokmağını eline alır. Üç kayın ağacına on dokuz parça beyaz, kara, mavi, kızıl şeritler asar; kayın ağaçlarını birbirine ipek iple bağlar. Kurban etlerini kayın ağaçlarından birinin altına koyup şaman bu ağaçları doğudan batıya doğru dolaşmağa başlar. Âyine, bazan da iki şaman iştirak eder; fakat üç şaman olmaz. Âyin bitinceye kadar et de pişmiş olur. Et yemeden önce şaman kayın ağaçlarına dokuz defa rakı serper. Sonra et yenir, rakı içilir.

Yenisey'de yaşıyan şamanist Türk boylarından Beltir'lerin mukaddes dağlarında yaptıkları tanrıya kurban töreni yerli şamanist Türk aydınlarından S. D. Maynagaşev tarafından bütün teferruatiyle tasvir edilmiştir. [57] Biz buraya Maynagaşev'in makalesini aynen naklediyoruz :

Beltirlerin çoğu Akaban kıyılarında yaşarlar. "Teye" Beltirleri ise bu Abakanlılardan ayrılmış bir gurup teşkil ederler ki, diğer Türk boylariyle çevrilmişlerdir. Abakan Beltirleri tanrı tayı merasimini bilmezler, "Teye" beltirlerinde ise bu merasim umumî kabile bayramı şeklinde icra olunur. Her aile bugün için aragı (rakı) hazırlar. Bundan başka sıraları gelen yedi yahut dokuz aile birleşerek muayyen miktarda koyun hazırlarlar. Bu koyunlardan kurbanlığa mahsus olanı beyaz tüylü ve siyah başlı olmalıdır.

Bayramın arifesinde yahut bayram günü sabahleyin her aile *üldürbe* yapar. *Üldürbe*'yi yalnız erkekler yapabilir; kadınların buna dokunmaları memnudur. Üldürbe şöyle yapılır: âdet olduğu üzere aile reisi yahut onun oğullarından biri kendirden bir ip büker; bu ipin uzunluğu şapkanın etrafını çevi-

[7] Sbornik Muzaya Antropologii i Etnografii, 1916, tom III, s. 91-120

recek derecede olur. Bu ipe kartal tüyleri, beyaz ve mavi renkteki kumaş parçaları bağlarlar. İşte buna üldürbe denilir. Üldürbe tüyleri için kartal, Beltir'lerin kendileri tarafından öldürülmeli. Onların akidesine göre bu kartalı bizzat ruhlar gönderirler. Şayet Beltirlerden kimse öldüremezse o vakit başka kabilelerden satın alırlar. Kartal telleri, "üldürbe"ye ailede bulunan erkeklerin adedine göre bağlanır. Bununla beraber bu teller üçten eksik olmamalıdır. Eğer ailede bir erkek çocuğun doğmasını temenni ederlerse bir tel fazla bağlarlar. Bu "üldürbe" merasimine iştirak edecek adamların şapkalarına bağlanır. Teller yukarıya doğru dik durur, kumaş parçaları ise aşağıya sarkar. Bağladıktan sonra "araçın-ardıç" ağaciyla tütsülerler. Bu "üldürbe"li şapkayı merasime giderken giyerler. Ekseriya bu "üldürbe" çocukların şapkasına takılır (bağlanır); büyükler buna riayet etmezler. Kadınlar ve kızlar evde kalırlar. Onlar merasime iştirak ettirilmezler.

Uzun ve oldukça dar Sarıkol (Sarıdere) deresi Teye (Tüü) nehrine sağ taraftan karışır. Beltirler, yaya ve atlı olarak, işte bu dereyi takiben yukarıya doğru hareket ederler. Başlarında "üldürbe"ler acaip bir şekilde dalgalanır. Eğerlerin arkasındaki heybelere konan tulumlarda aragı (rakı)lar, arabalarda tencere, kazan, su ve kurbanlık koyunlar bulunur. Dereden çıkarken bir mezarlık görünür. Bu mezarlığın karşısında yolcular tevekkuf ederler. Büyükler fincanlara rakı koyar, yerden bir ot alıp bununla mezara ve etraftaki dağlara karşı rakı serperler. Nezirlerini kabul etmelerini dileyip ölü akrabalarını ve dağ ruhlarını çağırırlar Yolun yarısına geldikten sonra bu geçilen dağların ruhlarına yine rakı serpmek için dururlar. Burada, sol tarafta, yüksek bir dağ vardır. Beltirlerin sözüne göre, evvelden "tanrı"ya kurban merasimi bu dağın tepesinde yapılmıştır. Bu dağ Beltirlerce mukaddes sayılmış ve bunun tepesine kadın ayağı basmamıştır. Lâkin bu memnuniyete muhalefet ederek bir kadın dağın tepesine çıkmış bundan sonra dağın kutsiyeti kaybolmuştur. Bu hâdiseden sonra ihtiyar bir Beltir rüyasında kurban merasiminin diğer bir dağda yapılması lüzumunu keşfetmiştir. Bu andan itibaren bu dağ bırakılmıştır. Bununla beraber Beltirler bu dağın yanından geçerken buna karşı rakı serpmeyi unutmuyorlar.

Nehir boyunca yedi buçuk kilometre gittikten sonra sol tarafta bir yüksek tepe yükselir ki bu Beltirlerin mukaddes dağıdır. Evvelki dağın kutsiyetine halel geldikten sonra bu dağı "Tigir Tayıcan" namını almış [59] ve tepesine de kadın ayağı basmamıştır. Dağın güney tarafı çıplak, kuzey tarafı ise kalın tirementi ve kayın ormanlariyle örtülüdür. Tepeye vardıkları zaman atlarını tepe altında bırakır ve kendileri rakı, kazan, su ve kurbanlık koyunları beraberlerine alıp tepeye yayan çıkarlar. Tepe epeyce yüksektir; bütün etraftaki tepelere hâkimdir. Bu tepe üzerinden her tarafta güzel ve hoş manzaralar görülür: aşağıda Teye vadisi kıvrılır ve uzaklara giderek Abakan nehrinin geniş vadisiyle birleşir. Abakanın öte tarafında daimi karlarla mestur Sayan dağlarının kolları yükselir. Muhteşem dağ silsileleri ve tepeler muhtelif istikametlere uzanıp gayrı muntazam bir surette yekdiğeriyle karışırlar. Bunların arasından, pek nadir olarak, düz ovaların ufacık bir köşesi göze çarpar. Kuzey tarafında bulunan kayın ormanları dağın tepesine kadar yükselir. Bu ormanlığın nihayetinde ayrı duran dört ağaç bulunuyor ki bunlar mukaddes dört kayın ağacıdır. Beltirlerin sözüne göre, bu ağaçlardan hangi biri kurur, yahut bir sebeple yıkılırsa bunun yerine bir ağaç bitermiş. Bu kayın ağaçlarının altında, bir ağaçtan diğerine uzatılan bir ipe bağlanan ve müruru zamanla yarı çürüyen "üldürbeler" görülür ki bunlar evvelki senelerin kurban merasiminin izleridir. Nümune için bunlardan bir parça almak istemiştim, Beltirler kat'î surette mâni oldular. Onların inancına göre tâ... eski zamandanberi tatbik edilmiş bir yasa vardır ki kurban edilen şeyden almayı meneder. Şayet alınırsa kabileye felâket gelmesine sebep olur.

Tepede, yekdiğerine dört metre uzakta, iki yerde ateş izi vardır. Bunların yanında kazan altına sacayak yerine kullanılan taşlar yatmaktadır. Kafileden evvel buraya vasıl olan Beltir, âdette ihtiyarlardan biri, aynı yerde ateş yakar. Bu iki ateşin doğu tarafında ve mukaddes kayın ağaçlarına yakın bulunanına "Uluğ ot" (Büyük ateş), batıda bulunanına Kiçi ot (Küçük ateş) diyorlar. "Uluğ ot" kutsî mahiyeti haizdir. Bu büyük ateşe ve mukaddes ağaçlara yalnız Beltirler yaklaşabilirler. Onun

[59] "Tigir Tayıcan" harfiyyen tanrıya kurban kesilen dağ demektir.

doğu tarafına ise kimse geçemez. Bu ateşlerin ne vazife gördükleri merasim esnasında belli oluyor. Ateş yakıldıktan sonra diğer Beltirler de geliyorlar. Herkes kendi rakısından her tarafa serper, ateşe birkaç damla damlatır ve kendisi de içer. Üldürbeli şapkaları çıkarıp toplarlar. Rakı tulumları da bir yere toplanır ve özel bir bekçi ile muhafaza olunur.

Bu kurban merasimine diğer kabilelerden de misafirler gelir. Lâkin onlar merasime iştirak etmezler, bir kenarda oturup merasimi seyrederler. Beltirlerin hepsi geldikten sonra koyunları kesmeğe başlarlar. En evvel, ona has bir usülle, kurbanlık hayvanı öldürürler. Benim gördüğüm kurbanlık beyaz bir oğlaktı. Oğlak şu suretle öldürüldü: iki adam bir kayın sırığının iki başından tuttu, iki adam da oğlağın ön ve arka ayaklarından tutup bu sırığın üzerine yatırdılar ve hayvanın belkemiğini kırdılar; bağırmaması için ağzını tıkadılar. Akidelerine göre böyle iken hayvan bağırırsa makbuliyetine alâmettir. Belkemiği kırılmakla hayvan çabuk ölüyor; onu yere yatırıp derhal karnını yardılar ve belkemiğine ilişik olan azasından birini çıkardılar. Bu ameliyattan sonra hayvan derhal öldü. Kanını yere damlatmamak için çok dikkatle derisini yüzüp gövdesini parçaladılar. Başını, ayak, bağırsak ve ciğerlerini deriye sarıp yeşil dallar üzerine koydular. Kurbanlığın ön tarafını tencereye koyup diğer koyunların etiyle birlikte pişirdiler. Lâkin kendileri bunun merasim kaidesine muhalif olduğunu ve usule göre kurbanlığın bütün etleri "Uluğ ot"ta yakılması lâzım geldiğini söylediler.

Bu esnada diğer koyunlarm da adî surette boğazlarını kesmiş ve etlerini ufak parçalara ayırıp tencereye koymuşlardı. Bu koyunların da bağırsak ve ciğerlerini yeşil dallara koydular.

Et pişmekte iken Beltirler "üldürbe"leri alır ve bunları kurbanlık koyunu getiren adam vasıtasiyle merasime mahsus olmak üzere bükülmüş ipe bağlatırlar. Bu ip yedi kulaç uzunluğunda olup *çilipağ* tesmiye olunur. Üldürbeleri o suretle bağlarlar ki bunların ipleri çilipağ ipleriyle birleşmiş gibi olur. Üldürbeleri bağlayıp bitirdikten sonra yine ardıç ağacı dumaniyle tütsülerler ve ibadete başlarlar. Çilipağın bir ucunu dört kayın ağacının en şarkta bulunanına bağlarlar ve bir ucunu da "dua" bilen adam tutar. Kartal telleri, tüyleri havada dal-

galanır, bütün Beltirler başlarını açarak bir grup halinde toplanırlar. Çilipağı tutan adam tanrıya (semaya), bulundukları dağlara ve Teye nehrine... hitaben ilâhiler, himnler okur; diğerleri de bu ilâhileri tekrar ederler ve "seek!" diye bağırırlar. "Sēk" kelimesini telâffuz ederken bütün sesleri birleşir. Bu seslerde öyle bir duygu, öyle bir ahenk işidilir ki güya semanın ruhu Tanrı ve uzaktaki bütün şahikaların sahibi olan ruhlar bu sesleri dinliyorlar. O vakit "çilipağ" yukarıya kaldırılır. Bunu müteakip bütün Beltirler ellerini havaya kaldırıp yere doğru eğilirler. Bu suretle kuzey tarafından başlıyarak yavaş yavaş güneş tarafına çevrilirler. İlâhilerinde dağlara ve nehirlere hitabederler. Yalnız görülen dağlara ve nehirlere değil, buradan görülmeyen ve av avladıkları alandaki dağlara ve nehirlere de himn söylerler.

Bu sadedil insanların yüksek dağ tepesine çıkıp icra ettikleri ibadet merasimlerinin manzarasında bir azamet hissolunur. Onların bu yüksek şahika üzerinde durup etraftaki bütün tabiati, dağ silsilelerini ve nehirleri, müşahhas ilâhlar suretinde tasavvur ederek en samimî dileklerini arzetmelerine ve kuvve-i muhayyelelerinin kendi bildiği şekilde işlemesine hiçbir şey mâni olmuyor.

Böyle bütün bir daire yaptıktan sonra "cilipağ"ı diğer kayın ağaçlarından da geçirip bir ucunu batı yönünde bulunan ağaca bağlarlar. "Çilipağ" yerden biraz yukarıda durur. Bununla merasimin birinci kısmı tamam olur.

Teneffüs zamanında Beltirler pipolarını tellendirir; bir iki fincan "arağı" içer ve diğer kabilelerden gelen misafirlerle selâmlaşıp konuşurlar.

Bir kısmı da "Büyük ateş"te bulunan tencere altına odun atarlar. Bu tenceredeki kurbanlık eti piştikten sonra yeşil kayın ağacı dallarından tepsiye benziyen "tipsi" yapıp bunun üzerine etleri koyarlar. İki adam bu tipsi'yi tutar ve başlarına şapkalarını giyerler. Bütün Beltirler bunların arka tarafına toplanır ve şapkalarını çıkarıp yine ibadete başlarlar. Tertip birinci kısmın aynıdır. Yine aynı ilâhiler ve iştirak edenlerde ellerini yukarı kaldırarak her tarafa eğilmek suretiyle dağlara tâzim ederler. Yine güneş tarafına doğru iki daire yaparak devrederler. Bundan sonra kurbanlık etlerini tipsi ile beraber

"Büyük ateş"te yakarlar. Et yandığı zaman ateşe kaşıkla rakı serperler ve ateşe secde ederler. İhtiyar Beltirler dumanın ateş üzerinde nasıl yükseldiğine dikkat ederler: eğer duman yuvarlana yuvarlana güneşe doğru yükselirse kabileye iyilik, eğer ters tarafa yükselirse fenalık olacağına alâmet addederler. Bununla merasimin ibadet kısmı tamam olur.

İbadet merasimi bitinceye kadar "küçük ateş" üzerindeki koyun etleri de pişmiş oluyor. Bu etler orada bulunanlara ikram içindir. Orada hazır bulunanlar üç top olup otururlar: Beltirler, çocuklar ve misafirler. Her topa et, sofra yerine kullanılan "kicim" [59] üzerinde verilir. Yemek zamanında kemiklerin atılmamasına çok dikkat ederler. Yemekten sonra rakı ikram olunur. Beltirler kendi aralarında müstakbel merasim için kurbanlık getirmek kimin sırası olduğunu konuşur ve sırası gelen adama büyük fincanlarla rakı takdim ederler.

Nihayet misafirlere gitmek vakti olduğunu anlatırlar. Yemek artıklarını ve kemikleri toplarlar. Bunların hepsini kurbanlık koyunun bakiyeleriyle bağırsak, ciğer, ayak ve derisiyle ve bunların bulundukları ve temizlendikleri dallarla beraber "Büyük ateş"te yakarlar (Kurbanlıktan başka koyunların derilerini sahipleri eve götürürler). Bunları yakarken ateş etrafında durur ve eğilerek saygı gösterirler. Bazıları dizleri üzerine otururlar. Dua sesleri işitilir: "Al beyaz koyununu, ver bize bolluğunu!". Bu merasimden artakalan rakıları Beltirler kendileri içerler. Bu artığa çok ehemmiyet verirler.

Onlar, kendi akidelerine göre, arağı suretinde, ruhların hibe ettiği saadet ve uğuru kabul ediyorlar. Bununla merasim tamam olur. Ahali dağılır.

B) *Oba kültü ve âyinleri:* Etnografya araştırmalarından anlaşıldığına göre şamanist Türk ve Moğol boylarında *oba* kültü denilen bir kült çok yaygındır. Oba steplerde toprak, dağ geçitlerinde taş yığınlarından meydana getirilen sunî tepeler (höyükler)dir. Bu obalar steplerde mukaddes dağ ve tepe yerini tutarlar. Urenha'lar ibadet için yaptıkları çadır ve alaçıklara dahi "oba" derler [60] ki bunlara göre oba tapınak (mâbet) demek oluyor.

[59] Kicim deriden yapılan geniş bir eğer altı keçesidir.

[60] F. Kon, Predvaritelniy otçet po poyez. v Uryanh. zemli (İZVSORGO, 1903, tom XXXIV, No. 1 den ayrı basım s. 4).

XVI. yüzyıldan beri budist olan Urenha ve Moğollar'da oba kültü bütün kuvvetiyle tutunmaktadır. Moğol bilgini D. Banzarov oba kültünü bahis konusu ederken şöyle diyor: "Özel âyinlerden biri oba'ya tapmaktır. Her boy veya oymak kendine ait olan sahada oba yapar. Eski zamanlarda obaya kurban sunma töreni basit idi. Şaman, filân oymağın koruyucu ruhunun filân yerde bulunduğunu söyler, boy veya oymak oraya bir höyük yapardı. Bu oba boyun tapınağı olurdu. Burada kurbanlar kesilir, dinî törenler yapılırdı. Oba'nın yanından geçen her yolcu atının kılından veya elindeki paçavralardan bir parçayı adak olarak buraya atardı. Eski şamanlık kalıntısı olan bu oba ve törenlerini ortadan kaldırmak için buda rahipleri çok uğraştılarsada bir türlü muvaffak olamadılar. Nihayet bu şamanizm kalıntısını lamaizm ile barıştırmağa mecbur oldular. Buda rahiplerinden Vadacaradar Diyancı "Oba yapısı" adlı bir eser yazdı. Dindar rahip bu eseri yazdığından dolayı utanıyor, "hikmet ehli için böyle bir eser yazmak utandırıcı bir iştir, fakat ne çare diyor". [61] Başka bir rahip "Oba töreni usulleri" adlı eserinde şöyle diyor: "Zamanımızda oba ibadeti çok yaygındır. Bu âdet çok eskidir. Buda kitaplarında böyle bir ibadete ve âyine rastlamadım. Oba âyini hakkında bir kitap yazmamı rica ettiler. Bu müracaatlara ve ricalara uyarak bu kitabı yazmıya mecbur oldum". [62] Bu iki Buda rahibinin yazdıklarındar anlaşılıyor ki Moğolistan'da Oba kültü çok eski bir kült idi, Budizm talimatına aykırı olan bu kültü dindar lamalar ortadan kaldıramadıkları için "kitaba uydurmaya" mecbur oldular.

İngiliz seyyahı W. Rokchill oba kültünün Moğolistan'a Tibet'ten lamaizmla geldiğini ve bu kelimenin de tibetçe do-bon yahut do-bum (bin taş) kelimesinin bozuntusu olduğunu iddia etmiştir. [63] Bu iddianın esası yoktur. Lamaların oba kültünü ancak halkın ısrarı üzerine kabule mecbur olduklarını lamaizm rahiplerinin yukarıda naklettiğimiz sözlerinden anlıyoruz.

Oba kültüne gelenek olarak müslüman Türkler'de de raslan-

[61] Çernaya vera (Kara din), s. 18-20.

[62] A. Pozdneyev, Oçerki bıta buddiyskih monastırey i buddeys. duhovenstva Mongolii. Petersburg, 1887, s. 4.

[63] W. Rokchill, Lamalar diyarı (rusça terc.) Petersburg, 1901, s. 87.

maktadır. Kırgız-Kazak boyları obalara karşı derin saygı gösterirler. Bunlara göre obalar "arvagı" güçlü kahramanların mezarıdır. Baganalı-Nayman kabilesi Ulutav dağındaki Edige obasını, İsil (İşim) ırmağı boyundaki Atıgay-Argın kabilesi Barak batır obasını ziyaret eder, kurban keserler. XIX. yüzyılın başlarında Kırım'da seyahat eden Minas Meditsi, Kırımlı ihtiyar Türkler'in çevresinde kaba heykeller bulunan obanın yanına toplanıp gençlere nasihatta bulunduklarını yazmıştır. [64] XVIII. yüzyılın ortalarında Başkurtlar arasında seyahat eden Rıçkov Ak İdil ırmağı boyunda gördüğü kurgan (oba)lara dair söylenen Başkurt efsanesini tesbit etmiştir. Bu efsaneye göre obalar eski kâhinlerin mezarı imiş; bu kâhinler Rus istilâsını görmemek için kendilerini bu obalara diri diri gömmüşlermiş.[65]

Resmen lâmaist sayılan Urenha-Tuba Türkleri eski şamanizm geleneklerinden ayrılmamışlardır. Lâmaizm rahiplerinin üç yüz yıldan beri mücadele ettikleri ongon (eren) kültü bile son yıllara kadar sürüp gelmiştir; oba ise şamanlarla (kamlarla) lâmaların âyin yaptıkları tapınaklara (mâbetlere) ad olmuştur.

Urenha'ların obası, Altay ve Yenisey şamanistlerinin yahut müslüman Kırgız-Kazak ve Nogayların toprak veya taş yığınından ibaret obalarına benzemez. Urenha obaları içi oyolmuş ve duvarlarına ağaçtan yontulmuş kuzgun, guguk, öküz, aygır suretleri bulunan bir tapınak haline getirilmiştir. Kapısı doğuya karşı bakar (lamanizm tapınaklarının kapısı batıya karşı olur). Oba'nın kapısında bulunan bir değneğe gelen giden nezir olarak paçavra bağlar.

Oba'da yapılan şaman âyinine Urenha'lar "oba tağır" derler ki "oba ibadeti" demektir. Bu ibadet tam mânasiyle şamanî âyinlerinden ibarettir. Böyle olmakla beraber bu ibadete bazan lâma da iştirak eder ve mukaddes kitaplarından ilâhiler okur. Şaman ise önce obayı üç defa dolaşır, kokulu otlar yakıp obanın etrafını tütsüler; ilâhiler okuyup dağlara, yer-su sahibi ayıya yalvarır; "büyük hakanım, merhamet et, yargıla! gümüş

[64] L. Koll, İz "Puteşeşestviya po yoj. Rossii" Minasa Miditsi (İzv. Tavriç. Arheol. Kom. 1910, No. 44, s. 32).

[65] Rıçkov, Jurnal ili dnevniye zapiski kapitana Pıçkova, Petersburg 1770, s. 127-128.

oba, altın Tangnov dağı esirge, yargıla, bizi besle, koru!" diye dua eder.

Âyin tamam olduktan sonra kurban kesilir. Kurban hayvanının kafası bir sırığa geçirilerek oba kapısının karşısına dikilir. Cemaat kurban etinden parçalar alıp ateşe atar, rakıdan dağ ruhlarına saçı saçarlar. Kurban eti yenildikten sonra at yarışı, pehlivan güreşi olur. Yarışta kazanan atın boynuna şaman bir beyaz kumaş bağlıyarak bu atı tanrıya yahut Erlik'e "ıdık" (yani nezir) olarak bırakır.[66]

C) *Orman ve ağaç kültü:* Ötüken ormanlarının (Ötüken yış) Gök Türkler ve Uygurlar devrinde bütün Türklerce mukaddes sayıldığını biliyoruz. Orman kültü ilkel toplulukların orman mahsulleriyle ve avcılıkla geçindikleri devrin hâtırasıdır. Ziraatçı ve geniş bozkırlarda çobanlık ile geçinen uluslarda orman kültü eski önemini kaybetmiş, orman tanrıları da kötü ruhlar sayılmıştır. Bununla beraber hayat şartları ve dinî telâkkileri bakımından epeyce gelişmiş ve yükselmiş olan bazı uluslar orman kültünü yeni dinlerine sokmaya muvaffak olmuşlardır. Meselâ, İran'da Makû hanlığında yaşıyan Karakoyunlu Alevî Türkmenler'de orman kültü V. Gordlevski tarafından tesbit edilmiştir.[67] Makû hanlığının güney-doğusunda 26 köyden ibaret bu Karakoyunlular "Ali ilâhî" lerdenmiş. Köylerinden birinin (Sofu köyünün) çevresinde mukaddes orman vardır. Bu ormanlardaki ağaçlara dokunmak kesin olarak yasaktır. İlkbahar gelince Karakoyunlu kadınları bu ağaçlara çiçekler bağlarlar. Kurban edilen hayvanların kemiklerini bu ormana gömerler. Orman için kesilen hayvanların erkek hayvanlar olması şarttır. Orman âyini yapmak için beş gün koyun sütü toplarlar, âyin gününe kadar bu sütleri içmezler. Bu ormana "Karaoğlan" derler. Ormanda mukaddes ocak vardır. Burada "Şah Ahmet'in tahtı" bulunuyormuş.

Bu mukaddes orman hakkında Karakoyunlular şu efsaneyi söylerler: Şah Ahmet Karakoyunlulara gelmiş; elinde bulunan asâsını bir tandıra atarak yarı yarıya yaktıktan sonra buraya

[66] Krş. Radloff-Katanov, Proben IX, 95-96 (metin), 81-82 (tercüme).
[67] V. Gordlevski, Karakoyunlu (Azerbeycan'ı tetkik ve tetebbu cem. Ahbarı, Bakû 1927, No. 4, s. 5-13).

saplamış; bu asâdan şu mukaddes orman meydana gelmiştir. Karakoyunlular "bu ormanı kim yarattı?" diye sormuşlar. Şah Ahmet de "Karaoğlan" diye cevap vermiş. İşte bundan dolayıdır ki bu ormana bu ad verilmiştir. Bu aziz adam Rum memleketine gitmiş, oradaona (yarı yanmış asâdan orman yarattığı için) "Ateş Bey" demişlerdir.

Bu Karakoyunlular kendi mezheplerinden olmıyanlara "Bayat" diyorlarmış. Demek ki bunların din telâkkileri çok dar ve kabilecilik telâkkisinden farksızdır.

Gordlevski tarafından tesbit edilen bu Karakoyunlu ormanı hakkındaki malûmat arasında "Karaoğlan" efsanesi bilhassa dikkate değer. Anadolu Türkmenleri'nin ayıya "Karaoğlan" dedikleri malûmdur. Şamanistlere göre ayı orman tanrısı-ruhunun timsalidir, adı da tabu'dur. Şamanistler bilhassa ormanlarda, ayının adını söylemekten korkarlar. Eski Kıpçaklar ayıya "aba" (yani "baba") derlerdi. "Karaoğlan" adı da, ayı adının tabu olduğu eski devirden kalma bir hâtıra olsa gerektir.

Orman kültü kuzeyli çağdaş avcı uluslarda en önemli kültlerden biridir. Yakut avcıları dokuz nefer orman tanrısı-ruhu bulunduğuna inanırlar. Bu ruhların en büyüğü Bay Bayanay denilen ruhtur. Bazılarına göre Bay Bayanay orman ruhlarının heyeti umumiyesine verilen isimdir. Bu ruhlar avcıları korurlar, onlara bereketli av ihsan ederler.

Son zamanlara kadar avcılıkla geçinen Şor Türkleri orman ruhlarına çok önem verirler. Şor avcılarının inanışlarına göre bu ruhlar avcının temiz ve doğru sözlü bulunmasını isterler; avcı ava çıkacağı gün cinsî münasebette bulunmamalıdır. Avcıların evde kalan aile üyeleri de temizliğe riayet etmelidir. Avcılar dönünceye kadar obada oyun, şakalaşma, eğlence yasaktır, çünkü orman ruhları böyle şeylerden hoşlanmazlar. Bununla beraber bu ruhlar avcılardan hikâyeler, masallar dinlemeyi severler. Hele müstehcen hikâyeler pek hoşlarına gider. Bunun içindir ki avcılar yanlarında bir usta hikâyeci bulundururlar. Bu hikâyeci avdan avcılar kadar hisse alır. Herhalde bu hikâyeci orman ruhlariyle iyi geçinmeyi sağlıyan kam (şaman) rolünü ifa etmektedir.

Orman ruhlarına her avcı kurban sunabilir, kamın aracılığına ihtiyacı yoktur. Buna bakılırsa orman kültünün çok ip-

tidaî bir devrin, kamların daha bulunmadığı çağın, kalıntısı olduğuna hükmetmek icabeder.

Ormanın heyeti umumiyesi bir kült sayıldığı gibi bazı ağaçları da ayrıca takdis edilir. Şamanistlerin en çok saydıkları ağaç kayın ağacı (Betula Tournef)dır. Doğu Türkistan'ın müslüman oyun (kam)ları da hastayı afsunla tedavi ederken çevrelerinde kayın ağacı bulundururlar. Son yıllara kadar şamanlığı muhafaza eden Altaylı, Sagay, Şor, Kaç, Televüt ve başka ulusların kamları kayın ağacı bulundurmadan âyin yapmazlar. Kayın ağacı yalnız âyin törenine katılan bir unsur değil, fakat bizzat kendisine tapınılan mukaddes bir varlıktır. Kaç şamanı kayın ağacına kurban sunarak şöyle hitap eder :

Altın yapraklı mübarek kayın,
Sekiz gölgeli mukaddes kayın,
Dokuz köklü, altın yapraklı bay kayın,
Ey mübarek kayın ağacı, sana kara yanaklı
Ak kuzu kurban ediyorum.

Kamların davullarında güneş, ay, yıldız, şimşek resimleri yanında kayın ağacı resmi de bulunur. Bir Sagay kamı, davulundaki iki kayın ağacı resmini şöyle izah ediyor: "biz Ülgen atamızdan ilk türediğimiz [zaman] Umay anamızla beraber bu iki kayın [ağacı yere] indi (pis pastap Ülgen adamnan töreende Imay ecemen kada tüstür pu ikki kazın)".[68]

Kamın bu izahından anlaşıldığına göre, kayın ağacı koruyucu ve merhametli ana-tanrı Umay ile beraber Ülgen tarafından yere indirilmiştir. Altaylılar'ın dualarında daima "bay kayın" zikrolunur. Beltirler ve Sagaylar gök veya dağ kurbanı âyinini kayın ağaçları altında yaparlar. Yakutlar kara çam ağacını da sayarlar. Çocuğu olmıyan Yakut kadını "yuvalı"[69] kara çam ağacına gelir, beyaz at derisini ağacın altına serer ve ağacın karşısında dua eder.

[68] W. Radloff-Katanov. Proben, IX (metin) 563, (terc.) 552. Katanov "Ülgen adamnan" ve "Imay ece" sözlerini "mukaddes Ademden" ve "Hava ana" diye tercüme ediyor ki yanlıştır.

[69] Bazı ağaçlarda bir sürü ince ve yapraksız dallar gayet sık olarak bir dalda biterler. Uzaktan bakarken bu ince dallar yığını kuş yuvasına benzer. Yakutler buna "arık", Başkurtlar "yel uyası" ("ruh yuvası") derler.

Evliya Çelebi Kuzey Kafkasya'da yaptığı seyahatini anlatırken "ağaca tapan âdemi kavmi" ve taptıkları ağaç hakkında aşağıdaki malûmatı vermektedir: "her sene bu darahtın altına gelüp bey'ü şira edüp gidenler elbette bu ağacın etrafına nice kerre yüzbin balmumu ve yılmumu yakıp her gece çırağan edüp âyini batılları üzere ağaca taparlar... Zu'mu batılları üzere bu ağaca demir kakarlar ki her kimin bu ağaçta âlemeti olursa ağaç bu adamı unutmıyıp cehennem azabına komaya yahut şefaat edüp kurtara..." (cilt VII, s. 740-742).

Evliya Çelebi, âdeti olduğu veçhile, bu ağacı çok mübalâğalı bir şekilde tavsif etmektedir. "Âdemi kavmi" dediği kavmin Kuzey Kafkasya kavimlerinden hangisi olduğunu da tayin etmek güçtür. Bununla beraber bu ağaç efsanesinin "orada" bulunan Nogay ve Dağıstan müslümanlarına da yabancı olmadığını anlatan kaydına da rastlıyoruz. Evliya Çelebi'ye Nogaylar'ın anlattıklarına göre "bu ağaç İskender'e Cebrail vasıtasiyle Tanrı'dan gönderilen Tûba ağacının dalından bitmiştir. Bu dal bu yere Hızır eliyle dikilmiştir". Bundan dolayıdır ki Nogaylar bu ağaca tapıyorlarmış. Evliya Çelebi bunlara "Allah size bu ağaca tapınız, dedi mi?" diye sormuş, onlar da "biz bunu bilmiyoruz, ama babalarımızdan böyle gördük, böyle yaparız" demişler. Yine bir yerde "Nogay Tatarları ve Dağıstan müslümanları bu ağacın içine bir kıble bina (?) mihrap etmişlerdir" diyor ki herhalde yukarıda bahsettiği "âdemi kavmi" şamanizm geleneklerinden ayrılamıyan Nogay ve Kaytak gibi uluslar olsa gerek.

Türk boylarının menşeleri hakkında söylenen efsanelerde ağaç önemli yer tutmaktadır. Uygur efsanesinde Uygur hakanlarının ağaçtan türedikleri söylenir. Dede Korkut kitabında adı geçen bir kahraman (Basat) "atam adını sorarsan kaba ağaç, anam adını sorarsan kağan arslan" diyor. Oğuz destanlarında Kıpçak boyunun menşei hakkındaki rivayette de ağaçtan türeme efsanesinin izi mevcuttur. Bu rivayete göre Oğuz Han bir seferden dönüşünde, savaşta ölen bir askerinin eşi ağaç kovuğunun içinde bir oğlan doğurmuştu. Oğuz Han bu çocuğu evlâd edindi ve Kıpçak (yani "ağaç kovuğu") adını verdi.[70]

[70] Reşid-eddin. Cami-üt-tevarih (TVO, V, 19); Ebulgazi, Şecere-i Türk (Desmasions neşri), s. 19. Anadolu Türklerinde ağaç kütüğüne dair malûmat için bk. M. Ş. Ülkütaşır, Türk Halk bilgisine ait araştırmalar, İstanbul, 1938, s. 30—37 (Eminönü Halkevi yayınlarından.)

VIII. ATEŞ VE OCAK

Verbitski tarafından tesbit edilen bir Altay efsanesine göre ilk kişi Arûn-südün'den kovulup yer yüzüne indikten sonra Tanrı Ülgen ona otları ve meyvaları göstererek"bunları tecrübe et, hoşuna gidenlerini ye!" demiştir. Targm Neme adını taşıyan ilk kişi otları ve meyvaları tecrübe etti, hepsinin besleyici gıdalar olduğunu anladı. İlk yazını ot ve meyva yemekle geçirdi, sağlam ve dinç idi. Yaz geçip kış geldiği zaman Targın Neme çok sıkıntı çekti; güçbelâ yaza çıktı. Bundan sonra kış için erzak hazırlamağı öğrendi. Fakat kışın, topladığı erzağa türlü hayvanlar musallat olup rahatsız ettiler. Kişi bunları sopa ile kovuyordu. Hayvanlar Ülgen'e şikâyet ettiler. Ülgen şu yargısını ilân etti: "Hayvanlar ot yesinler. Kişi onların etini yesin, derilrinden elbise yapsın".

İlk insanlar meyva ve otla beslendikleri için ateşe ihtiyaçları yoktu. Tanrı onlara et yemeklerini emir ettikten sonra ateşe ihtiyaç hasıl oldu. Ülgen gökten biri kara, biri ak iki taş getirdi. Kuru otları avucunda ezerek bir taşın üzerine koyup diğeriyle vurdu, otlar ateş aldı. Ülgen böylece ilk defa ateş yakmasını insanlara öğretip "bu ateş atamın kudretinden taşa düşmüş ateştir" dedi.[71] Bundan dolayıdır ki Altaylılar'da ve Yakutlar'da ancak çakmak taşından elde edilen ateş kutlu sayılmaktadır. Kuzey Altaylar'da bulunan oymaklarda güvey ve gelin gerdeklerinde ilk defa yaktıkları ateşi çakmak taşiyle yakmaları gerektir. Üç gece ve gündüz bu ateşin yanında bulunurlar. Yakut şamanistleri âyin ve törenler için kullandıkları ateşi çakmak taşiyle elde ederler ve bu ateşe "ayî out" (yani mukaddes ateş) derler; kibritle yakılan ateş ise "nüçça out" (yani Rus ateşi) tesmiye olunur ve âyinlerde kullanılmaz. Bununla beraber aile ocağında yanan ateş, nasıl yakılırsa yakılsın, kutlu sayılır.

Moğol şamanizmini ilk defa tetkik eden D. Banzarov, ateş kültünün Moğol uluslarına Türkler'den geçtiğini iddia etmiş

[71] V. Verbitski, Altayskiye inorodtsı, 97.

ve bunun delili olarak moğolcada ateşe "ġal" denildiği halde ateş Tanrısına "ot" denildiğini göstermiştir.[72]

Altaylılar'ın ateşe karşı söyledikleri dualarda ateşe "güneş ve aydan ayrılmışsın" derler, ateşin gökten Ülgen-tanrı tarafından gönderildiğine inanırlar. Mübarek sayılan bazı şeylere ve ruhlara karşı "küfür" sözler sarf edilebilirse de ateş hakkında böyle şey söylenemez. Ateşi su ile söndürmek, ateşe türkürmek, ateşle oynamak kesin olarak yasaktır.

Ateşe bakıp kehanet etmek Türkler'de çok eski bir görenektir. Eski Arap müelliflerinden biri Türkler'in ateşle kehanetlerine dair şu malûmatı vermektedir: "Türkler'in büyük hükümdarlarının muayyen bir günü vardır ki, o gün kendisi için büyük bir ateş yakılır. Bu ateşe kurban sunulur ve dualar okunur. Bu ateşin üzerinde büyük alevler yükselir. Bu alev yeşilimsi renkte olursa bereketli yağmur ve iyi mahsul olacaktır; kırmızı renkte olursa savaş olacaktır; sarı olursa hastalık ve salgın olacaktır; siyah olursa hükümdarın ölümünü yahut uzak yolculuğu gösterir" [73].

Karagasların inancına göre ateş ıslık çalarsa "uzaktan bir yolcu gelecektir" [74]. Ateşin gece ıslık çalması iyi değildir, "aza" (şeytan) ın geldiğini bildirir; o zaman mübarek sayılan "artış" otundan bir parça ateşe atarlar.

Yakutlar ocaktaki külün kıpırdadığını görürlerse "og kuta oynyūr" (çocuk ruhu oynuyor) derler, ateşin ailede bir çocuk doğacağını haber verdiğine inanırlar. Birşey hakkında düşünürken ateş ıslık çalarsa, o şeyin olmıyacağına hükmederler.

Umumiyetle ateşe bakıp fal açmak Orta Asya Türklerinde çok yaygın bir âdet olmuştur. Özbek hanlarından Kocugum çadır çadır dolaşarak ateşe yağ atıp kadınların falına bakar "senin oğlun olacak", "senin kızın olacak" derdi [75]. Manas destanında anlatıldığına göre Manas'ın babası Cakıp han ateşe bakıp gelinlerinin mukadderatını anlatıyor. [76]

[72] D. Banzarov, Çernaya vera, 22-23.

[73] K. İnostrantsev. Eski Türklerin inançları hakkında birkaç söz (tercümesi Belleten, XIV, 47).

[74] Başkurtlar da böyle inanırlar.

[75] Ebulgazi Han, Şecere-i Türk (Desmaison neşri), s. 193-194.

[76] W. Radloff, Proben, V, s. 205-206.

Şamanistler'in inançlarına göre ateş herşeyi temizler, kötü ruhları kovar. VI. yüzyılda Batı Gök Türk hakanına gelen Bizans elçilerini ateşler arasından geçirmişlerdi. Moğol saraylarında da bu âdet vardı. Bu tören elçilerle gelmesi muhtemel olan kötü ruhları kovmak için yapılırdı. Bu inancın izlerine müslüman Türkler'de de rastlıyoruz. Başkurtlar ve Kazaklar bir yağlı paçavrayı tutuşturup hastanın çevresinde "alas, alas" diye dolaştırırlar. Buna "alaslama" derler. Bu kelime Anadolu Türkçesin'de "alazlama" şeklinde muhafaza edilmiştir, ateşte temizleme anlamını ifade eder. "Alas" kelimesi Altay şaman dualarında çok geçer. Yakut oyun-kamları ateşle kötü ruhları kovmak için okudukları afsunlarda "alias, alias" diye bağırırlar. Yakutça "aliasta-" (=alazla) yanan paçavra ile âyin yaparak kötü ruhları kovmak demektir. Yakutlar bu töreni yapan hakkında "oyun aal uotanan aalastıır" (şaman kutlu ot-ateş ile alazlıyor) derler.

Ateş ruhuna hitaben okunan şaman ilâhilerinden anlaşıldığına göre aile ocağı kültü ile ateş kültü birbirinden ayırt edilmez. Aynı zamanda ocak kültü atalar kültüyle bağlıdır (şaman dualarında "atamızın yaktığı ocak" denir).

Kırgız-Kazakların kabile teşkilâtını unutmıyan boylarında, meselâ Sarı-Arka Nayman ve Argın'ları gibi boylarda, yedinci veya dokuzuncu atanın torunlarının hepsi bir "ülken üy" (ulu ev)e saygı gösterirler. Bu eve (çadıra) "kara çangarak"de derler ki yüzyıllar boyunca ocak dumaniyle "kararmış çadır" demektir. Bu çardırda verilen söz yemin sayılır. Bu çadırın sahibi, genç bir delikanlı da olsa, herkesçe saygı görür.

Şaman âyinlerinde okunan manzum dualardan birinde ateş ruhu şöyle takdis edilir: "Otuz dişli ateş anam, kırk dişli kayın anam, gündüzleri bizim için çalışıp çabalıyorsun, karanlık gecelerde bizi (kötü ruhlrdan) koruyorsun; gelenlerin başındasın; gidenlerin arkasındasın!... orağa benziyen hilâl değişiyor, eski yıl gidiyor, yeni yıl geliyor. Ben de senin kurumuş ağzını (saçılarla) ıslatmağa geldim. Sen karanlık gecelerde genç kızlar gibi saçlarını dalgalandırarak oynayorsun, kırmızı ipekli kumaşlar sallayarak genç al kısrak üzerinde geziyorsun, aydın gecelerde masum çocuk suretine giriyorsun! Ulusun koruyucusu, sürülerimizin bekçisisin! Altın yapraklı mukaddes

kayın ağacının [yahut huş ağacının] gölgesinde dinleniyorsun! Siyah yanaklı beyaz koç sana kurban olsun! Kuyruk yağının sağ yanından kesilip dokuz tane şişte kızartılmış yağlarla ağzını yağlıyorsun. Dokuz parça kırmızı ve beyaz şeritler, paçavralar seni süslüyor. Koyunun göğsü sana kurban olsun! Elbisen hakanlara mahsus zırhtır. Kızıl boya ile boyanmış kiş (bir hayvan) tırnakları sana süs olsun! Koyun göğsü sana kurban olsun! Mukaddes ayın adiyle sağılan ak ineğin südü sana saçı olsun! altmış tane saç örgüsü arkanda, elli tane saç örgüsü omuzlarındadır. Önünde Abakan ırmağı, arkanda Yenisey ırmağı kıvrıla kıvrıla akıyor. Eteklerinde sıra dağlar uzanıyor, damarlarında büyük ırmaklar akıyor. Yandığın yerde ot bitmez! Ülger yıldızı arkadaşın, bir (tanrı)dan fermanlısın!

Göklere doğru sivrilen dağların ilk defa yaradıldığı, kanatlı kuşlar uçmak için ilk defa kanatlarını açtığı, sert kayalar ilk defa meydana çıktığı, katı kara çelik ilk defa döğülmeğe başladığı zaman altı dallı otların başları yanmağa başladı, altı hemşire dünyayı dolaşmağa başladı... Kökleri altmış dal olan mübarek kayın ağacının ilk bittiği günden itibaren sen, ateş anamız, açları doyurdun, üşüyenleri ısıttın, yemeklerimizi pişirmek için saçayaklarımızı kurdun, üzerinde dokuz kulplu tunç kazanımızı kaynattın! Göklerde yüzen ak bulutları ısıtıyorsun, kızartıyorsun! Umay anam, sana aş veriyorum, ye! Geceleri bizi koruyor, gündüzleri bizi bekliyorsun! Mukaddes ayın adını anarak beyaz ineğin südiyle seni besliyorum. Ellerin, masūm kızların elleri gibi temizdir, hergün seni takdis ediyoruz! Bizi sağ avucunda oynat, sağ memenle besle! Beşik bağlarımızı berk eyle! Küçük büyük kardeşler çoğalsın! Başımızın altındaki yastıklarımız dağılmasın! Yakalarımızdaki düğmelerimiz çözülmesin! Önümüzde ay parlasın, çevremizi güneş aydınlatsın: Köklerimizi şeytan koparmasın! Büyük yaradan yakarışımızı kabul etsin!....

Ey ateş anamız, sen, dokuz ırmağın kavşağında dokuz köşeli bakır evde oturan ve ırmakların, denizlerin hatunu (melikesi) olan su tanrısiyle konuşuyorsun!

Altmış türlü ırmakların ilk defa aktıkları, mübarek kayın ağacının ilk defa kök salıverdiği, dokuz dağ sıralarında altın yapraklı kayın ağaçlarının ilk defa sallandıkları, temiz kurban-

ların ilk sunulduğu, yağız yerin yedi kapısının ilk defa açıldığı, yüksek Gök tanrının ilk defa gürlediği, yağız yer altmış türlü çiçeklerle ilk defa bezendiği, altmış türlü hayvan sürülerinin ilk defa kişnediği ve melediği zaman sen yaradıldın!

Irmakların ve denizlerin hâkimi olan ruhun bulunduğu yerde akboz at üzerinde geziyorsun! Akar suyun yanında biten altın yapraklı mübarek kayın ağacını (senin şerefine) diktik, altı ayaklı altın masayı (kurban sunmak için) kuruyoruz; mübarek kayın ağacını dolaşıyor, kara yanaklı beyaz koçu kurban ediyoruz..„ (Proben, IX, 576—580)

Başka bir duada şöyle deniyor :

"Üç köşeli taş ocak, alevli yanan al ateşim! Taş ocağımız yerinden oynamasın, daima yansın! Yaktığımız ateş alevli olsun [77]. Tarhana pişirdiğimiz ocağın külü çok olsun! Neslimiz kesilmesin, sürsün, biri giderse biri gelsin! Ey Abukan dağının payı, ey ay ve güneşin parçası (olan ateş)! Bereket ver, kısmetimiz bol olsun." (Anohin, Materialı, 72).

Düğün törenlerinde ateş ve ocağın gerek şamanistlerde ve gerek müslüman Türkler'de çok önemli mevkii vardır. Budist Buret'ler bile gelin ve güveyi ateş ve ocağa secde ettirerek şu duayı okurlar:

"Ey melikem, ey anam ateş! Sen Ḫangay-Ḫan ve Burḫatu-Han dağlarının tepesinde biten karaağaç (Ulmus campestris)-den yaradılmışsın! Gök yerden ayrıldığı zaman doğmuşsun; Ötügen anamızın tabanından (kademinden) peyda olmuşsun! Anamız ateş, senin baban sert çelik, anan çakmak taşı, ecdadın karaağaçtır. Senin nurun göklere ulaşır, yerin altına nüfuz eder. Gökte yaşıyanın çakmağiyle çakılmışsın, anamız Uluken ḫatunun eliyle yakılmışsın! Sarı başlı koyundan aldığımız sarı yağları sana kurban sunuyoruz. Neşeli ve sağlam, oğlun, güzel kız-gelinin var! Ey daima göklere uzanan ve bakan ateş! Biz sana fincan fincan rakı, kap kap yağ sunuyoruz; güveye ve geline ve bütün ulusumuza sağlık ve güven ver! Biz sana secde ediyoruz" [78].

[77] Şamanistlerin inançlarına göre ateş tanrısının bıraktığı ateş alevsiz ve soğuk olurmuş.

[78] D. Banzarov, Çernaya veral Kara din, s. 22-23.

Kırgızlarda da düğün töreninde ateş ve ocak, tıpkı Altay ve Buret şamanistlerinde olduğu gibi, en önemli bir unsurdur. Kırgızlar'ın "Manas" destanında bir gelinin kayın babasının evine girdiği şöyle tasvir edilir [79]:

"Kızlar ve gelin çift çift olup eve girdiler. Genç gelin Aksaykal eğilerek selâm verdi; Aksaykal ateşe yakın geldi, eğildi, ateşe selâm verdi..."

Yakutlar, and törenlerini ateş ve ocak karşısında yaparlar. And formulü "büyük babamız ateş karşısında... and ediyorum..." diye başlar ve "yemeklerimden attığım alevli ateş ile and ediyorum" diye nihayet bulur.

Şamanistler'in yaptığı her törende muhakkak ateş bulunur; kurbanlık hayvan herhangi bir ruh için olursa olsun bir parçası önce ateş ruhuna sunulur. Yukarıda tavsif edilen Belterler'in Gök-dağ kurbanı töreninde de ateş, âyininin merkezini teşkil etmektedir.

[79] W. Radloff, Proben, V. s. 420-421.

IX. ŞAMAN-KAM VE HAYATI

Şaman dininin âyin ve törenlerini yapan, ruhlarla fâni insanlar arasında aracılık eden adama umumiyetle Türk kavimlerinde *kam* denir. Mahmud Kâşgarî "kam" kelimesini "kâhin" kelimesiyle tercüme ediyor (Divanü Lûgat-it Türk III, 157). Mahmud Kâşgarî zamanında (XI. yüzyılda) kamların müslüman Türkler arasında bile unutulmadığı anlaşılmaktadır. Divanü Lûgat-it Türk'de birkaç yerde kamların *arvış* (afsun ve âyin)lerini ifade eden Türkçe cümleler örnek olarak gösterilmektedir ("ḳamlar kamık arvaştı=kâhinler anlaşılmıyan bir takım sözler söylediler. Cin çarpmasına karşı yapılan üfürükler de böyledir. Ḳam arvış avradı=kam afsunladı").

Mahmut Kâşgarî'nin çağdaşı olan Balasagunlu Yusuf Hâcip "Kutadġu Bilig"de kamları otaçılar (tabibler) ile bir tutmuş; kamların insan topluluğu için faydalı adamlar olduğuna işaret etmiştir. Bir yerde şöyle diyor :

"Gerek hekim, tabip tut, gerek *kam* tut;
Eceli gelene ilâç fayda vermez."
(Kerek tut otaçı, kerek *kam*
Ölügligke her giz asıġ ḳılmaz em)

Başka bir yerde açgözlülüğün ilâçsız bir hastalık olduğunu anlatırken şöyle diyor :

"Açgözlülük bir hastalıktır, ilâcı yoktur.
Bu hastalığı bütün dünya *kamları* tedavi edemezler
(Bu suḳluġ ig ol bir otı yoḳ emi
Anı emleyumez bu dünya *kamı*)

Yine bir yerde her derdin bir dermanı ve tedavi edecek kamı bulunduğunu söylüyor : [80]

"Her derdin belli ilâcı, tedavi edecek kamı bulunur"
(Ḳamuġ igke ot ol emi belgülüg
Ol ig emlegüçi *kamı* belgülüg)

Kutadġu Bilig'ten anlaşıldığına göre XI. yüzyılda müslüman Türklerin kamlara bakışlarında önemli bir değişiklik olma-

[80] Kutadġu Bilig'de kam dört yerde bahis konusu edilmiştir (Mısır nüs. s. 44, 133, 227, 312).

mıştı. Kanaati temsil eden Odgurmış adlı zahid hakana nasihat verirken"bazı insanlar yoksul; bazı insanlar da kaygı ile yıpranmışlardır. Bunların ilâcı, dertlerine derman sendedir. Bunları tedavi et, bunların kamı ol" diyor ki dikkate değer.

Seningde turur kör bularnıng emi
Otağıl daru birle bolgıl ḳamı

Yusuf Hâcip tabibler (otacı)dan sonra mu'azzimler (yani afsuncular) diye bahsettiği sınıf, şüphe yok ki, kamlardır. Bunlar hakkında şöyle diyor :

"Otacılardan sonra afsuncular gelir. Yel, şeytan (yek) hastalıklarını bunlar tedavi ederler. Bunlara katılmak (karışmak), yel, şeytan dokunanları bunlara okutmak gerektir. Acaba nasıl faydası dokunur desen bile sen onu hoş tut. Tabib afsuncunun sözlerini beğenmez, afsuncu da tabibe yüz çevirir. Tabip "ilâç kullanırsa hasta iyi olur" der. Afsuncu ise "muska ḳullarınsa cin-şeytan uzaklaşır" der.

Otaçı onamas mu'azzım sözin
Mu'azzim otaçığa evrer yüzin
Ol aymış otuğ yese igke yarar
Bu aymış bitig tutsa yekler yırar

Anlaşılıyor ki, müslüman Türkler arasında, XI. yüzyılda iş gören tabiplerle kamlar arasında rekabet başlamıştı.

Kutadğu Bilig'in yazıldığı yıllarda Doğu Türkleri'nin İslâmlaşmağa başladıkklarına bir buçuk asır geçmiş bulunuyordu. Kamlar yeni hayat şartlarına ve yeni dine uymak zaruretini o zaman anlamış olacaklar ki şeytanları kaçırmak için dualar yazılan muska (bitig) kullanmışlardır [81]. Eski şaman dualarına peygamberin, meleklerin, evliya ve şeyhlerin adlarını sokmuşlardır. Hattâ Doğu Türkistan'ın "müslüman" kamları, aşağıda görüleceği veçhile, kendi mesleklerinin piri "Hazreti Fatma anamız" olduğuna dair menkibeler uydurmuşlardır.

Bir Çin kaynağı Kırgızlar'ın dinlerinden bahsederken şamana "ġan" dediklerini kaydeder ki (Hyacinth I, 446; Eberhard, Çin'in Şimal komşuları, s. 69) bunun kam olduğu muhakkaktır. XI. yüzyıl tarihçilerinden Gardizî, Kırgızlar'da şamanların

[81] "Muska (bitig)" Budist Türk-Uygurlarda da kullanılmıştır.

bulunduğunu söylemektedir. Ona göre, bunların arasında bir adam vardır ki her yıl muayyen bir günde gelir. Çalgıcıları, türlü musikî âletleri hazırlarlar. O adama فغینون denir. Buradaki «فغینون» sözünü "kam-oyun" "قینون" gibi bir kelime olması muhtemeldir. Gardizî'nin tavsifinden anlaşıldığına göre, bu adam, şüphesiz, Kırgızlar'ın kamı idi.

Buda dinine ait Uygur metinlerinde "kam" kelimesi aynı anlamı ifade etmektedir. Maihaistlere ait bir Uygur metninde Zerdüşt'e düşmanlık eden Babil sahirlerine de kam denilmiştir [82]. Moğollar devrinde kamlara dair doğru malûmat Cüveynî tarafından verilmiştir [83].

Altay şamanistleri ve Urenha'lar şimdiye kadar "kam" kelimesini kullanırlar; şaman törenine "kamlama" derler.

Yakutlar erkek şamana "oyūn", kadın şamana da "udaġan" derler. Moğolca'da erkek şamana *bö* yahut *böge*, kadın şamana da, Yakutlar'da olduğu gibi, *udagan* denir. Çuvaşlar kâhinlerine "yum" derler.

İslâm Türkler "kam" kelimesini unutmuşlardır. Doğu Türkistan Türkler'i, Yakutlar gibi, erkek şamana "oyūn" derler. Kırgız-Kazaklar'da şaman yerini tutan ve onun ödevlerini gören adama "baksı" (Kırgızlar'da "bakşı") denir.

"Şaman" kelimesini Türkler ve Moğollar bilmezler. Avrupa ilim dünyasında XVIII. yüzyılın sonlarına doğru kabul edilmiş olan "şaman" terimi Ruslar'ın Kuzey Sibirya'da Tonguzlar'dan öğrendikleri kelimedir. Bu kelimenin etimolojisi son zamanlara kadar bilginler arasında tartışma konusu olmuştur. Bazı bilginler (Fischer, Schlegel) bu kelimenin aslı Pali dilinde bulunan *samna* olduğunu, sanskritçede "rahip, zahit" mânasına gelen *çramana* ile aynı kökten geldiğini ileri sürmüşlerdir. Banzarov bu kelimenin aslı Mançuca olduğunu "zıplıyan, dans eden" mânasına gelen bir Mançuca kelimeden türediğini iddia etmişti. Doktor G. Neoradze 1925 de neşrettiği "Sibirya kavimlerinde şamanizm" adlı eserinde Banzarov'un faraziyesini olduğu gibi kabul etmiştir [84].

[82] W. Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler, s. 157 (met. No. 95).

[83] Cihanküşa (Radloff, Kutadku Bilik, I, s. XLVI-XVLII).

[84] Dr. Georg Neoradze, Schamanismucs bei der Sibirischen Völker, Stutgard 1925, s. 1. (Bu münasebetle N. Poppe'nin yazdığı tenkide de bk. Asia Major, volf. III. Fasc. I, 137-140).

F. A. Rosenberg Şehname'deki «برستش کنم چون بتان را شمن» beyitinde geçen "şemen" (Buda rahibi) kelimesi münasebetiyle "şaman" kelimesinin Hindistan'dan geldiği hakkında ileri sürülen nazariyeyi teyit ederek deliller ortaya atmaktadır. Fıı-devsî devrinde *şemen* ve çoğulu *şemenan* (arapça السمنيه، سمنيون) bugünkü "şaman" mânasına değil, fakat Buda rahipleri anlamına kullanılmıştır. Pelliot, Çince bir metinde *chan-man* kelimesini bulmuş ve bunun Cücence "sahir" mânasına kullanıldığını tesbit etmiştir. Son yıllarda bulunan sogdca metinlerde de "şaman" kelimesinin bulunduğu, hıristiyan Sogd metinlerinde ise bunun "şeytan" mânasına geldiği görülmüştür.[85]

Kırgız-Kazakların "bakşı" (yahut "baksı") kelimeleri de Buda dini vasıtasiyle gelmiş yabancı bir kelimedir. Bu kelimeyi, Radloff gibi (WB. IV. 1446), "bak-" kökünden teşkil edilmiş bir Türkçe kelime diye, bilhassa "bakıcı" kelimesiyle yaklaştırmak suretiyle, izah etmeğe çalışmak halk etimolojisinden başka birşey değildir. Bu kelime budist Moğollar'da "öğretmen, mürşit" mânasını ifade eden bir unvan olarak kullanılmaktadır. Lâma olmak istiyen bir adam bu lamaya intisap ederek "mürit" (yahut "talebe") olur. İşte bu "mürid"e "ubaşı", onu öğreten lamaya da "bahşı" denir. Türkmenler'de bu kelime ("bag şı") "saz şairi" mânasını ifade eder. Eski Çağatayca'da Uygurca yazan "kâtip" demek idi.[86]

Özet olarak denilebilir ki eski Türkçe'de "şaman"a ancak "kam" denirdi. "Şaman" ve "bakşı" terimleri, şüphesiz, yabancı kelimelerdir.

Şaman (kam), şamanistlerin inançlarına göre, tanrılar ve ruhlarla insanlar arasında aracılık yapma kudretine malik olan kişidir. İnsan ufak tefek ruhlara, aileyi koruyan ateş ve iyi yer-su ruhlarına bizzat kendisi de kurbanlar, saçılar sunabilirse de kuvvetli, hele kötü ruhlara doğrudan doğruya baş vuramaz. Kötü ruhlar insanların en büyük düşmanlarıdır. İnsanlara ve

[85] F. A. Rosenberg, O vine i pirah v persıd. natsion. epoce (Sbornik MAE, 1918, V. fas. I, 378).

[86] "Bahşı" kelimesi için bk. M. Fuat Köprülü, İslâm Ansiklopedisi, II, 333-338. Eski Uygur metinlerinde de "bahsı" ustat, muallim anlamına kullanılmıştır.

hayvan sürülerine hastalık göndermek suretiyle "tolu-toluğ" (kurban) isterler. Bunların ne istediklerini harfi harfine yerine getirmek gerektir. Fâni insanlar bunların ne istediklerini bilmezler; bunları ancak kudretini göklerden, atalarının ruhlarından alan şamanlar bilirler.

Kamlık (şamanlık) sanatı öğrenmekle elde edilemez. Kam olmak için belli başlı bir kamın neslinden olmak gerektir. Hiçbir kimse kam olmak istemez. Fakat geçmiş kam-ataların ruhundan biri kam olacak torununa musallat olur; onu kam olmağa zorlar. Bu hale Altaylılar "töz basıp yat" (ruh basıyor) derler. Ata ruhu musallat olan adam bundan kurtulmağa çalışır, şamanlığı kabul etmemekte ısrar ederse deli olur. Şamanlar'ın hepsi sinirli, melânkolik adamlardır. Bir ailede çocuklardan biri şamanlık istidadı göstermeğe başlarsa, büyükler derhal bunun önüne geçmeğe çalışırlar. Çünkü, şamanın kazancı çok az olur, çok zaman ücretsiz âyin yapar. Evlâdından biri şaman olursa, aile bir işçi kaybetmiş olur. Rus misyonerlerinin ve polis teşkilâtının baskı ve tehditleri de ailenin başına bir felâket getirebilir. Bütün bunlara rağmen, şaman namzedi mesleğe girmeğe karar verirse, ihtiyar ve tecrübeli bir kamın terbiyesine verilir. İhtiyar şaman ona ruhların adlarını, okunacak duaları, silsilesindeki büyük kamların ve tanrıların şecerelerini, âyin ve törenlere ait kaideleri öğretir. Sonra genç kamın bütün yakınları toplanıp "kam bakşı toy" denilen âyin yaparlar. Bu âyin ihtiyar şamanın nezareti altında genç şaman tarafından yapılır. Bu âyinde genç şaman çok zaman davul yerine asâ yahut *yölge* denilen küçük bir yay kullanır. Bundan sonra genç şaman gerçek kam sıfatiyle âyin yapmaya yetki kazanmış olur.

Genç kamın (oyunun) mesleğe girme töreni Yakutlar'da daha tantanalı olur. Yakutlar sözde hıristiyan sayılmakta iseler de şamanlara çok önem verirler. Priklonski adlı bir Rus etnografının araştırmalarına göre, Yakutistan'da şamanizm o kadar kuvvetlidir ki, Rus papasları bile hastalandıklarında bunlara müracaat ederlermiş.

Yakutlar'da şaman ("oyün") namzedi mesleğe girmeğe hazırlanırken mensup olduğu oymak toplanıp bir dağa veya bir tepeye çıkar. Namzedin üzerine "kumu" giydirirler, [87] eline

[87] Yakutlar şaman cübbesine "kumu" derler. Fakat bu adı az kullanırlar, bunun yerine "oyün tanasa (—şaman giyimi)" derler.

at kılları bağlanmış bir asâ tuttururlar. Namzedin sağ tarafında dokuz nefer delikanlı, sol tarafında dokuz kız, bunların ortasında da bir ihtiyar şaman bulunur. İhtiyar şaman mesleğe sadakat yemini olan duayı söyler, namzed de onun sözlerini tekrarlar. Bu yemin dausı şöyledir :

"Zavallıların koruyucusu, yoksulların babası, öksüzlerin anası olmağa and içiyorum. Yüksek dağ tepelerinde bulunan ruhlara saygı göstereceğim; and ediyorum ki onlara candan bütün varlığımla hizmet edeceğim. Bunların en büyüğü ve en kudretlisi, üç bölük ruhların âmiri olan, dağ tepesinde yaşıyan, şamanlar tarafından Sustuğanah Ulu Toyon tesmiye olunan Tanrıya, onun büyük oğlu Uyğul Toyon'a karısı Uyğul Ḫatuna.. bunların sayısız ailelerine ve uşaklarına saygı göstermeğe, hizmet etmeğe söz veriyorum.

"Ulu Toyon'un küçük kardeşi Kara Surun Toyon'a, onun oğlu Alban Boray'a, onun kızı Kız Satılay'a saygı göstereceğim, tapacağım. İnsanları adam öldürmeğe, intihara, iftira etmeğe teşvik eden bu kızın kötülüklerinden kişi oğullarını kara aygır kurban etmekle kuoruyacağım ve korumağa and içiyorum. İnsanlara çiban gönderen Altan Sabaray'a, karısı Altan Sabaray Ḫatuna, kızları Timir Kuturuk'a ve Köyülgen-Darḫan'a hizmet edeceğim, tapacağım. Bunlar için süslenmiş martı kuşunu azad edeceğim. Bütün bu ruhların büyük anaları olan Kün Cölörüme Ḫatuna tapacağım, onu tanıyacağım. Ona kızıl alaca at kurban ederek kötülüklerinden kişi oğullarını koruyacağım. Kurbanın yürek ve ciğerlerini boynuma sarıp âyin yapacağım, yalvaracağım, hiddetini merhamete çevireceğim.

Günahlı kişilerin ruhları sürülen yerde yaşıyan ve altı bölük ruhların büyüğü olan Dah Talır-Taralı Toyon'a, kızları San Ḫatun'a ve Suruha Ḫatun'a hizmet edeceğim. Bunların gönderdikleri hastalıkları kara inek kurban ederek iyileştireceğim.

İnsanlara öldürücü hastalıklar gönderen Bourma Lahaytoyon'a, karısı Bouray-Malahay Ḫatın'a hizmet edeceğim. Çocukları yaşamıyanların çocuklarına ömür vermelerini dileyerek kafasının yarısı kara olan beyaz ineği kurban sunacağım.....

Yakut ulusuna kudretli demirciler bahşeden Kıtay Baksı Toyon'a saygı göstereceğim. Demirci hastalanırsa kızıl inek kesip kurban sunacağım; kurbanın ciğerlerini ve böbreklerini demircinin ocağına gömeceğim.

İnsanlara akıl hastalığı göndderen Tamık Hatın'a hürmet edeceğim. Onun rızası için dokuz kakum, dokuz sarı sıçan, dokuz kokarca, dokuz güvercin azad edeceğim; kızıl inek kurban keseceğim..."

Genç şaman böylece and duası söyledikten sonra Yakutların ilk şamanı olan An Argıl'ın oğlu Kün Kegis oyun tarafından kafası "kesildiği", bu kafaya, Kün Kegis oyun'un elindeki uzun demir asâya konulup, bütün dünyayı seyrettirildiği temsil edilir. Genç şaman gûya kafası kesilirmiş, ve kesik kafasiyle dünyayı seyreder gibi roller yapar.

Baykal gölü ve Selenge ırmağı çevrelerinde yaşıyan Buret'ler resmen budist sayıldıkları halde şamanizm geleneklerine çok bağlı kalan Moğol boylarından biridir. Bunlarda şamanlığa istidat gösteren adama şaman (bö) olması teklif olunur. Teklif kabul edilirse şaman namzedi komşularından biriyle oba oba, ev ev dolaşıp sadaka toplar. Namzede refakat eden adamın elinde, demir parçaları ve paçavra gibi şeyler bağlanmış bir değnek (asâ) bulunur. Şaman namzedinin mensup olduğu bütün oymağı böylece dolaştırdıktan sonra bütün oymak bir ormanda toplanır. Namzet şaman için kayın ağacından iki tane asâ hazırlanır. Davul yaptırmak pahalıya mal olduğu için Buret şamanları bunun yerine asa kullanırlar. Bu asâlar özel bir törenle kalın bir ağacın gövdesinden oymak suretiyle alınır. Bu ağacın kuruyup kurumamasına dikkat ederler. Eğer kurursa bu şaman için iyi alâmet sayılmaz. Asâ alınan ağacın yanına bir kulübe yaparlar. Buraya çağrılan, çağrılmıyan herkes gelir. Kulübenin ortasına ateş yakılır. İhtiyar ve sayın şamanlar kendilerine ayrılan yerleri alırlar. Bunlardan biri genç şaman namzedine "ata" tayin edilir. Bu şamanın ruhları ile genç şamanın ruhları aynı zümreye mensup ve aynı nesilden olmaları şarttır. Genç şamanla "ata" şaman ilk âyini beraber yaparlar. Dualarını bir ağızdan söylerler ve hareketlerini birbirine uydururlar. Her ikisinin külâhlarındaki "zala" (torba gibi bir

şey) birbirine bağlanır, üç gün böylece birbirine bağlı kalırlar. Tören dokuz gün sürer; birçok koyun ve taylar kesilir. İçme, yeme olur. Genç kızlar ve delikanlılar dans ederler; şamanlar kulübe yanında ilâhiler okur, ibadet ederlr; fallara bakıp istikbalden haber verirler. Bu törende söylenen fallara çok önem verilir. Dokuzuncu gün genç şamanı keçe üzerine oturtup havaya kaldırırlar. Bu törenden sonra genç nâmzet gerçek şaman sayılır; âyinler yapmağa başlar.

Kamlar gerek erkek, gerek kadın olsunlar bir kast halinde bulunmazlar. Mensup oldukları boy, oymak ve köyün üyesi olarak halk için de yaşarlar. Onların başka fanî insanlardan üstünlüğü ancak âyin yaptıkları,tanrılar dünyasına karıştıkları, ekstaz haline geldikleri anlarda olur. Ekstaz hâleti geçtikten sonra kam da bayağı kişilerden farksız olur.

Kendisinin tanrılar tarafından kam olarak tayin edildiğine, ruhların kendisinin hizmetinde bulunduklarına inanan kam hayali geniş, mistik ve yaradılıştan zeki bir adamdır. Tabiattaki bazı sırlara da vakıftır. Kam (şaman) olacak adam küçüklüğünden beri çok düşünceli olur; vakit vakit canı sıkılır; tab'an şairdir, irticalen şiirler, ilâhiler söyler.

Derunî ve gerçek vecd halinde iken ruhunun göklere çıktığına ve yer altına inip cehennemleri gördüğüne inanır. Urenḫa'ların inançlarına göre kamların kudreti ilâhîdir, göklerden verilmiştir. Bu kudret şamanın başı üzerine bulut olarak gelir; ebekuşağı şekline girerek başını, vücudunu doldurur. Bunun içindir ki her şamanın davulunda "ebekuşağı"nın resmi bulunur.

Başka dinlerin nüfuzu altına düşmiyen şamanistlerde şaman eski mevkiini muhafaza etmektedir. Mensup olduğu boy ve oymak ona koruyucu diye bakar. Herkes onun iyi duasını ("alkış") almağa çalışır. Hele âyin yaptığı zaman birinin verdiği su veya tütünden memnun olarak dua ederse bu duanın ruhlar tarafından kabul edileceğine inanırlar. Şamana birşey verildiği zaman şöyle dua eder :

> "Bastığın yer sert olsun! ayakların kaymasın!
> Yaşın uzun olsun, kara saçların ağarıccaya kadar yaşa!
> Ön dişlerin sararıncaya kadar yaşa! attığın ok yanılmasın!
> Azılıya ısırtam! elliye vurdurma (dayak yeme)!"

Şaman ekstaz halinde iken birine böyle "alkış" verirse bunu "tanrı yargısı" (tanrının hükmü) sayarlar, "dediklerin olsun, kam ata" derler.

Bazı oymaklar şamanlarına yıllık maaş bağlarlar; bazı oymaklar ise her âyin ve tören karşılığı olarak ücret verirler. Kamlar pazarlık etmezler, ne verirlerse razı olurlar. Umumiyetle gerçek kamlar dünyalığa düşkün değillerdir. Kamlar hakkında söylenen menkıbe (yürüm)lere göre gerçek kamlar yoksul olmağa mahkûmdurlar. Kamların kendileri de buna inanırlar.

Şamanistlerin inançlarına göre gerçek kam hokkabaz değildir; onun en büyük vasfı vecd ve istigrak (ekstaz) haline gelebilmesidir. Şamanistler hokkabazlık yapmasını bilen, fakat âyin yaparken ekstaz haline gelmeğe muvaffak olamıyan şamanlara saygı göstermezler. Bu gibilere şarlatan diye bakarlar.

Kamın evi şamanlık kültüne ait eşya ile süslenmiş olur. Rusya sınırları içinde yaşıyan şamanlar, hükûmet tarafından takibedildikleri için, bu süsleri gizlerler. Çin sınırları içinde yaşayan Urenha şamanlarının evleri bir tapınak (mâbet) gibidir. Kapının tam karşısında davul (tüngür) asılır; davulun üstünde ağaçtan yontulmuş muhtelif kuşların heykelcikleri, bunların yanında ebekuşağını hatırlatan bir yılan resmi, güneş ve hilâl resmi bulunan bir bayrak bulunur. Davulun bir tarafında erenler (ongonlar) sıralanmıştır. Bunlar arasında bir de tahta kılıç (ḫılıç) bulunur. [88] Şaman, bu kılıçla kötü ruhlara karşı savaşır. Altaylı şamanın hizmetinde bulunan ruhlardan en kuvvetlisi babası veya anası tarafından büyük ata olan kamların ruhları (tös, üzüt)dır. Şamana, ekstaz halinde bulunduğu zaman, kayıptan haber verenler de bu ruhlardır. Şaman, bunlarla cemaat arasında ancak vasıtadan ibaret olduğuna inanır. Bundan dolayıdır ki şaman ekstaz'dan ayrıldıktan sonra söylediklerini tekrarlayamaz, kendisinin hiç birşey söylemediğini iddia eder.

Bazı kamlar aynı zamanda kabile ve oymağın öğütçüsü ödevini de görür; göklere ve yer altına "seyahatten" döndükten sonra, insanlara ve hayvanlara kötülük edenlerin tamu (ce-

[88] Türk şeyhlrinin menkibelerinde de "tahta kılıç" zikrolunur (bk. M. Fuat Köprülü, İlk Mutasavvıflar, 55, 62-63).

hennem)da çektikleri işkenceleri, iyi ölülerin göklerde iyi ruhlarla birlikte rahat yaşadıklarını anlatırlar. Yalancı ve şarlatan kamların tanrılara ulaşmadan tamu yoluna sapıp telef olduklarını, yalan yere and içenlerin ağızlarına kaynar kurşunlar döküldüğünü korkunç şekilde tasvir ederler. Bu gibi öğütler şamanizmin tekâmül safhasına girmekte olduğunu göstermektedir.

Her kam (şaman) kendisinin özel bir ruhu veya ruhları bulunduğuna inanır. Altaylı kamlar bu özel ruha tös [töz], Yakut oyun'ları "ijäkīl" (=ana-hayvan) yahut emeget, Türkistan ve Kırgız baksıları "arvak" derler. Tös, emeget, "arvak" ataların yahut büyük şamanlardan birinin koruyucu ruhudur. Yakutların "ije kīl" dedikleri izahı güç bir konudur. Yakutların tasavvurlarına göre "ije kīl" şamanın herhangi bir hayvanda tecessüm ettiği canıdır (*oyūn kuta*). Şaman kendi canının bir havanda, kurtta, ayıda-tecessüm ettiğine inanır (oyūn kuta ijä kīlīgar tuttarīlar), "İjäkīl"ı kurt ve ayı olan şamana"börölöḫ eseleḫ oyuun" denir. Bu hayvanın hayatiyle şamanın hayatı bağlıdır. "İje kīl" ölürse şaman da ölür. Bazan iki rakip şamanın "ije kīl"ları birbiriyle kavga ederler; hattâ birbirini öldürürler. Yakutların "ije kīl" hakkındaki tasavvur ve inançları çok eski bir devirden kalma olsa gerektir. Bu "īje kīl" eş-ruhdur ki eski devirlerde yalnız kamlara mahsus olmayıp herkesin bir "ije kīl"ı bulunduğu tasavvur edilmiştir. Mahmud Kâşgarî'nin "çıvı" dediği ruhlar Yakutların "ijä kīl"ının bir varyasyonu'dur. Mahmud Kâşgarî "çıvı" kelimesini şöyle izah ediyor: "çıvı-cinlerden bir bölüktür. Türkler şuna inanırlar ki: iki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilâyetlerinde oturan cinler dahi kendi vilâyetinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerin hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı vilâyet halkı da yener. Geceleri bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilâyetin hakanı da kaçar. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarına saklanırlar. Bu Türkler arasında yaygındır, görenektir" (Divanü Lûgat-itTürk III, 225).

Kâşgarî'nin naklettiği bu efsanedeki her vilâyetin "cin"leri o vilâyette yaşıyan insanların "eş"leri olacaktır. Daha iptidaî devirlerde bunların "ijä kīl" gibi telâkki edilmiş olduğunu tahmin edebiliriz.

Kırgız-Kazakların inançlarına göre yalnız baksıların değil, fakat büyük adamların da eş-arvağ'ı bulunur. Kırgızlar "filânla konuşuyordum, itirazlarına birşey diyemedim. Çünkü arvağı bastı" derler. Kazakların "arvaḳ" dediklerinin Yakut *ijä kīl*'ından başka birşey olmadığı G. Potanin tarafından tesbit edilen şu hikâyeden pek açık anlaşılmaktadır :

Ciydebey Bahadır, Abılay Han'ın bütün seferlerine iştirak eder, askerlere yol gösterirdi. Onun önünde her zaman bir kızıl tilki rehberlik ettiği görülürdü. Bu tilki onun arvagı idi. Birgün Abılay Han ona "arvagını bana göster" dedi. Ciydebay bahadır Ablay Hanı dağa çıkardı, kendisi de aşağı indi. Abılay Han aşağıda bir kızıl tilki gördü. Birden bire bu tilki üzerine bir kartal hücum ederek yere serdi.

Ciydebay, Abılay'm yanma geldi ve "ne gördünüz?" diye sordu. Abılay gördüğünü anlattı. Ciydebay "işte o tilki benim arvagımdı. Kartal da senin arvagındır. Senin arvagın benimkinden kuvvetli imiş" dedi. [89]

Orta Türk destanlarından Toktamış ile Edige destanında da bu tarihî kahramanların "arvak"larından bahsedilmektedir. Edige'nin arvagı Toktamış'ın arvagından kuvvetli olduğundan o her geldikçe Toktamış'ta bir korku peyda olurmuş da kendi duymazmış. Bu korkuyu Toktamış'ın hatunu farkedermiş.[90] Radloff bu motifin Yakut geleneklerinde de bulunduğunu tahmin etmektedir [91]. Herhalde eski devirlerde bu *arvak*'ın, Yakutların *ijä kīl*'ı gibi, bir hayvan şeklinde cisimlendiğine inanılmış olsa gerektir.

Şamanizm inançlarından olan bu ije kīl ve arvak hikâyesinin İslâm meşayihlerinin menkıbelerine de muhtelif şekillerde girmiş olduğunu görüyoruz. XII. yüzyıl Orta Asya şeyhlerinden meşhur Hekim Ata menkıbelerini toplıyan bir eserde Seyit Ata hakkında şöyle bir menkıbe vardır :

[89] Bu hikâye Potanin tarafından Tokrav denilen yerde Sultangazioğlundan tesbit edilmiştir (Jivaya Starina, 1916, s. 66).

[90] Proben IV, 31, 127. Melioranski, Edige ve Toktamış (Kazak rivayeti), s. 5. Kırgızcadaki "arvaḳ", arapça ruḥ kelimesinin çoğulu olan ervaḥ'ın Kırgızca söylenişidir. Bu kelimenin yayılmasına sebep bunun eski türkçede afsun mânasına gelen *arbag* kelimesine benzemesidir.

[91] W. Radloff, Die Jakutische Sprachen, s. 81-82.

Seyit Ata ölürken "ben öldükten sonra tabutumu bir arabaya koyup hayvanın başını boş bırakınız, kendiniz evlerinize girip rahat oturunuz!" diye vasiyet etmiş. Dediği gibi yapmışlar. Gece yarısı müthiş bir gürültü kopmuş. Ne oluyor diye bakmışlar. Görmüşler ki Seyyit Ata'nın tabutu mezarının yanında duruyor. Gürültünün sebebi o imiş ki kâbeden birçok ruhlar gelip Seyit Ata'nın ölüsünü Mekke'ye götürmek istemişler. Bakırgan beldesinin yerli ruhları ise ölüyü vermek istememişler ve savaşa tutuşmuşlar. Kâbe ruhları yenilerek kaçmışlar. Bakırgan ruhları Seyit Ata'yı Hekim Ata yanına gömdüler." [92]

Bu menkibede de ruhların, tıpkı şamanizmde olduğu gibi, kavga ettiklerini görüyoruz.

Anadolu Türkmen dervişlerinden Orhan Gazi'nin çağdaşı Geyikli Baba'nın geyiklerle beraber yürüdüğü ve geyiklere bindiği, "Bektaş Veli'nin şahin kıyafetine girerek uçup gitmesi", "Karaca Ahmet oğlu Hacı Doğrul'un doğan kuşu suretine girmesi, güvercin suretine giren sultan Hacimi yakalamak istemesi" gibi efsanelerin hepsi "arvak" ve "ijä kil" menşeli şamanizm unsurlarıdır [93]. Hele Geyikli Baba'nın geyiğe binerek gezmesi hakkındaki menkıbe Altaylı kamların okudukları dualarda "bindiğim hayvan geyik-sığın" sözlerini hatırlatmaktadır.

Alas ! alas ! mıyğak adım
Sığın, mıyğak ḫölgelig ben

Şamanizme bağlı kalan boylarda şamanlar iki türlü olur: 1) ak şaman, 2) kara şaman. Altaylılar "ak şaman" ve "kara kam", Yakutlar ise "ayı oyun" (iyi şaman) ve "abası oyun" (şeytanî kam) derler. Ak şamanlar şaman cübbesi ve külâhı taşımazlar, davul kullanmazlar. Kötü ruhlara ve karanlık tanrılarına âyin yapmazlar, kanlı kurbanlar vermekten sakınırlar. Kara şamanların hilâfına olarak ancak gündüzleri aydınlık ruhlar şerefine kansız kurban âyin ve törenleri yaparlar. Bazı etnografların düşüncelerine göre bu ak kamlık müessesesi iptidaî şamanizmin "gerçek din" olma temayülünü göstermiye baş-

[92] "Hekim Ata kitabı" Kazan 1901, s. 16.

[93] Bu menkibeler için bk. M. Fuat Köprülü, Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar, 60-63; Abdülbaki Gölpınarlı, Yunus Emre, 71.

ladığı bir devirde meydana gelmistir. Ak kamlar birçok bakımdan Buda rahiplerine benzerler.

Ak kamlar halk tarafından çok sayıldıkları halde kara kamlar kadar iş görmezler. Âyin yaptırmak için halk daha ziyade kara kamlara müracaat ederler. Bunun sebebi aydınlık dünyası tanrılarının insanlara az tehlikeli olduğuna inanma olsa gerektir. Şamanistler daha ziyade karanlık dünyası tanrılarından korkarlar, kara kam vasıtasiyle onların kötülüklerinden konunmıya çalışırlar.

Yakut şamanistlerine göre kamların canı gökteki kutlu ağacın (ıyık mas) dallarında biter. Kam anasının karnında iken bu ağaçtaki can (kut) yere inip müstakbel kamın vücudüne girer.

Yakutlara göre şaman (oyūn) ile demirci (uus) bir yuvadandır (uus da oyūn biir uyalaaẖ). Başka Türk boylarının folklorunda da demirci önemli yer tutmaktadır. Kazaklar loğusayı "albastı"dan korumak için çekiç ve bir demir parçası alıp "demirci geldi, demirci geldi" diye bağırırlar. Biz bunu Kıpçaklarda, Argınlarda ve Kereylerde müşahede ettik .Manas destanında demirci-ustaya kahraman Manas "darḳan" diye hitap ediyor (Proben V, 190). Demircinin âletleri de, tıpkı şamanın davulu gibi, kutlu sayılır; her âletin bir koruyucu ruhu bulunduğuna inanılır. Demirin ilk keşfedildiği devirde demirci-usta sihirbaz telâkki edilmiş olsa gerek. Mahmud Kâşgarî'ye göre Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka Türk boyları demiri takdis ederler ve demirle and içerlerdi (I, 302; terc. 362).

Doğu Türkistan müslüman kamları Altaylı şamanist kamlar gibi hükûmet tarafından baskı görmüyorlar. Hocaların baskısı da tesir etmiyor. Çünkü hastaların başvurdukları yegâne çare bakşılara ve oyunlara "okutmak"dan ibarettir.

Kırgız-Kazak baksı (bakşı)ları kendi mesleklerinin kurucusu olarak İslâm büyüklerinden birini göstermeğe lüzum görmemişlerdir. Baksılar daha ziyade Altaylı şamanistlerin kamları gibi, kuvvet ve kudretlerini atalarından aldıklarına inanırlar. Kuvvetli sayılan baksılar şöhretli eski baksılar sülâlesine mensup olanlardır. Baganalı-Nayman boyunda "Asan Tokmak" oymağı meşhur baksılar yetiştiren oymaktır. Menkıbeleri dil-

lere destan olan Barlıbay Baksı bu oymaktandı. Bu menkıbelerden birini daha aşağıda nakledeceğiz.

Kırgız-Kazak baksılarının dua ve afsunlarındaki Davut, Nuh ve başka peygamber ve meşayih adları çıkarılırsa Altay kamlarının afsun ve ilâhilerinden farksız olur. Bu bakşılar, "peygamber" diye birçok şüpheli adlar (meselâ Mayınsık peygamber, Anadyar peygamber, Auşadyar peygamber) zikrettikleri gibi veliler arasına Cengiz Han'ı, öküz, koçkar (koç), sarı kızları da sokarlar ki bunların İslâm velileriyle ilgileri olmadığı malûmdur.

Kırgız-Kazakı baksılar Altay ve Yakut şamanları gibi özel cübbe ve elbise taşımazlar. Bunları başkalarından ayırdeden alâmet perçem ve külâhlarına taktıkları kuş tüyleridir. Bazı baksılar bunlara da önem vermezler; bayağı adamlardan farksız gezerler. Kazak baksıları Altaylı meslekdaşlarının davulu yerine kopuz kullanırlar. Kırgızlarda kadın bakşılara "bübü" derler ki "bibi"den bozma olsa gerektir. Kazak-Kırgızlarda kadın bakşılara rastlanmamıştır.

Kırgız-Kazak baksılarının "ak "ve "kara" zümrelerine ayrıldığı hakkında elimizde etnografya malûmatı bulunmadığı gibi kendi müşahedelerimizde de böyle bir ayrılık emarasine raslamadık. Bununla beraber bazı baksıların "cin"lerinin "kara" kiminin de "ak" olduğu hakkında söylenen sözleri duyduk. Bu bakımdan Manas destanının bir epizod'unda geçen hikâye dikkate değer. Burada "kara bakşı"dan bahsedilmektedir. Lohusaya yardım için "kara bakşı" çağırılıyor. Lohusa diyor :

Ey gelinler ilimde kara bakşı var idi
Kara basmış kadının evliyası o idi [94]

Herhalde eski zamanlarda "kara bakşı" olduğu gibi "ak bakşı"da bulunmuş olsa gerektir.

Yukarıda zikrettiğimiz veçhile Orta Asya Türkmenlerinde "bahşı" saz şairi anlamına gelir. Kam anlamına Türkmenler "purhan" derlerdi ki eski uygurcada Buda demektir. Kazak baksılarının afsunlarından birinde kötü ruhu korkutmak için "Burkan geldi, baksı geldi" denildiğini görüyoruz. Orta Asya'da

[94] Proben V, 467-468.

bir zamanlar "kam" yerine "burḫan-purḫan" terimleri de kullanılmış olsa gerektir. Türkmenlerin rivayetlerine göre Nadir Şah zamanında "purḫan"lar delileri türkü söyliyerek tedavi ederlerdi. O zaman da kudurmuş develeri teskin, koyunları durdurmak, kızamık hastalığını tedavi etmek için afsun-türküler vardı. Purhanların elinde "purḫannâme" risalesi bulunurdu [95] "Purḫan" kelimesi farsça "perihon" (peri okuyucu) kelimesinin muharrafı da olabilir.

Tarancı (Yeni Uygur) Türkleri kamlarına, Kazak-Kırgızlar gibi, bakşı derler. Bu bakşılar, kendi mesleklerini hocalara karşı müdafaa için olsa gerek, "bakşılık risalesi" adiyle bir kitap uydurmuşlardır. Bu "risale"ye göre bakşılık sanatının piri Hazreti Fatma'dır. Bakşıları ve mesleklerini o himaye eder. "Bir gün Hazreti Fatma bir ağacın gölgesinde oturuyordu. Havadan bir kuş gelip bu ağacın bir dalına kondu, dal derhal kurudu. Bu menhus kuşun gölgesi Fatma'nın üzerine düştü. Fatma hastalandı. Hekimlerin ilâcı fayda vermedi. Tanrı tarafından kırk eren geldi. Bu erenler bir tuğ dikip etrafında dolaştılar. Fatma iyileşti. Böylece bakşılık Hazreti Fatma'dan bakşılara kaldı".[96]

Hocalara göre "bakşılık Daçık oğlu Davançuk adlı bir müşrik Kalmuk tarafından Arcost adlı birine öğretilmiş, o da üç büyük bakşı yetiştirmiştir. Müslümanlardan Kara Hoca adlı biri bunlardan bakşılık öğrendi. Bundan Baykuzu bakşı, ondan Kasım bakşı... öğrendi. Bunların en sonuncusu Rılat bakşı idi... Bakşılar şeytanlarla münasebette bulunurlar. Bunlara inanan cahil halk büyük günaha girer".[97]

"Bakşılar risalesi"ndeki rivayet ile hocalar tarafından anlatılan hikâye gösteriyor ki bu iki zümre arasında pek sert mücadele olmuştur.

İslâm şeyh ve dervişlerinin menkıbelerine benziyen menkıbeler (altayca "yürüm"ler) kamlar-şamanlar hakkında da söylenir. Bunlardan bazıları cahil müslümanlar arasında şeyhler ve dervişler hakkında söylenen menkıbe ve efsanelerden

[95] V. Belyayev-V. Uspenski, Türkmen Müziği, Moskova 1928, s. 35, 159.

[96] Pantusov, Tarançı bakşıları, s. 56-62.

[97] Aynı eser, s. 56-62.

farksızdırlar. "Ateşe atmışlar yanmamış", "kuş suretine girmiş uçmuş", "iki rakip şaman boğa suretine girip kavga etmişler" gibi.

Reşideddin'in naklettiği Moğol rivayetine göre, Cengiz Han'ın şamanı Tebtengri Kökçe (Kokoçu) gelecekten haber verir, boz ata binerek göklere çıkar, kışın en soğuk günlerinde karlar, buzlar üzerinde aç ve çıplak gezerdi.

Abakan'lıların meşhur kamlarından Topçan hakkındaki menkıbeye göre bu şaman XIX. yüzyılın ortalarında yaşamıştır. Bir gün Topçan âyin yaparken birdenbire önünde Küçük tağ denilen dağda iki boğanın kavga ettiklerini görmüş. Bu boğalardan biri kara, ikincisi de gök boğa imiş. Gök boğa kara boğayı öyle hırpalamış ki zavallı bayılacakmış. Topçan buna acımış da gök boğayı okla vurmuş. Gök boğa kurt suretine girerek güneye doğru koşmuş; kara boğa ise "ey atam olan kam Topçan! ey anam olan kam Topçan!" demiş ve batıya doğru gitmiş. Meğer bu kara boğa da Urenha'ların kamı imiş.[98]

Altaylarda XVII. yüzyılda Kalpas adlı bir kam vardı. Budizmi yaymak için gayret eden Oyrat beği Kalpas'ı ateşe attırdı. Kalpas havaya uçmak istemişti. Fakat yanında bulunan başka bir kam arkadaşı bir türlü havalanamadı. Kalpas ateş sönünceye kadar kaldı, yanmadı. Yalnız kendisini değil, arkadaşını da kurtardı.

Oyrat beyi Kaplas'ı tekrar ateşe attırdı. Ateşi körüklediler. Fakat Kalpas yanmadı. Oyrat beyi Kalpas'a :

Künge küymes küreng taş
Ayga küymes altın taş

(Güneşte yanmıyan boz taş, aya yanmıyan altın taş) diyerek onun büyük kam olduğuna inandı.[99]

Kırgız-Kazak baksılarından Barlıbay baksı hakkında bütün bozkır boylarında meşhur bir efsane vardır ki, bunu bize söyleyenlerin hepsi inanarak nakletmişlerdi.

Asan-Tokmak oymağına mensup Barlıbay baksı XVIII. yüzyılda yaşamıştır. Bunun âyinlerinde kullandığı kopuz bü-

[98] Radloff-Katanov, Proben IX, 282-284.
[99] A. Anohin, Materidi po şmamanst. u altaytsev, 112-113.

yük toplantılarda pehlivanlarla güreşir, alt eder; yarış atlariyle yarışa gider yarışı kazanırmış. Bir gün büyük bir aş töreninde yarış atları yarışın başlanacağı yere gönderilmekte iken Barlıbay baksı "benim kopuzu da alınız. Yarış başlanan yere bırakınız!" demiş. Kabul etmişler. Fakat yarış başlanacak yerde bulunan bir ağaca kopuzu sımsıkı bağlamışlar. Barlıbay bunu duymuş baksı ır'lariyle kopuzunu çağırmış. Bir de ne baksınlar, kopuz ağacı kökünden koparmış, bütün yarış atlarının önünde geliyor...

Bunu söyliyenlerin birçoğu acınarak "nerede şimdi böyle kuvvetli baksılar!" diyorlardı.

Eski devirlerde, şamanizmin bir din telâkki edildiği çağlarda bazı kamlar devlet ve hükûmet işlerine karışmışlar ve saraylarda entrikalar çevirmişlerdir. Bu konuya ait iki karakteristik vak'ayı naklediyoruz:

1) Cücen'ler sülâlesinden Çeunu hakanın (509—520) tahta çıktığı günlerde küçük oğlu prens Tszubhoy kayboldu. Bütün araştırmalar boşa çıktı. Çocuk iz bırakmadan sır olmuştu. Ülkenin ünlü udagan (kadın şaman)larından Deuhun Divan adlı genç bir kadını çağırıp çocuğun nerede bulunduğunu öğrenmesini istediler. Hakan bu şamana inanırdı. Şaman kadın küçük prensin göklerde bulunduğunu söyledi. Çocuğun kayboluşundan bir yıl geçtikten sonra bir gölün [bir tercümeye göre: ovanın] ortasında bir çadır kurdurup âyin yapmağa başladı. Yedi gün oruç tutup her gece ibadet ediyordu. Yedinci gün çadırın ortasında birden bire kaybolan prens meydana çıktı. Ana babası çocuğu kucakladılar; sevinçlerinden büyük bir ziyafet tertip ederek memleketin büyüklerini çağırdılar. Hakan şaman kadının kocasına dünyalık verip şaman kadınla evlendi ve onu kıraliçe ilân etti. Hakan bu kadının nüfuzu altına düştü. Devletin idaresi tamamiyle bu kadının eline geçti. Devlet işleri çığırından çıktı. Tszuhoy büyüdü. Anası Heulüylin hatun oğlunun başından neler geçtiğini sordu. Prens küçükken şaman tarafından evine götürüldüğünü, şamanın onu bir yıl evinde sakladığını anlattı. Hatun bunu hakana anlattı. Hakan "sen böyle dedi koduya bakma. Deuhun her şeyi, istikbali bilir. Ona inanmak gerek" dedi. Kıraliçe şaman tehlikeyi sezdi. Prens

Tszuhoy'u ortadan kaldırmak için hakanı kandırdı. Prens gizlice boğduruldu. Prensin anası hatun 510 yılında bu kıraliçe şamanı boğdurttu. Hakan bu işe karışanları imha etmeğe çalışırken boy başbuğlarından biri tarafından öldürüldü. [100] Cücen'ler devleti çözülmeğe yüz tutmuştu. Birkaç yıl sonra Cücen devleti Gök Türk'ler tarafından ortadan kaldırıldı.

2) "Moğollar'ın Gizli tarihi"nde [101] anlatıldığına göre, Cengiz Han'ın özel şamanı Teptengri Kokoçu Cengiz'in kardeşi ile Haser düşman oluyor. Onu mahvetmek için Cengiz'i teşvik ederek "ebedi tanrı bana emirlerini bildirirken kâh devleti Cengiz idare etsin diyor, kâh Hasar idare etsin diyor. Eğer Hasar'dan daha önce davranmazsan sonu ne olacağı hakkında sana teminat veremem" diyor. Bu söz üzerine Cengizle Hasar'ın arası açılıyor. Anaları araya girmemiş olsaydı Hasar öldürülecekti. Bu entrikasına muvaffak olamıyan Bet Teptengri Cengiz Han'a karşı açıktan açığa muhalefete geçiyor, etrafına adamlar toplayıp ayaklanmağa hazırlanıyor. Nihayet Cengiz'in emriyle ortadan kaldırılıyor.

Bazı şamanistlere göre, en kuvvetli şamanlar kadın şamanlardır. Eski devirlerde şamanlığın kadınlara mahsus bir sanat olduğunu gösteren emareler vardır. Yakutlar da erkek şamanlar, özel cübbeleri bulunmadığı zaman, kadın entarisi ile âyin yaparlar. Özel şaman cübbesinin göğsünde kadın memelerini temsil eden yuvarlak madenî şeyler bulunur. Umumiyetle şamanlar ve müslüman baksılar uzun saç bırakırlar.

Manas destenında rüya ile istikbali keşfedenlerin çoğu kadınlardır. Bu destanda zikredilen iki şamandan biri kadındır. Erkek şaman (kara bakşı) ancak lohusaya yapılan bir törende görüldüğü halde, kadın şaman bütün ülkede ceryan edecek ve eden olayları biliyor. Bu kadın şaman bir müslüman kızıdır. "Pis kokulu kâfir" tarafından esir alınmış, bu "göğsü tüylü kâfirin koynunda yatmamak için" periye (ruhlara) yalvarıp yakararak kurtarmasını dilemiş. Doğan kuşu olup göklere uçmuş, dünyayı dolaşmıştır. [102] Adı "Karasaç"tır. Bunun

[100] Hyacinth, I, 223-224; Krş. W. Eberhard, Çin'in şimal komşuları, 43.
[101] Dr. A. Temür tercümesi, s. 163-164 (244-245).
[102] Bk. Proben V, 509-513 (metin).

ruhlarından biri de Babidin'dir ki Bahaeddin Nakşibendî olsa gerektir.

Kırgız-Kazaklar'ın şeriate uymıyan âdetlerini tenkid eden Molla Gazi'nin bir beytinden anlaşıldığına götre, ateş ruhuna yağ atan erkekler, kızların giydikleri külâhı başlarına geçirirlerdi.

Kımız içkeç kızın giyer külâhini
Ateşe yağ döküp tapar ımdi

Pederşahi (patriarcal) aile geleneklerine sımsıkı bağlı olan Kırgız-Kazak bakşılarının bile şamani törenlerde az çok kadın kılığına bürünmeyi tercih etmeleri, Orta Asya İslâmlarında saçı tıraş etmek müslümanlık alâmetlerinden biri sayıldığı halde, bazı baksıların bir tutam da olsa uzun saç bırakmaları dikkate değer özelliklerdir.

Şamanizm geleneklerine bağlı uluslarda geleceği bildiren rüyaları da en çok kadınlar görürler. Kahramanların istikbalini haber verenler hemşerileri veya karılarıdır. Bunların kehanetleri daima tahakkuk eder.[103] Anlaşılan ibtidaî şamanizmde kadınların rolü büyük olmuştur.

[103] Meselâ bk. Proben, III, 203; V. 37-38, 106, 210-211, 319.

X. ŞAMAN CÜBBESİ KÜLÂHI VE DAVULU

Bütün yer yüzündeki din adamlarının özel kıyafet taşımaları çok eski devirlerden, iptidaî çağlardan kalma bir gelenek ve görenektir. Kıyafete ve dış görünüşe hiçbir önem ve değer vermiyen İslâm dinine mensup din adamları bile komşu ulusların ve eski dinlerin geleneklerine uyarak "kisve-i ilmiyye" bidatini icadetmişlerdir. Şamanizm rahipleri olan kamların da kendilerine mahsus kıyafetleri (cübbe ve külâhları) vardır.

Kamın cübbesine Altaylılar manyak, Yakutlar kumu yahut oyūn tangasa (şaman giyimi) derler. Kam bunları ancak âyin yaparken giyer. Şamanlığa namzet olan genç, staj gördüğü müddet içinde, cübbe giymez, âyinleri adî elbisesiyle yapar.

Geleneğe uygun bir cübbe hazırlamak pahalıya mal olduğu için bazı kamlar, ruhlarının özel müsaadeleriyle, birkaç yıl cübbesiz âyin yaparlar. Fakat cübbesiz kamlar kötü ruhlara karşı fazla cesaret gösteremezler. Bunun içindir ki her kam ne yapıp yapıp şaman kıyafeti elde etmeğe çalışır. Kamlar için kıyaffetten sonra en önemli şey davul yahut dümbelektir.

Şaman, cübbe ve davulunu kendi arzu ve isteğiyle değil, fakat hizmetinde bulunduğu ruhun emir ve ilhamına göre yaptırır. Cübbe ve davulun vasıfları ve biçimi, süsleri bütün teferruatiyle bu ruh tarafından tarif edilir. Ruhun istediklerinden en ufak bir nesne eksik olursa bu cübbe ve davul âyin yapmıya yaramaz.

Ruh ve ruhlar tarafından şaman olmağa çağırılan kimse cübbe ve davul yaptırmağa yardım etmeleri için akraba ve dostlarına müracaat eder; bunlar da cübbe ve davul için gereken malzemeyi armağan ederler. Malzeme hazır olduktan sonra kadınlar toplanıp cübbeyi dikerler. Bu işe iştirak edenlerin edep ve ahlâka aykırı hareket etmeleri kesin olarak yasaktır.

Cübbe hazır olduktan sonra şaman bir âyin yapar. Bu âyine "yelbü çıkar-" yahut "manyak arūla-" denir ki "manyak takdis etme" anlamına gelir. Şaman bu âyinde cübbenin ruh-

lar tarafından beğenilip beğenilmediğini öğrenmek ister. Koruyucu ruhlar bu manyakı dikkatle tetkik ederler, beğenirlerse cübbe âyin yapmağa yarar; beğenmezlerse eksikleri tamamlanır.

Şaman cübbesi, gelenek olarak, otuz parçadan yapılmış sayılırsa da hakikatte altmış kadar muhtelif parçalardan mürekkeptir. Cübbenin esas kısmı meral veya beyaz koyun derisinden yapılan ceketten ibarettir. Başka parçalar bu cekete dikilir. Bu parçalar, şamanların ruhlar dünyasında bulunduğunu tahayyül ettikleri bütün varlıkların sembolleridir. Meselâ, cübbenin yakasında sıralanan dokuz küçük kukla Ülgen'in dokuz kızını, küçücük cübbeler onların elbiselerini, demir veya başka madenî şeyler küpelerini temsil eder. Kötü ruhlarla mücadelede kullandığı "mânevî" yayın ve diğer silâhların sembolleri küçücük yay ve çıngıraklardır; ve kötü ruhların fısıltılarını dinlemek için kulak, ay, güneş, yıldızlar, Erlik dünyasında yaşıyan kurbağalar, yılanlar hep cübbede temsil olunur. Bu semboller örgüler, kumaş parçaları, madenden yapılmış süs ve sairelerden ibarettir.

Yakut "oyün" (şaman)larının cübbelerinde, teferruatı bakımından, Altay kamlarının cübbelerine nazaran, bazı farklar bulunuyorsa da, esas itibariyle aşağı yukarı birbirinin aynı denilecek mahiyettedirler. Yakut şamanın cübbesindeki farklardan önemlileri "emeget" denilen ruhun sembolü ile kuş resimleridir. Emeget bazı cübbelerde insan resmi, bazısında madenî bir süs ile temsil edilir.

Şamanın cübbesiyle beraber külâhı (börk) de hazırlanır.

Külâhın esas kısmı üç karış uzunluğunda kırmızı kumaştan olur, etrafına da üç tane düğme konulur. Astarı kaba ve âdi kumaştır.

Külâhın üç yerine vaşak derisi dikilir; bunlardan biri göz, biri alın ortası, biri de ense hizasına konulur. Şu suretle külâh üç kısımdan mürekkep olur ki bundan dolayı "*üç üyelüü kuş pörük* (üç boğumlu kuş külâh)" denir.

Göz üzerindeki kısıma, külâhın kenarına, saçaklara muvazi olarak, bir sıra türlü türlü boncuklardan diziler konur. Her dizide beş boncuk ve ucunda bir "yılan başı" (salyangoz

kabuğu yahut eşek boncuğu) bulunur. Dizilerin sayısı muhteliftir, beş, dokuz veya on altıdır. Bu süslere "iniciler" denir. Bu süslerden başka bazı külâhların kulak hizasına sincab derisiyle bir büyükçe boncuk konur. Bu sincab derisine "kulak", boncuğa da küpe (sırğa) denir.

Alın kısmı, külâhın tam alın hizasına birkaç sıra, *yılan pajı* (eşek boncuğu) dikilir; bazı külâhların alın kısmı da göz hizasındaki süslerle süslenir. Yukarıda gösterilen süslerden başka bazı külâhlara iki sırma kaytan ilâve olunur. Bu kaytanın biri dokuz yerinden düğümlener ve buna ebekuşağı (alâim-i sema) şekli verilir, diğer bir parçası da bunun üzerine dikilir.

Külâhın tepe kısmı beyaz koyun yününden örülmüş kalın kaytanla doldurularak zikzak şeklinde dikilir; ortasına dokuz düğüm kabartma yapılır. Bazı külâhlara yalnız dokuz düğüm koymakla iktifa olunur.

Külâhın ense kısmı aynı dikişle doldurulur. Bazan de uçan kuş resimleri nakşedilir.

Külâhın tepe kısmı azçok daralır; kenarına iki, dokuz veya otuz tane baykuş tüyü (ülberek) dikilir.

Âyin yapmak için gerekli nesnelerden biri davuldur. Altaylılar ve Yakutlar şamanların kullandıkları davula tüngür derler. Bu kelimeye eski metinlerde, bu mânasiyle, rastlanmıyor.[104] Fakat davulun şaman âyinlerinde Doğu Asya'da çok eski zamanlarda kullanıldığına dair Çin kaynaklarında kayıtlar bulunmaktadır.[105] Eski Yenisey Kırgızları'nın şaman âyinlerinde saz çaldıklarını XI. yüzyıl tarihçilerinden Gardizi haber vermektedir. Bugünkü Kırgız Kazak baksıları kopuz kullanırlar. Eski Oğuzlarda, İslâmdan sonra, şamanizm geleneklerini devam ettiren ozan'lar kopuzu mübarek saymışlardır. Dede Korkut her hikâyede kopuzu ile meydana çıkıyor, ad verirken, dua (alkış) ederken hep kopuz çalıyor; Oğuz kahramanı kopuzun sesinden kuvvet alarak mücadelede galip oluyor.[106]

[104] Eski Türkçe metinlerde davul anlamında tüngür kelimesine rastlanmıyor. Eski Türkler davula küvrüg derlerdi.

[105] Hyacınth, II, 16, 32.

[106] Kilisli neşri, s. 105; Orhan Ş. Gökyay, s. 71. Oğuzların kopuzu mubarek saydıkları bilhassa onuncu hikâyeden çok açık görülüyor: "oğlan

Yakut şamanları davul bulunmazsa bunun yerine at kuyruğu kullanırlar. Bu âdet, Doğu Türkistan bakşılarının "tuğ"-lariyle mukayese edilebilir. Umumiyetle Yakut şamanları davula Altay şamanları kadar önem vermezler. Bunların davullarında Altay şamanlarının davullarında bulunan muhtelif sembolik resimler de bulunmaz.

Şamanların davul sahibi olmaları da, tıpkı cübbe sahibi olmaları gibi, koruyucu ruhlarının emriyle olur. Hiçbir şaman kendi arzu ve isteğiyle davul yaptıramaz; yaptırdığı davulu koruyucu ruh veya ruhlar tarafından kabul edilmedikçe kullanamaz. Şor kamları davul yapma emrini (ilhamını) Mustağ (=Buzdağ) denilen dağdan alırlar. Mustağ şamana bütün ömrü boyunca kaç tane davul kullanılabileceğini tayin eder. Tayin edilen sayı tamam olunca şamanın ömrü de tükenmiş olur. Şamanların bu inancına dair L. P. Potapov garip bir olayı anlatıyor. Sandra adlı bir kam Potapova "tayin edilen davullarının sayısının tamam olduğunu, binaen aleyh yakında öleceğini" söylemiş. Gerçekten bu kam birkaç gün sonra ölmüş.

Davul (tüngür) daire veya yumurtamsı biçimde olur. Yakut şamanlarının kullandıkları daha ziyade yumurtamsı şekilde yapılan davullardır. Davul yapmak için kayın ağacı yahut sedir (möş ağaç), deri, madenî süsler, kıl sicimler kullanılır. Davul yapılacak ağaç obadan uzakta bitmiş, insan ve hayvan dokunmamış temiz ve sağlam olmalıdır. Davul yapıldıktan sonra ardıç ağacı yakılıp tütsülenir, ruhlara şarap serpilir (saçı yapılır).

Davulun değeri 15-20 ruble olur; "manyak"la beraber, evin üst başında, bir köşede saklanır. Davulun esas kısmı olan ağaç ve demir hiçbir zaman değiştirilemez; derisi ise değiştirilebilir. Biri ölen evde bulunan davul, Erlik'in elçisi Aldaçı'nın yaklaşmasiyle kirlenmiş ve kuvvetini kaybetmiş sayılır. Böylece kirlenmiş ve kuvvetini kaybetmiş olan davulların derisi derhal değiştirilir. Bu gibi hâdiselerde davulla beraber bütün şaman

sürmürdi örü turdı. Kılıcınun balcağına yapıştı kim bunu çırpa. Gördi kim elinde kopuz var, aydur: mere kâfir, Dedem Korkut kopuzı hörmetine çalmadım, dedi. Eğer elinde kopuz olmasaydı ağam başıçün seni iki para kılurdum, dedi". (Kilisli, 149; O. Ş. Gökyay, 130).

mukaddesetı da — manyak, yalama, bayrı, yayık muhafaza edilen torba da— kirlenir, "habis" olur. İhtiyatkâr şamanlar ve ev sahipleri, hastanın öleceği anlaşıldığı dakikada şaman'a ait eşyayı evden çıkarırlar.

Her davul, şamanın ölümünden sonra ormana götürülüp, parçalanır ve bir ağacın dalına asılır; şamanın ölüsü de bu ağacın yanına gömülür. Şamanın defni esnasında hususi âyin ve merasim yapılmaz, ilâhiler de okunmaz.

Şamanlar, mümkün olduğu kadar, obadan ve yollardan uzak bir tepeye, hayvan sürüleninin yaklaşamıyacağı yere defnedilir.

Müslüman Kazak-Kırgızlar da büyük baksıları umumî mezarlıklardan uzaklara gömerlerdi. Yalnızlıktan şikâyet eden Kırgız-Kazak şairi Abay, bu eski âdete işaret ederek, "baksının mezarı gibi tek başıma kaldım" diyor.

Molasınday Baksınıñg
Calgız kaldem tapçınım

Ölen şaman'ın vasiyeti üzerine bazı akrabası yeni davul yaptırır ve evine asarlar. Eski an'anaye göre şamanların evinde iki davul bulunur: bunlardan biri âyinlerde kullanılır, ikincisi de bir köşede saklanır.

Bazı istisnaî vaziyetlerde şamanlar davul yerine *yölgö* (küçük yay) kullanırlar. Fakat yölgö ile âyinin ancak bir kısmı yapılır, tam âyin yapılamaz. Yölgö ile âyin yapabilmek için önce koruyucu ruhların arzuları anlaşılmış olması gerektir.

Bazı şamanlar birçok âyinlerde yalnız yölgö kullanmakla iktifa ederler. Fakat bunlar ancak kendi akrabalarının dinî ihtiyaçlarını tatmin için âyin yapan şamanlardır.

Davulun tokmağı da, davul ve cübbe gibi, özel törenle hazırlanır. Altaylılar davul tokmağına *orbu*, Yakutlar ise *bula-ayah* derler. Bu tokmak kayın ağacından yahut sığın (geyik) boynuzundan yapılır.

Davul âyin sırasında şamanın ruhu (mânevî varlığı) dünyayı dolaşırken, taşıt ödevini görür. Karada gezerken davul at, tokmak kamçı, sulardan geçerken davul kayık, tokmak kürek, göklere çıkarken binilecek kuş olur.

Altay şamanlarının davullarının içinde ve dışında birtakım resimler bulunur. Bu resimler Anohin'e göre şöyle izah edilir:[107] Daireyi ikiye ayıran düz ve kalın bir çizginin yukarısında, bir başın iki yanındaki iki daire güneş ve ayı temsil ederler. Yay şeklindeki kalın çizgiler ebekuşağıdır, her davulda görülür. Ebekuşağının altında tanrıdan yere inmiş kayın ağacının, derisi davul için kullanılan meralin (geyiğin) resimleri vardır. Davulun derisi üzerinde geçmiş bir kamın, bazı ruhların, ebekuşağı, ay, güneş, yıldızların resimlerinde başka üst dünyanın ve yer altındaki kötü ruhların, kurbanlık hayvanın resimleri de bulunur. Bunlardan başka âyin icra edilen bir sahne de tersim edilir.

Beltir ve Sagay kamlarının davullarındaki resimler Katanov tarafından izah edilmiştir.[108] Ona göre davulda yedi sarı kız (çetti sarıġ kız), meral, kurbağa, yılan, mukaddes kayın ağacı, ay, güneş, yıldızlar ve hastalık taşıyan ruhların resimleri bulunur.

Davulun derisi yırtılırsa tutkal ile yapıştırılır. Davul üzerine ateş kıvılcımı düşerek yakarsa şamanlar bunu fena alâmet sayarlar, en ufak bir delik bile olsa davulun derisini çıkarıp yeni deri koyarlar. Eski deriyi ormana götürüp bir kayın ağacı dalına asarlar.

Doğu Türkistan'ın müslüman kamları ("bakşı"ları) Altay şamanlarının davulu yerine dap (def) ve dombak kullanırlar. Âyin yaparken dap kamın ardakaşı (yardımcısı) tarafından çalınır, dombakı ise kamın kendisi kullanır. Bazı bakşılar ravap (rübab) denilen üç telli bir saz ile âyin yaparlar.

[107] A.V. Anohin, Altay şamanlığına ait maddeler, s. 55-64.
[108] Proben IX, 563-566.

XI. ÂYİN, TÖREN VE BAYRAMLAR

Şamanist Türk kavimlerinin âyin ve törenlerini iki kısma ayırmak mümkündür: 1) Muayyen vakitlerde yapılması gereken âyin ve törenler; 2) Tesadüfî olaylar dolayısiyle yapılan özel âyin ve törenler. Muayyen vakitlerde yapılan âyinler ilkbahar, yaz ve güz mevsimlerinde yapılan âyinlerdir ki bunların çok eski devirlerden beri yapıla gelmekte olduğuna şüphe yoktur. Eski Türk imparatorlukları devrinde bu âyinler devletin resmî dinî bayramları olduğu Çin kaynaklarının verdikleri bazı haberlerden anlaşılmaktadır. [109] Bilhassa ilkbahar ve güz bayramlarıyle âyinleri Hunlar devrinden beri malûmdur. Moğol İmparatorluğu devrinde yaz bayramı ve bununla bağlı dinî törenler Moğollar'da ilkbahar ve güz bayramları devletin dinî bayramları olmuştur. İlkbahar bayramına "örüs sara" (sürüleri otlatmıya çıkarma ayı) bayramı denir ve 9 mayısta yapılırdı. Güz bayramına "sağan sara" (ak ay) bayramı denirdi; 28 Ağustosta yapılırdı. İlkbahar bayramı müslüman Kazak-Kırgızlar'da ve Başkurtlar'da "kımız murunduk" adiyle son yıllara kadar Mayıs ayında yapılırdı. Başkurt kadınları ilkbaharı, erkekleri karıştırmadan, "karga toy" adiyle kutlarlardı. Bu törende kargalara darı, süt koyarlardı. [110] Bu törene küçük erkek çocukların bile katılması yasaktı. Bu tören Başkurtlardan başka Türk kavimlerinde tesbit edilmemiştir.

Şamanistlerde kurbansız âyin yapılmaz. Her âyin için kanlı veya kansız kurban bulunması gerektir. Kurban mefhumunun eski Türkler'in hangi kelime ile ifade ettiklerini kesin olarak bilmiyoruz. Müslüman Türkler'in hepsinde bu mefhum için arapça kurban kelimesi kullanılmaktadır. Bazı kabileler (meselâ Kırgız-Kazaklar) farsça "ḫüdayî" kelimesinin bozun-

[109] Hyacinth, I, 15-16, 161, 270-271; W. Eberhard, Çin'in şimal komşuları, s. 76 v.b.

[110] Ural dağlarının doğusundaki Ulu Katay ve Bala Katay Başkurtlarında tesbit edilmiştir. 1919 yılında Urfa vilâyetinde müşahede ettik. Bu toy Rus etnografya edebiyatında ancak zikredilmekle iktifa edilmiştir.

tusu olan "kudayı" kelimesini de kullanırlar. Çağdaş şamanist Türk boylarında *tayılga*, *hayılga* kelimeleri varsa da Moğolcadan geldiği sanılmaktadır. Yakutçada kurban anlamına gelen kereḫ kelimesi vardır. Şamanın iştirakiyle ruhlara sunulan kurbana denir. Kurban edilen atın törenle sırığa asılan derisine dahi kereḫ denir. Eski Türk yazıtlarında Kültegin ve Bilge Hakan için "öldü" yerine kullanılan "kergek boldı" kelimesi de bu anlam ile izah edilebilir. Öyle sanıyorum ki yazıtlardaki bu *kergek* kelimesi ancak hükümdar ailesi için kullanılmış olsa gerektir. Yakutlar'ın "kereḫ" kelimesi de Moğolca ve Buratçede dahi "kurban" anlamına gelir.

Kanlı kurbanlardan başka kansız kurbanlar da vardır. Saçı (libation), "yalma" (ağaçlara ve şaman davuluna bağlanan paçavralar), tös (ongon)ları yedirme (ağızlarını yağlama), ateşe yağ atma ve şarap serpme gibi törenler bu kansız kurbanlar cümlesindendir. Kansız kurbanların en önemlisi ruhlara bağışlanarak başı boş salıverilen hayvanlardır. Bu türlü kurbana eski Türkler (ıdık) yahut (ıduk) demişlerdir. Harfi harfine "salıverilmiş", "gönderilmiş" anlamını ifade eder; terim olarak "tanrıya gönderilmiş, tanrıya bağışlanarak salıverilmiş hayvan" demektir. Mahmud Kâşgarî "ıduķ" kelimesini şöyle açıklamaktadır: "ıduk-kutlu ve mubarek olan nesne; bırakılan her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırpılmaz. Sahibinin yaptığı bir adak için saklanır[111].

Iduk kelimesi Yakutçada ıtık, Sagaycada ızık, Altaycada ıyık, Çuvaşçada iriḫ şekillerinde eski anlamiyle muhafaza edilmiştir [112]. Yakutça ıtık kelimesi Pekarski sözlüğünde şöyle açıklanmaktadır: "kurbanlık; ıtık hayvan hiçbir zaman dövülmez, kuyruk ve yeleleri kesilmez" ("Yakut Sözlüğü" s. 455). Altay ve Yenisey Türkler'inin ıyık ve ızık kelimeleri de aynı anlamdadır.

Rahip V. Verbitski "Altay ve Aladağ Türk lehçeleri" adlı sözlüğünde [113] "ızık" kelimesini şöyle açıklamaktadır: "ızık-

[111] Divanü Lûgat-it-Türk, I, 163; Besim Atalay çevirmesi, s. 65.

[112] Şimdiki müslüman Türklerde ıdık kelimesi unutulmuştur. Başkurt ilinde bazı göl ve ırmak isimlerinde kalmıştır (Ural dağlarının doğusunda bir gölün adı *ıyıkgöl*'üdr. Ural'da bir ırmağın adı da "Iyık"tır).

[113] Slovar altayskago i aladagskago nareçiy türkskago yazika, Kazan 1884, s. 460.

kurban olarak tahsis edilen attır. Bunun yelesine kırmızı şeritler bağlanır. Altaylılarda bu ızık, uzun müddet geçtikten sonra, kurban olarak kesilir. Abakan bozkırında, Sagay boyunda ise bu hayvan üzerinde ancak vakit vakit şaman âyin yapar ve sahibi bu hayvanı tılsım gibi saklar". Aynı müellif bu kelimenin başka bir Altay ağzındaki *iyik* şeklini kaydederek aynı izahı veriyor [114].

Iduk kelimesinin hakaniye ve Uygur türkçelerinde ve Yakutçada "mübarek" anlamını da ifade etmesi dinî telâkkinin gelişmesi devrinde meydana gelmiştir.

Moğol egemenliği devrinde ıdık kurbanı pek yaygın olmuş olacak ki Plano Karpini'nin dikkatini bile celbetmiştir. Onun kaydettiğine göre Moğollar putlara at bağışlarlar, bu ata binmezlerdi. Bu hayvan kurban olarak kesilirse kemiklerini kırmadan ateşe yakarlardı. [115]

Çağdaş şamanistlerde ıdık, ileride tavsif edileceği gibi, muayyen âyin ve törenle ruhlardan birine binek hayvanı olarak salıverilmektedir. Her şamanist bu hayvanı dokunulmaz ve mübarek sayar. Idık hayvanlara kadınların dokunması kesin olarak yasaktır.

Profesör Zelenin'in araştırma ve incelemelerine göre "ızık-ıdık kültü uzun bir gelişme devri geçirmiştir. Bu müesseseyi izah etmek için onun tarihini ve muhtelif tiplerini bir kül halinde ele almak gerektir; at, geyik, koyun gibi ıdık tiplerinden birini tek başına almak kâfi değildir. Bu kült şüphe yoktur ki, çobanlık devrinde meydana gelmiştir. Bu devirde diri totem kaybolmuş, onun yerine ongonlar kültü yerleşmiştir. Ongon kültü ile ızık kültü birbiriyle çok sıkı bağlı olarak inkişaf etti. Bu devir, ataerki (peder şahî) topluluğunun olgunlaşma çağını teşkil etmiştir. Göçebe topluluğun bünyesinde (strüktür), sosyal ve iktisadî münasebetlerindeki büyük değişmeler neticesinde din telâkkilerinde de önemli gelişmeler meydana gelmiştir. İşte bu devirdedir ki hayvan şeklindeki (zoomorf) ongonların yerini insan şeklindeki (antropomorf) ongon-putlar almışlardır.

[114] Aynı eser, s. 58.
[115] Plano Karpini (Malein terc.) Petersburg 1911, s. 8.

Altay kavimlerinde ızıklara kadınların dokunmasının yasak olduğu da gösteriyor ki bu müessese ataerki (peder şahî) devirde meydana gelmiştir".[116]

Kansız kurbanlardan biri saçı (libation)dur. Bu dinî terim bütün Türk boylarında müşterekdir. Bu terim çok eski devirlerin mirası olacak ki Moğollarda dahi "saçu" şeklinde söylenir. Kanlı kurbanlara tayılġa yahut ẖayılġa denildiği gibi saçı'ya da dinî terim olarak saçılġa yahut çaçılġa denir. Saçı her kavmin kendi emeğiyle kazandığı en kıymetli ve mübarek saydığı nimetlerden biri olur. Göçebe kavimlerde süt, kımız, yağ çiftçi kavimlerde buğday, darı, şarap, tüccar kavimlerde para vesaire saçı olarak kullanılır.

Ruhlara saçı yapma âdeti, dinî telâkkilerin muayyen bir safhasında bütün dünya kavimlerinde görülmüş cihanşümûl âdetlerden biridir, [117] dinî mahiyetini kaybettikten sonra dahi birçok kavimlerde yalnız görenek olarak son zamanlara kadar devam ettiği malûmdur. Biri hakkında hayırlı haber söylenirken "darısı başımıza!" temennisi işte bu eski âdetten kalma bir hâtıradır.

Şamanistlerde, yukarıda dediğimiz gibi, kurban sunulmadan âyin ve tören yapılmaz. Her âyin için kanlı veya kansız kurban sunulması gerektir. Kanlı kurbanların en önemlisi at kurbanıdır. Attan sonra koyun gelir. Sığır kurban edildiği hakkında ancak Kazak-Kırgızlar'ın ve Kırgızlar'ın destanlarında rastlanır. Her halde şamanistlerde sığır kurban etmek pek de yaygın olmadığına hükmetmek mümkündür.

Gerek bugünkü şamanistlerin kurban törenlerinden, gerek müslüman Türkler'in folklor materyallerinden anlaşıldığına göre eski devirlerde kurban için en makbul hayvan erkek hayvan olmuştur. Dede Korkut hikâyelerinin kahramanları olan Oğuzlar kurban olarak "attan aygır, deveden buğa, koyundan koç"

[116] Zelenin, Kult ongonov v Sibire, s. 332-333.

[117] Halife al-Muktedir tarafından 921 de Bulgar hanına gönderilen elçi hanın huzuruna girdiğinde hanın adamları gümüş paralar saçtılar. Mütenebbi divanındaki bir beyit saçı âdetinin Araplarda da bulunduğunu göstermektedir. A.-Z. Velidi Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, metin 20; Exs. s. 159 s. 45a).

kesmişlerdir. Kırgız-Kazak destanlarında da aynı motife rastlıyoruz. Radloff tarafından tesbit edilen Dudar Kız hikâyesinde Tanrıdan çocuk dileyen bir zengin "attan aygır, sığırdan buğa, koyundan koç, keçiden teke" kurban ediyor [118].

Bununla beraber Kırgız-Kazak folklorunda "töbel baytal" (yani alnında beyaz bulunan genç kısrak) Tanrının beğendiği ve ruhların hoşuna giden kurbanlardan sayılmaktadır. Bilhassa Manas destanındaki kahramanlar "ak boz kısrak" (ak boz biye) kurban ederler. Manas doğduğu gün Yakup Han "ak boz kısrak" kurban ediyor. Manas'ın oğlu Simetey babasının mezarı üzerinde "ak boz kısrak" kesiyor [119]. Kırgız-Kazanklar'ın "Edige ile Toktamış" destanındaki kahramanlarda hep "ak boz kısrak" "töbel kısrak" kurban ederler [120].

Göçebe Türk boylarında daha yavrulamıyan üç yaşındaki kısrağa "baytal" denilmesi kurban töreni ile ilgili bir kelime olsa gerektir. Televüt lehçesinde "baytal" hem genç kısrak hem de "kurban edilen hayvanın canı" demektir [121].

Doğu Türkistan'ın şehirli ve çiftçi ahalisi arasında iş gören "oyun" (şaman)lar tavuk gibi kümes hayvanları da kurban ederler; gerçek şamanistler ise böyle kurban tanımazlar.

Kurban edilen hayvanların kemikleri kırılmaz, köpeklere verilmez; ateşe yakılır veya yere gömülür. Bazı özel âyinlerden sonra kurban kemikleri toplanıp bir kaba konularak kayın ağacına asılır. At kurbanlarının kafatası bir sırık üzerine konulur. Bu görenek çok yaygındır.

Altaylılar ve Yakutlar kurban olarak kestikleri atın derisini bir sırığa geçirip tıpkı at şekline sokup asarlar. Buna Altaylılar *baydara*, Yakutlar *tabık* derler. X. yüzyıl başlarında İbn Fadlan Üstyurt Oğuzlarında ve Rubruk'un XIII. yüzyılda Kıpçaklarda bu Altay "baydara"larına benzeyen dirileri görmüşlerdir. Fakat Oğuz ve Kıpçaklar'ın bu derilere ne gibi ad verdiklerini bilmiyoruz. İhtimaldir ki Kıpçaklar buna "bay-

[118] Proben, III, 310.
[119] Proben, V, 2, 342.
[120] Çokan Velihanov, Edige ve Toktamış" (Melioranski neşri), s. 27-28.
[121] Verbitski, Altay ve Aladağ Türk lehçeleri sözlüğü, s. 239.

dara" demişlerdir, çünkü Mısır Kıpçaklar'ında Baydara ismi vardır.

Yakutlar'ın inançlarına göre tabık koyanın torunlarından biri bundan çıkan sesi işitirse bu ölüm haberidir; işiten ölecektir. Eski zaman şamanları pek büyük davul yaparlar buna da tabık derlerdi. Tabig kelimesi Moğolcada "kurban" anlamına gelir. Bu kelimenin eski türkçede "ibadet" anlamına gelen tapug kelimesiyle ilgisi olabileceği hatıra gelmektedir.

Kurban kesilmesi lâzım olan bayramlarda bütün suyun katılmasiyle âyinler ve törenler yapılır. Bu âyinlerden biri, dağ kültünü bahis konusu ettiğimiz sahifelerde teferruatiyle tavsif edilen "tanrı-gök kurbanı" yahut "dağ kurbanı" denilen âyindir. Bu âyin Altaylılar'ın bazı oymaklarında her yıl, bazılarında ise üç yılda bir defa yapılır.

Yakutlar, bütün suyun katılmasiyle yapılan ilkbahar ve sobahar âyinlerine ısıaẖ derler ki "saçı (libation)" bayramı ve âyini demektir. Bu bayram ve âyin Mayıs ayının sonlarında yahut Haziranda Ayı Toyon şerefine yapılırdı. Bu bayram ve âyin için bütün soydaşlar kımız ve kurban hazırlarlar; tören dokuz gün sürerdi. Bu bayrama ay ve güneş (ıy, kün) bayramı da denirdi.

Sonbahar bayramı kötü ruhlardan konurma amaciyle yapılırdı. Bu bayrama abası ısıaga (kötü ruhlara saçı) denirdi. Bu adına rağmen törenin ilk gününde aydınlık tanrılarından Ulu Toyon namına, ikinci gününde kötü ruhların başbuğu sayılan Arsan Duolay namına âyin yapılırdı.

İlkbahar ısıah âyinine şamanla beraber dokuz masûm kız ve dokuz masûm delikanlı iştirak ederdi. Bunlar şamanın göklere "seyahatinde" beraber bulunurlarmış; masûm olmıyan kızlar ve delikanlılar göklere çıkmazlar, günahlarının derecesine göre muhtelif makam (oloh)larda kalırlarmış. Şamanlar'ın tasavvurlarına göre göklere, tanrılar huzuruna, giden yolda birçok duraklar vardır. Yakut şamanları bu duraklara "oloẖ", Altay şamanları "puudak" derler. Şaman, âyin sırasında göklere "çıkarken" bu durakların her birinde özel ilâhiler söyler.

Altaylılar'ın ve Abakanlılar'ın büyük âyin ve törenleri rahip Vertibitski, Radlof, Katanof, Anohin ve başka türkologlar tarafından tavsif edilmiştir.[122].

Verbitski'nin tavsifine göre Altaylılarda her ruha ve Tanrıya kurban âyini, yapılan âyinin uzunluğuna veya kısalığına göre, türlü türlü olur. En uzun süren âyin büyük ruh Ülgen adına yapılan âyindir. Bu âyin üç bölümden ibarettir. Güneş battıktan sonra âyinin, hazırlık bölümünü teşkil eden, birinci bölümü yapılır. Bu bölümde kam (şaman) âyin yapılacak yeri tayin eder, oraya özel çadır (söölti) kurudurur. Bu çadırın tam orta yerine taze ve yeşil kayın ağacı dilikir; bu ağacın çadır içinde kalan dalları budanır, çadırın tepesine çıkan kısmındaki dallar, bir top halinde, bırakılır ve oraya bayrak bağlanır. Kayın ağacı dokuz yerinden kertilir, bunlara "taptı" denir ki "basamak" yahut "merdiven" demektir. Bu çadır, bayağı çadırlara göre çok büyük olur; kapısı doğuya karşıdır. Kapının önünde ağıl ve ahırları temsil eden bir yuva kurulup kapısına at kılından bir tuzak konulur. Bu hazırlık tamam olduktan sonra birkaç akboz at getirilir. Bunlardan hangisinin Tanrı tarafından beğenildiğini anlamak için kam afsun söyliyerek elinde bulunan fincanı atın arkasına koyar, hayvanın kımıldamasiyle fincan yere düşerken başı aşağı gelirse Tanrının bu atı beğenmediği anlaşılır. Kurbanlık hayvan kısrak ise kam fincanını bunun sütiyle yıkar ve şu efsuan okur :

"İyi görüp kabul ediniz! Fincan benden, alça [123] düşürmek sizden, hayırlı bilgi veriniz!" der. [124]

Anohin'in tesbit ettiği malûmata göre, şaman fincan atarken şu efsunu okur :

"Bu hayvanımı aygır yeleli (ruh) Çaptı Han kabul edecekse bu fincanım alça düşsün. Bunu kabul etmiyecek olursa bu fincanım ters (kömkörö) düşsün!"

[122] V. Verbitski, Altayskiye inorodtsi, s. 46-76. W. Radloff, Aus Sibiren, II, 20-51. Katanov, Proben IX. A. V. Anohin, material... (bu eserin kısmen tercümesi "Ülkü" dergisinin 1940—41 yıllarında çıkan sayılarında basılmıştır).

[123] Alça yahut "alçı" umumiyetle aşık oyununda aşığın dört yanından birine denir. Bu yan oyunda aşığın tali' getiren yanıdır. Şaman âyininde kurbanlığın kabul edilip edilmediğini anlamak için fincan atılır; çukur tarafı yukarı düşerse "alça düştü" denir ve kurbanın kabul edildiğine işarettir.

[124] Krş. W. Radloff, Aus Sibirien, II, s. 21.

Kurban olarak seçilen hayvanın dizgini halk arasından seçilen birinin eline verilir. Bu adama "baş tutkan kişi" denir. Bu adam Tanrı huzuruna kurbanın canını götürecek olan ruhu temsil eder. Kam (şaman) kayın ağacının ince ve yapraklı dallarından bir demet yaparak kurbanın üzerinde, yelpaze gibi, sallar; cübbe ve külâhını giyip eline davulunu ve tokmağını alır. Önce Ülgen'i, onun oğullarını ve onlara tabi ruhları çağırır.

Ülgen'in oğullarından han Karşıta şöyle hitabeder: "Ülgen beyden ayrılmış olan üç merdivenli Bay Karşıt! Geçmiş kavimlerin yaratıldığı zaman "atam Ülgen!" diyerek yalvarmış, yakarmışsın! Eski dinimizin kurulduğu günden beri, eski nesilden kalan bizler bu dine inanıyoruz. Dünya yaratıldığı günden beri yedi göbek atalarımız bu dini kabul etmişlerdir."

Şaman kurbanı yıkar; yıkarken şu efsunu okur: "Az sürülerimden, beslediğim hayvanlardan seçerek aldım. Ruhların tasvibi ile kurban edeceğim. Gökteki Tanrı bu kurbanı beğenecekse üzerine koyduğum fincan "alça" düşsün! Gökteki Tanrı kabul etmiyecekse bu koyduğum fincan ters (baş aşağı) düşsün! Böyle olursa hayvanı salıvereceğim. Kabul ettiği gerçek olursa bunu kurban edeceğim."

Şaman birkaç ruha hitabederek ilâhiler okuduktan sonra tahnit edilmiş kaza binerek göklere doğru uçmayı temsil eder ve kaza hitaben:

"Ak ayazın önünden, ak bulutun üstünden
Gök ayazın önünden, gök bulutun üstünden
Gök tanrıya doğru git!"

"kaz"da ona güya cevap verir. Bu, kurbanlık hayvanın görünmeyen canını avlama törenidir. Epeyce uğraştıktan sonra hayvanın canı yakalanır. Şamana binek vazifesini gören kaz da uçup gider (yani uçtuğu temsil edilir). Kurbanlık at, boğmak ve bel kemikleri kırılmak suretiyle, öldürülür. Hayvanın canı çıkmak üzere iki kam elinde tuttuğu ekmeği hayvanın yanına getirerek "opkuruy, opkuruy" der ki bu kurbandan çıkan *kut*'u (talih ve saadet ruhunu) ekmeğe karıştırmaktır. Bu ekmeği kurbanın sahibi ve aile efradı yerler; başka kimseye vermezler. Kurbanın derisi-başı, ayağı ve kuyruğu ile beraber bir sırığa asılır. Buna "baydara" denir. Kurban Ülgen adına kesilmiş

ise "baydara"ın başı doğuya karşı, Erlik namına ise batıya karşı yöneltilir.

Kurbanın eti, kemikleri kırılmadan ayrılır ve "kazancı" denilen iki uzman adam tarafından pişirilir. Et pişirilen kazana "kazancılardan" başka kimse yanaşamaz. Kam, et suyundan alıp tös'lere efsunlar dualar okuyarak, saçı yapar; manzum duanın her mısrâında "çook" diye bağırır. Bu kelime samî dinlerin "amîn" kelimesi yerinedir.

Bu töreni müteakip âyine iştirak eden kimselere kurban etiyle ziyafet çekilir. Kemikler toplanıp "baydara" altına konulur ve çalı çırpı ile kaplanır. Şaman ilâhilerini okumakta ve et parçalarını yemekte devam eder. Biraz sonra şaman istirahat eder. Bu sırada kurban sahibi dokuz elbise getirip sölti'nin kapısı yanına asar. Bunlar Ülgen'e armağandır. Buna "tolu" denir. Şaman dua eder :

"At kaldırmıyacak kadar armağan, alas, alas!
"Er kaldırmıyacak kadar armağan, alas, alas!
"Üç yakalı değerli armağan... ev çevresini
"Dolaşıp giriniz! Küheylânına
"Örtü olsun, alas, alas! Ülgen
"Hanın ateşi, alas!"

Şaman davulunu ateşe tutup kuruttuktan sonra cübbesini ve davulunu arcan denilen kokulu ot yakıp tütsüler ve sandalyaya oturur. Davulunu vurmağa ve ruhlarını çağırmağa başlar. Ruhlar da ona güya "hey, kam" diye cevap verirler. Şaman birdenbire yerinden fırlar, davulunu kaldırır. Bu, çağırdığı ruhların geldiklerine işarettir. Tekrar ruhlarını çağırmağa başlar. İlk önce Yayık Han denilen su ilâhlarından birine baş vurarak dua eder. Buna "ayaz hanın parçası, ay ve güneşin payı" diye hitabeder. Bazı şamanlara göre bu ruh, Ülgen ile şaman arasında vasıta ödevini görür.

Şaman davuluna vurmakta ve manzum dualar okumakta devam eder; bildiği bütün ruhları adlariyle çağırır. Bunlar arasında bürküt (kartal)de vardır. Kartalı "tanrı kuşu kartal, bakır tırnaklı müthiş kuş, sağ kanatı güneş kaplar, sol kanatı ayı kaplar" diye tavsif eder.

Bütün bu ruhlar şamana "hey, kam" diye cevap verirler.

Bundan sonra her kabilenin büyük atası (hakikî veya efsanevî) çağrılır. Bu atalara hitaben ilâhiler okunur. Âyin yaptıran kurban sahibini ve karısını, davulu ve tokmağiyle kocaklayıp, takdis eder; her türlü kötü tesirlerden temizler. Bunlardan çıkardığı kötü ruhlara geldikleri yoldan gitmelerini, geçtikleri suları geçmelerini, Altay dağlarını aşıp defolmalarını emreder. Âyin yaptırana ve ailesine kut (saadet) diler; davulunu ev sahibinin kulağına yaklaştırıp vurur, bununla söyliyeceği falı iyi dinlemesini tenbih eder. Ev sahibine, karısına ve çocuklarına temsili olarak zırh ve külâh giydirir. Sonra ateş etrafında döner, davula hızla vurur, Ülgen için konulan armağanı davulu ve tokmağiyle beraber kucaklar; mütemadiyen manzum ilâhiler söyler. Ülgen için hazırlanan armağanı alıp göklere doğru yükselmeğe başladığını temsile girişir. Birinci kat göğe çıkıyor. Orada yıldırım, şimşek, gök gürültüsü ile karşılaşıyor. İkinci kat göğe çıkıyor. Kurban kesilen hayvanın canı hep beraberindedir. Kurbanın dizginlerini tutan başkutkan da şamanla beraber göklere çıkmıştır. İkinci kat gökte şamanın bindiği "püra" baş tutkanı takip edemiyor. Şaman onu bırakıp kaza biniyor. Kaz üzerinde göklere doğru uçtuğunu temsil ediyor. Biraz sonra kazı salıveriyor. Şimdi baştutkana "benimle beraber gel!" diyor. "Baştutkan" ağlıyor "ben buradan döneceğim" diyor.

Bundan sonra kam havanın ilerideki durumu hakkında kehanette bulunur. Göklerin her katında neler bulunduğunu anlatır. İlâhiler söyliye söyliye dördüncü kat göğe çıkar. Davulu ile yine gök gürlemesini temsil eder. Buradan beşinci kat göğe çıkar. Gök gürültüsü şiddetlenir. Bu gökte yayuçı (yaradıcı) denilen kudretli bir ruh bulunur. Şaman bu ruhun huzuruna girerken davulunu yavaşça vurur, dualrını da yavaş sesle söyler. Bu ruh dişidir; buna "anam!" diye hitabeder. Yayuçı —"Sen kimin kalıntısısın, kimin torunusun? adını söyle. Kişinin adı, geyiğin tüyü olur; adını, yolunu anlat. Kanatlılar uçmıyan, tırnaklılar basmıyan bu yere pis kokan böcek gibi nasıl geldin?" der ve tehdit eder. Şaman çok korkar, geri geri gider ve yalvarıp yakarır.

Yayuçı suallerini tekrar eder. Nihayet kam cevap verir:

"Kara kamın kalıntısıyım, ulu kamın torunuyum... anam Yayuçı hatun! dilek dilenmeğe geldim... secde ediyorum."

Yayuçı kamın ağziyle kehanete başlar, "şu olacak, bu olacak" der, törene iştirâk edenlerin hepsi külâhlarını kamın davulunun altına atarlar. Bu, iyi falları yakalamak içindir. Şaman altıncı kat göğe çıkarken herkes külâhını alır. Altıncı gökte şaman aya secde eder. Yedinci kat göğe çıkar. Burada güneşe secde eder. Böylece tâ on ikinci kat göğe kadar çıkar. Burada Ülgen'e kurbanı takdim eder. Ona hitaben dualar söyler.

Şaman yer yüzüne iniyor. Davulu atar, gözlerini açıp, güya uzak yoldan gelmiş gibi, herkesle selâmlaşır.

Bu söylediklerimiz üç gün devam eden âyin ve törenin özetidir. Üçüncü gün şamanın şerefine büyük ziyafet verilir. Âyin için hazırlanan içkilerden herkes sarhoş oluncaya kadar içer.

Bazı âyinlerde şamanlar yer altına indiklerini ve orada gezdiklerini temsil ederler. Tamu (cehennem) üzerindeki kıl köprüden geçtiklerini, kuzgunlar uçmaz sarı çöller üzerinden uçarken günahlı kamların sayısız iskeletlerini gördüklerini, karanlık tanrılarının bulundukları dünyada yılanlara, ejderlere, canavarlara rastladıklarını manzum sözlerle hikâye ederler.

Şamanizmde bu büyük âyin ve törenlerden başka birçok özel ve küçük âyinler vardır. Bunlar hastalığı başka bir nesneye veya hayvana "göçürme", yağlı paçavrayı ateşe yakıp "alazlama„ "uçuklama", bir ruhun adına yeni bir "ongon-tös" yapma gibi aile başkanı, şaman veya bu işlerden anlıyan koca karılar marifetiyle yapılan âyinlerdir. Özel âyinlerden en önemlisi ruhlardan birine "ıdık" (ıyık, ızık) bağışlarken yapılan tören ve âyindir. Bu töreni de şaman yapar.

Kuzey'deki Yakut-Dolganlar en önemli taşıt vasıtaları olan geyikleri ıdık olarak bağışlarlar. Bunların ıdık töreninde başka şamanist Türk boylarında rastlanmıyan bir âdet vardır ki, bu da ıdıkların kulaklarına küpe takmaktır.

Altaylılar ıdık olarak at bağışlarlar, at ıdık at sürülerini koruyan ruhlara bağışlandığı gibi bazı hastalıkla ı gönderen ruhlara da bağışlanır.

Altaydaki Koybal oymağına mensup şamanistlerin ıdık (ızık) ları hakkında Katnanov şu malûmatı tesbit etmiştir :

"Burada (yani Koyballarda) ızık türlü türlü olur: yağız, al, boz, duru, akboz, sarı, gök (kır). Koyun ızık sarı, inek ızık al ve kara olur.

Yağız ve al ızıklar dağ ruhuna bağışlanır. Bir adam hasta olursa yağız bir atı direğe ızık olarak bağlarlar ve koyun keserler. Böyle yapılırsa hastanın iyileşeceğine inanırlar.

Al ızık -ailenin baş ve göz ağrılarından korunmaları amaciyle, duru ızık göğüs rahatsızlıklarından şifa bulmak ümidiyle bağışlanır. Ak boz ızık yine baş rahatsızlığından, kır at ise karın ve kaburgalardaki sancılardan kurtulmak için bağışlanır.

Kuzuların bereketli ve sağlam olmaları için koyun ızık olarak bırakılır".[125]

Koybal kamları ızık olarak bırakılan ata ancak sahibinin binmesine müsaade ederler. Izığa vurulan eğer ve gem başka atlar için kullanılmaz. Izık hayvanları ilkbahar ve güz mevsimlerinde hoş kokulu mukaddes otlarla kaynatılan su ile sahibi kendi eliyle yıkar. Izık hayvanı kurt yerse yerine başka bir hayvan bağışlanır. Izık bağışlayan adam ölürse kardeşinin ızığı olur. Kimsesi yoksa ızık salıverilir, ona kimse binmez ve dokunmaz. Izık, şaman tarafından yapılan âyin ile bağışlanır. Bu âyin için şaman özel ilâhiler okur. Izık kötü ruhların başbuğu olan Erlik'e de bağışlanır.

Büyük şaman âyinleri ve törenleri İslâm Türkler'den Doğu Türkistan'da (Yarkendt, Aksu, Hoten şehirlerinde) Malov [126] ve S. Oldenberg tarafından (Kurele'de),[127] Tarancılarda ve başka bölgelerde Pantusov tarafından [128] tesbit edilmiştir.

[125] Proben, IX (metin), 316-317.

[126] S. E. Malov, Samanstvo Sartov Vost. Turkestane (Sbornik MRE, 1918, t.v. s. 1-16).

[127] S. Oldenberg, Kratkiye zametki o perihonah i duahanah (aynı dergi s. 17-20).

[128] N. N. Pantusov, Tarançinskiye bakşı (İzv. Turk. otd. RGO, 1907 fas. VI); Materiali po izuç mareçey Taranccey... Kazan 1901. Obraztsi taranç. nar. literature, Kazan 1909 s. 135-139, 184-190.

Malov tarafından tavsif edilen müslüman şamanlarm yaptıkları âyin yukarıda tavsif ettiğimiz Altaylı şamanist kamların yaptıkları âyinlerin şöyle böyle islâmlaştırılmış şeklinden ibarettir. Tıpkı Altay şamanlarınm afsunlarında olduğu gibi Doğu Türkistan şamanlarının (bakşı ve oyunlarının) dualarında da müstehcen kelimeler bulunuyor. Bakşılar, gerçekten şamanlıktan ibaret olan âyinlerini peygamberlerin ve İslâm velilerinin adlarını karıştırmak suretiyle islâmlaştırmağa çalışmışlar ve böylece mesleklerini muhafazaya muvaffak olmuşlardır. Okuma ve yazma bilen bakşılar kendi mesleklerini meşru bir meslek tanıtmak için "Peri Ḫan" (peri okuyucu) risaleleri tertip ederek Fatma anayı kendilerine bir (koruyucu patron) ilân etmişlerdir. Bakşıların yaptıkları âyin Altay ve Yakut şamanlarının âyinlerinden daha muhteşem olur. Bakşının yanında hanendeleri, saz takımı bulunur. Tıpkı Altay şamanlığında olduğu gibi hastalığı başka bir nesneye yahut hayvana "göçürme" Türkistan bakşılığının en önemli unsurlarından biridir. Âyin 4, 6, 12, 15, 16 bölüm olur. Bazan âyin (oyun) bölümleri korçaklar (bebekler, Puppe) ile tayin edilir. Bu âyinlere "60 korçak oyunu" yahut "80 korçak oyunu" denilirse de hakikatte yirmi tane korçakla tamamlanır. En önemli nesnelerden biri tuğ'dur. Tuğ şöyle hazırlanır: kullanılmayan bir ip alınır, iki veya üç katlanır. Bir ucu dama, bir ucu da yere kazığa bağlanır. Üst tarafına kızıl ve yeşil kumaşlar asılır, ip şeritlerle süslenir, iğde ağacı dalları bağlanır. Bakşılar "risale"sine göre bu tuğ Cebrail vasıtasiyle Fatma anamız için gökten inmiştir.

Âdette şaman (bakşı) âyini üç bölümden ibarettir. En az üç gece devam eder. En son bölüm sabahleyin olur. Âyin başlamadan önce bakşı mum yakarak bir fal açar. Aksu şehrine gördüğü falı Malov şöyle tasvir ediyor: Bir kaba su doldurup halı üzerine konur. Kabın yanına ayna ve mum yerleştirilir. Ocaktaki ateşe şeftali çekirdeği atılır. Bu çkirdeğin kömüriyle yedi yaşındaki bir çocuğun avuçlarını ve gözlerini boyarlar. Suya bir yüzük, iğne ve biraz pamuk atarlar. Bakşı dua okur, suya bakıp âyin yaptıran adamın sorularına karşılık verir. Hoten şehrinde bu suya bir değnek koyarlar. Bu değnek ruhların (perilerin) konmaları içindir. Periler bu değneğe konup suda oynarlarmış. Bakşı bunların aksini aynada görürmüş.

1914 yılında Carhlık şehrinde (Lob-Nor'da) bir hastaya yapılan bakşı âyinini Malov şöyle tasvir ediyor :

Kadın şamanın elinde pek kaba yapılmış bir kılıç vardı. Bu kılıcın sapı ile demiri arasında halkalar bulunuyordu. Bunlar çıngırak vazifesi görüyorlardı. Bakşı âyine başlarken bu kılıcı (yahut hançeri) ocak yanındaki duvara soktu; kendisi ocağa karşı durup dua okuyordu sonra kılıcı ve elindeki kamçıyı taban döşemesi üzerine bıraktı. Ağzına anason tohumları alıp bir şeyler okuduktan sonra bunları ateşli kömür üzerinde yaktı. Tam bu sırada "dabçı" (tef çalan) tef çalmağa ve türkü (şaman duası) söylemeğe başladı. Bakşı sağ elindeki kılıç ve kamçı, sol elindeki tütsü yaptığı kab bulunduğu halde dans ederek yanan muma karşı başını üç defa eğdi; elindeki tütsü kabını dışarı fırlattı, kendisi baygınlık geçirir gibi durum aldı; âyine iştirak edenlerden biri bakşıyı tuttu. Yanma gelen iki adam âyin için ne gibi şey gerek olduğunu sordular. Bakşı "baş tuğ" üzerine beyaz, kırmızı ve gök renkli üç bayrak, 51 beyaz, 61 gök korçak (kukla, bebek) gerek olduğunu söyledi. Bakşıyı tutan adamlar onu koyu verdiler. Bakşı bayılıp yere düştü. Âyin devam ediyordu. Bir müddet sonra bakşı kendine geldi. Saz, musiki sustu. Bakşı kılıcını duvara sapladı elindeki kamçı ile cinleri kovmağa başladı. Bununla beraber âyinin birinci bölümü tamam oldu.

İkinci gün akşam saat 8 de yine âyine başlandı. Çalgıcılar ellerindeki teflerini ateşe tutup kuruttular. Bakşı tuğ ile ocak arasında başını önüne eğip murakabede oturuyordu, bir elinde kamçı, kendisi sağa, sola sallanıyordu. Sonra kalkıp "tuğ" yanında oturan hastanın yanına gelerek onun üzerinde kamçısını dolaştırdı.

Çalgıcılar yine saz çalmağa, dualarını söylemeğe başladılar. Bakşı, elinde tütsü bulunduğu halde, dans ediyor, tütsünün kömürlerini dışarı atıyordu. İki kuklayı alıp bir şeyler fısıldadıktan sonra bunları muma dokundurup yaktı. Yanan kuklaları hastanın yüzüne tuttuktan sonra ocağa attı. Âyin için hazırlanmış olan güvercini alıp hastanın başı üzerinde dolaştırdı ve tekrar yerine koydu. Güvercinden sonra eline verilen tavuğu da hastanın başı üzerinde dolaştırarak kendisi tuğ etrafında dans etti. Sonra oğlağı hastanın etrafında dolaştırdı.

Musiki ve türküler devam ediyordu. Bakşı elindeki hançeri güya hastaya saplar gibi bir hareket yaptı. Bununla ikinci kısım tamam oldu.

Üçüncü kısım üçüncü günün akşamında başladı. Çalgıcılar tef çalıyor, hanendeler dua-türkülerini çağırıyorlardı. Bakşı tuğun etrafında dans ediyordu. Bu âyin için bir arşın uzunluğunda kırk bir tane çubuk hazırlanmıştı. Bakşı, âyinin ikinci bölümünde olduğu gibi kuklaları muma dokundurup yakıyor ve hastanın başı üzerinde dolaştırıyordu. Bu sırada temaşaya gelenlerden bir kadın da dans etmeğe başladı. Bakşı kırk bir çubuğu ikiye ayırıp hastanın üzerinde dolaştırdı. Sonra ateş yanında oturan beş erkeğe ikişer tane çubuk verdi. Bu erkekler tuğ etrafında dolaşıp çubuğu bakşıya verdiler. Bakşı bunlarla hastaya vurduktan sonra dışarı attırdı kendisi gûya cinleri kovmuş gibi kılıciyle kapı tarafına tehdit savurdu. Bununla âyin tamam oldu.

S. Malov 1915 yılında Aksu şehrinde müşahede ettiği şaman âyinini şöyle tasvir ediyor :

Bakşı önce abdest aldı, çalgıcılar ateş yanında davul ve teflerini kurutuyorlardı. Bakşı ekmek üzerine arapça bir dua okudu, orada bulunanlar hep "âmin" diyerek ekmeği yediler. Bakşı tuğ yanma oturup biri arapça, biri türkçe iki adua okudu. Tütsüyü tutan biri tuğa yapışıp duran hastayı tütsüledi; bakşı elinde kamçı dua okuyor, çalgıcılar çalgı çalıyorlardı. Hasta, tuğ etrafında dönüyor, bakşı onu takibediyordu. Hasta düşüp bayıldı. Ona şerbet verdiler. Hasta ayıldı. Dört tane mum yakıp ekmeğe soktuktan sonra hastanın eline verdiler. Hasta yine tuğ etrafında dolaşmağa başladı. Bakşı bir avuç samanı mumun ateşiyle yakıp hastaya vurup beyaz tavuğu etrafında dolaştırdı. Bununla âyinin birinci kısmı tamam oldu. Hastayı yatağa yatırdılar.

Bakşının yerine oğlu geçti. Tuğa dokunup dua okudu ve yüzünü sildi. Kıpkırmızı kızgın demire yalın ayak on beş defa basıp ayaklarını hastaya dokundurdu. Sonra topallayarak bir tarafa gitti... Bakşının kendisi âyine devam etti. Tuğ etrafında iki genç gayet güzel dans etmeğe başladılar. Bunlardan sonra iki kadın dans etti. Bakşi yine arapça bir dua okudu. Herkes

"âmin" dedi; tuğ yanına oturdu, gömleğinin eteklerine düğüm düğümledi. Bir mendilin dört köşesini düğümliyerek başına geçirdi, üzerine külâhını giydi. Dua okudu ve üç defa "ay!" diye bağırdı. Her taraf sükût içinde. Sazlar tuğun altında Bakşı tuğu tutup duran hastanın boynuna kamçısını, ocak yanında duvara saplanmış hançerine de bir ip astı. Tuğun etrafında tütsü yapıp dua okuyor, cemaat de "amin" diyordu. Bundan sonra bakşı şaman dualarına, çalgıcılar tef ve davul çalmağa başladılar. Her tarafta mumlar yanıyor. Bakşı ağzında bıçak bulunduğu halde, tuğun etrafında dönüyordu. Hastanın gözüne, boynuna, karnına bıçağını sokuyor, hançerle hastaya vuruyordu bu manzaradan herkes dehşet içinde kaldı. Bu sırada kıp kırmızı ateş içinde bir kızgın demir getirdiler. Bakşı bu demiri birkaç defa diliyle yaladı. Çok dikkatle baktım. Gerçekten yalıyordu. Her yaladıkça hastaya üflüyordu.

Oldenburg Doğu Türkistan'da Kurale'de 1910 yılında "müslüman" şamanın yaptığı bir âyini müşahede etmiştir. Doğu Türkistan'ın bazı yerlerinde "peri han", bazı yerlerinde "duahan" dedikleri müslüman kamlara Kurale'de bahşı dediklerini kaydetmektedir. Bu "bahşı"ların yaptıkları âyinlerde Malov ve başkaları tarafından tasvir edilen âyinlerin aynı olduğu görülmektedir. Okudukları duaların da bizim muhtelif kaynaklardan alarak metinlerini verdiğimiz dualardan farksızdır. Bu dualar "Kur'an başı bismillâh, işin başı bismillâh..." diye başlamalarına rağmen, tam mânasiyle şaman ilâhilerinden ibarettir. Bu bakşılar, İslâm dininin ağır baskısı altında varlıklarını muhafaza edebilen gerçek kam (şaman)lardır.

N. Pantusov'un verdiği malûmata göre Tarançılarda üfürükçü mollaların da şamandan farkları yoktur. Bunlardan biri hastaya bakmağa getirilirse remil bakıp "hastaya müslüman cinler musallat olmuş. Karabaşlı ak tavuk getiriniz. Kırk tane yağlı yuka hazırlayınız!" der. "Âzemtü' 'aleyküm ya ervahlar ya cinler... göçünüz, göç!" diye afsun okurlar. Hastalığı başka bir nesneye göçürürler. Bu mollalardan başka "rednamecı" denilen üfürükçüler vardır. Bunlar yedi pınardan, yedi değirmenden su alıp bir kaba doldurup üflerler. Bu suyun ağırlığı bir Kur'an ağırlığında olacaktır. Sonra yedi parça demir kızdırıp bu suya atarlar; bu suyun buğusiyle hastayı terlettikten

sonra bir kaplumbağa iskeleti üzerinden bu suyu geçirip hastayı yıkarlar. Bununla da hastalık geçmezse "ervah aşı" yaparlar. Bu "ervah aşı" kertenkele, kurbağa, yılan suretinde hamurdan yapılan yemektir. Bunu yerler ve bir kısmını dört yol ağzına çıkarıp korlar.

Görülüyor ki bütün bu üfürükçü mollalar ve "rednameci"ler İslâm perdesi altında yaşamakta devam eden mütereddi, yalancı şamanlardır.

XVIII. yüzyılın ortalarında Başkurtlar arasında ilmî araştırmalar yapan Rus İlimler Akademisi üyesi İ. Lepechin Başkurt görenek ve geleneklerinden bahsederken bizzat müşahede ettiği doğum törenini şöyle tasvir ediyor: bir lohusaya "şeytan oyun" dedikleri töreni yaptırmak için *köreze*'yi çağırdılar. Köreze dansediyor, bağırıp çağırıyordu. Böylece cin ve şeytanları kovuyormuş. Gece yarısı olduğunda eline kılıç ve tüfek aldı. Birkaç adama kendi kuşağını sıkıca çektirdi. Bu, cinlerle savaş için hazırlıktı. Elindeki silâhlarla cin ve perileri kovmağa (onlarla savaşmağa) başladı. Nihayet "cinleri kovdum. Iyık ırmağında onları boğdum" dedi.[129]

Görülüyor ki XVIII. yüzyılda Başkurtlarda, Altaylılar, Kırgızlar, Doğu Türkistan Türkleri gibi, şaman âyinine "oyun" demişlerdir.

Kırgız-Kazak baksılarının yaptıkları âyinler birçok etnograflar tarafından tesbit edilmiştir. Biz kendimiz bir baksının Türkistan'da, Sarısu ırmağı yakınlarında, Naymanlar yaylasında, yaptığı bir âyini müşahede ettik. Bu baksı kendisinin Asan Tokpak Barlıbay neslinden olduğunu söylüyordu. Tepesinde "aydar"ı (perçemi), külâhında puhu kuşunun tüyleri vardı. Kopuzu da puhu kuşunun tüyleriyle süslenmiş idi. Kırk, kırkbeş yaşlarında görünüyordu. Bu baksı aynı zaman saz şairi, sohbeti hoş bir adam idi.

Bu baksıyı bir hastayı tedavi etmek için çağırmışlardı. Hasta yirmi yaşında bir delikanlı idi. Baksı geldiği gibi bir koyun kesildi. Derhal bunun kürek kemiği çıkarılıp baksıya getirildi.

[129] İ. Lepechin, Dnevniya Zapiski puteş. (Polonye Sobraniye Sovrem. uçenie puteşest. tom IV, s. 82-83).

Baksı bu kemiği ateşe atıp biraz sonra çıkardı. Bir eliyle kemiği tutup bir elinin parmaklariyle kemik üzerinde hasıl olan çatlakları (çizgileri) yokladı. "Ak cin imiş... Bir sarı baş koyun... Sonu iyidir... bir cemaat var... Bir kazan yanında..." gibi bir sürü şeyler söyledi.

Akşam karanlığı bastıktan sonra hastayı çadırın tam orta yerine yatırıp baksı "arvak"larını çağırmağa başladı. Kopuz çalarak baksı dualarını okuyordu. "Git!", "göç!" diye bağırıp çağırdı. Sonra bir "sarı baş" koyun getirdiler. Baksı kendi eliyle hastanın etrafında üç defa dolaştırıp dışarı çıkardı. Bu koyunun kurban olarak kesildiğini yahut adak olarak bırakıldığını öğrenemedim.

Bizim müşahede ettiğimiz bu âyin küçük bir âyindi.

Ebubekir Dıvayoğlu tarafından tavsif edilen[130] âyin Altaylılar'ın ve Yakutlar'ın şaman âyinlerine daha çok benzetedir.

Yakutlar, sözde de olsa, hıristiyan sayıldıklarından bunlarda şamanizm dinî mahiyetini kaybetmiştir. Bunlarda şamanlar (oyūnlar) hekim, üfürükçü, falcı olarak iş görürler. Bununla beraber hastalar üzerinde yaptıkları âyinler Altay şaman(kam)-larının âyinlerinden farksızdır. Yakut ülkesinin ücra köşelerinde şamanların ısıaḫ gibi dinî mahiyetteki âyin ve törenleri dahi icra ettikleri de tesbit edilmiştir.

Hastalara bakmağa ve tedavi etmeğe çağırılan Yakut şamanı eve girdiği gibi üst başa, odanın en saygılı yerine, geçer; boz at derisinden yapılan post üzerine oturur. Yakutlarda boz at derisi mübarek nesnelerden sayılır. Şamana akşama kadar türlü yemekler ikram edilir. Komşular ve soyun büyükleri çağırılır; ziyafetten sonra âyin için her şeyin hazır olduğu ilân edilir. Şaman uzun saçlarını sıvar, hazırılğa ait bazı teferruatın yapılması için emirler verir. Âyine katılmak istemiyenlerin âyin başlamadan çıkmalarını, âyin sırasında dışarı çıkmak ve girmek yasak olduğunu anlatır. Âyin başlamak üzere iken şamanda garip bir değişiklik olur; hıçkırık tutar, yüzünün adeleleri dur-

[130] A. Divayev, Baksı (Etnogr. Oboz. 1897, s. 123). İz oblasti Kırgiz. verovamya. Baksı, kak lekar i koldun (İzw. O. arheol, ist. i etnog. 1899, XV.)

madan hareket eder, gözleri ateşe, bir nokta üzerine dikilir. Ortada yanan ateş yavaş yavaş sönmektedir. Âyine iştirak edenler çok yavaş konuşurlar. Şaman bayağı giyimlerini çıkarıp âyin cübbesini, cübbesi yoksa kadın entarisi giyer, eline piposunu tuttururlar. Yavaş yavaş dumanını yutar... Hıçkırığı sıklaşır, gözleri kapanır. Boz at postu odanın tam orta yerine konulur. Şaman post üzerine oturup bir az su içer. Eline kamçı, kayın ağacı ve dalları, davul ve tokmağını alır; postun baş tarafı Güney yönüne doğrudur; şaman da Güneye karşı durur. Dünyanın dört yanına secde eder, ağzına aldığı suyu etrafa püskürür. Ev sahibi ateşe, at kılından bir avuç kıl atar ve ateşi söndürür. Oda zifiri karanlık içindedir. Şaman başını eğmiş, murakabeye dalan şeyh gibi, sessiz ve hareketsiz oturur. Her tarafı derin bir sükûnet kaplar. Şamanın arada bir hıçkırığı bu sükûneti bozar. Birdenbire şamanın esnemesi ile beraber maden sesleri, odanın her yanından müthiş bir gürültü duylulur: şahin sesi, martı kuşunun ağlaması ,türlü türlü kuş sesleri gelir. Yine sükûnet... Bu sükûneti davul sesi bozar. Şaman ilâhiler okur, davul çalar... biraz sonra şamanın ancak mırıltıları işitilir, davul durur. Yine birkaç dakika derin sükûnet. Şaman istigrak (ekstaz) haline gelmiştir. Birdenbire düzgün ilâhiler okuyup davul çalmağa başlar. Emegeti'ini, yani koruyucu ruhunu ve başka tanrıları çağırır. Bunların çabuk gelmeleri için yalvarır. Bu ruhlar birdenbire bastırırlar, şaman korkusundan bayılır, düşer. Şaman yüziyle, yani secde eder gibi, düşerse iyi alâmet sayılır; arkasiyle düşerse fenadır. Şaman yere düşer düşmez herkes ilâhiler okumağa başlar. Tecrübeli ihtiyarlar, şamanı ayıltmağa çalışırlar. Ruhlar arasında kendi emegetini gördüğü gibi şaman ayılır, neşelenir, sıçramağa ve dansetmeğe başlar. Ateş yakılır. Ateşin al ziyası içinde dans eden şamanın ağzından köpükler sıçradığı görülür. Gözleri yarı kapalı, elinde davul, şeytanî bir dans yapmaktadır. Nihayet, şaman yavaş yavaş tabiî durumunu almaktadır. Davul düzenli sesler çıkarmağa, ilâhîler de anlaşılacak şekilde söylenmeğe başlar. Hastanın yatağı yanına gelir, ellerini hastanın yüzüne koyup etrafı seyreder. Böylece hastaya musallat olan kötü ruhları arar. Kötü ruhlardan birini bulduğu gibi tekrar dansetmeğe başlar. Şaman bu dans sırasında pek uzaklara, göklere seyahat ettiğini temsil

eder. Âyinin bu kısmında Yakut şamanları yer-yüzünde ve göklerde gezdiklerini sanatkârane temsil ederler. Dans yaparken bazan dağ tepesine çıkmayı, bazan inmeyi, bazan göklerde uçmayı, *oluḫ*'larda ("menzil"lerde) dinlenmeyi çok güzel temsil ederler.

Şaman göklere doğru "uçarken" uçsuz bucaksız gök yüzünde dolaşan ruhlar ve kuşlar şamanın göklere, tanrı huzuruna doğru uçmasına hayran oluyorlar, heyecanlarından karma karışık gürültü çıkarıyorlar. Şaman bunu davulunun sesleriyle ifade eder. Şaman göklere doğru uçuyor ve ilâhî söylemekte devam ediyor :

"Ey yerin kudretli boğası! Ey bozkırların kudretli atı! Ben de bir boğa değil miyim? Ben de böğürüyorum. Ben bir yabani at değil miyim? Ben de yüksek sesle kişniyorum. Ben bütün yaratıklardan üstünüm; insanların en istidatlısı, en selâhiyetlisi de benim. Beni en kudretli tanrı kendi eliyle yaratmıştır. Gel, yabanı atım, gel! Bana yapacağımı öğret! Ey yerin kudretli ve mucizeler yaratan boğası! Gel, bana söyle! ey kudretli tanrım, emirlerini ver!... Ey hazır olan cemaat, beni iyi dinleyiniz: "benimle yürü!" demediğim kimse benimle yürümeğe kalkışmasın! "yürü!" dediğim kimseler ileri! herkes iyi baksın, ihtiyatlı olsun!...

Ey benim solumda bulunan sopalı hatun! Yolumu şaşırırsam yolumu göster, ey büyük anam! Beni doğru yola gönder.

Güney ormanlarında dokuz tepede yaşıyan ey güneş ruhları! Doğuda yaşıyan kalın boyunlu babam, hakanım! Ey ak sakallı ateş baba!"

Yakut şamanı kötü ruhların istedikleri kurban üzerinde pazarlık da yapar. Bazan kötü ruhun istediği kurban yerine o hayvanın suretini yapıp kurban ederek ruhu aldatabilir.[131]

Yakutlar'da yapılan şaman âyinlerinden en büyüğü şamanlık mesleğine yeni girenler için yapılan takdis âyinidir ki yu-

[131] Bazı hocaların tatbik ettikleri "hile-i şer'iye"nin menşei iptidaî şamanizmde tatbik edilen bu, ruhları aldatma, inancıdır. Çok iptidaî devrin bu inancı samî dinlerin hepsine sokulmuş, Allah hakkındaki yüksek inançlara aykırı olarak binlerce yıllar devam etmiştir.

karıda şamanların hayatından bahsettiğimiz sahifelerde bu töreni tavsif ettik.

Yakutlar'da özel âyinlerin önemlilerinden biri yeni ev yapmak için seçilen yerde (arsada) yapılan âyindir. Yakutlar'dan biri yeni ev kurmak istediği zaman kutlu arsa arar. Bu törene de şaman karışır. Kutlu bir yer seçildikten sonra yapı kuracak olan adam şöyle dua eder :

"Büyük anam hatun (ebe ẖatınım) sekiz kenarlı yerimin sahibi, dinle, işit!" Bunu dedikten sonra doğuya karşı durup elinden eldivenini çıkararak duasına devam eder :

"Kısa sürecek olan kısmetim ve fâni olan mukadderatım hakkında dua ediyorum. Herşeyi bilen ağır fal kaşığıma[132] yalvarıyorum. Ak ve yüksek tanrılar, dinleyiniz! Yer altının sahibi olan tanrılar işitiniz! dinleyiniz! Herşeyi bilen, gören kaşık falını armağan ediniz!"

Sonra "uruy"[133] bağırıp eldivenini atar.

Eldiven ters düşerse (avuç yani aşağı gelirse) kötü sayılır; tekrar dua ederek atar. Nihayet eldivenin avuç tarafı yukarı gelir. Uruy! diye bağırarak oraya bir haç yerleştirir. Derhal komşuları ve kendi aile efradı buraya toplanıp ateş yakarlar. Ateşe yağ, yoğurt (suorat) dökerler, at yelesinden kıl koparıp atarlar. Şaman yahut evi yapacak adam kaşık alıp "bir günlük kısmetimiz, iki günlük kaderimiz için! Bu yerin sahibi, alevli ateşin ruhu, dinleyiniz! Büyük anam hatun, kucağında ve arkanda bizi barındır!" diye dua eder.

Yapılacak evin kutlu olması, ocağın mukaddes ateşi daima yanması, neslin çoğalması, hayvanların bereketli olması için dua ederek yine kaşığı havaya fırlatırlar ve "uruy" diye bağırırlar. Bu fala bakan adam (şaman) ateşe bakıp dua eder. Tanrıdan sormadığı şey bırakmaz. Uzun uzun dua ederek yine kaşığı havaya fırlatır. Fal iyi gelirse ev sahibi derhal kaşığı kapar ve yakasına yerleştirir. Herkes memnun olur, ev yapıldıktan

[132] Altaylıların fincanla fal açtıkları gibi Yakutlar kaşık yahut eldiven atmakla fallanırlar.

[133] Yakut şamanistleri Altaylıların "opkuruy" ve "alas" sözleri yerine uruy! derler.

sonra âyin mahiyetini haiz bir düğün yapılır. İhtiyarlardan biri şöyle dua eder: "Alevli ateş yak, yaktığın ateşin kıvılcımları sönmesin, kışın oturduğun ev bereketli, yazın oturduğun ev kutlu olsun!"

Ocak yaparken kurban kesilir. Bunun kanı ocak yapılacak yere sürülür; ateşe serpilir. Evin herşeyi tamam olduktan sonra yedi gün kımız hazırlanır. Şaman çağırılır. Şaman dua etmeden kimseye kımız verilmez. Şaman dua ederek kımızdan alıp ateşe saçı yapar ve doğuya bakarak:

— "At sürülerinin tanrısı kartal ve Cesegey İyehsit hatun! Güzel yeleli atlar ve uzun boynuzlu hayvanlar gönderiniz!" der. Şamanın çevresinde iki tane mukaddes kayın ağacı bulunur. Her taraf yeşil yapraklarla süslenir. Çünkü hayvanların koruyucusu olan ruh İyehsit bunları çok beğenirmiş [134].

Yakut, Altay, Kazak-Kırgız ve Başkurt folklorundan öğrenildiğine göre, eski şaman âyinlerinde kartal (ḫotoy, bürküt, karakuş) çok önemli bir unsur olmuştur. Yakutlarda son yıllara kadar kartal kültünün yaşadığı V. M. İonov tarafından tesbit edilmiştir [135].

Yakutlar'ın inançlarına göre karların ve buzların erimesi, ilkbaharın gelmesi kartalın kanatlarını sallamasına bağlıdır. "İlkbahar yılın gelişi"[136] adını verdikleri bahar türküsü, eski devirlerde kartal namına söylenen ilâhîler'in kalıntısı olduğuna şüphe yoktur. Bazı Yakut anasoyları kartalı koruyucu ruh sayarlar (ḫotoy tengereleḫ ije usa).

Yakutlar'a göre en korkunç and kartal adiyle içilen anddır. Kartal adiyle yalan yere and içenlerin "ocağı söner", yani nesli, tohumu kesilir.

Herhangi bir Yakut evinin yanında bir kartal görürse ona et ziyafeti vermeği kendine borç sayar. Hazır eti bulunmazsa bir hayvan kesmekten de çekinmez. Şamanizm geleneklerine karşı kayıtsız ve yeni fikirleri benimsemiş olan bir Yakut'un

[134] S. Yastremski, Obraztsı Yakut. narod. Literaturı, 201-204.

[135] V. M. İonov, L'aigle les croyances des Yakautes. Le Culte de l'aigle chez les Yakoutes (Sbornik MAE, 1913, t. XVI).

[136] "Cıl keliitin ırıata "harfi harfine "yıl gelirinin ırı".

buzağı keserek kartala ziyafet verdiğini İonov hayretle müşahede etmiştir.

Yakutlar'dan biri yanlışlıkla kartal öldürürse, şaman çağırarak törenle bu kartalı kaldırtırdı (gömdürürdü).

Kısır kadınlar çocuk vermesi için kartala baş vurup yalvarırlardı. Bundan sonra dünyaya gelen çocuğa "ḫotoy törütteḫ" (yani "kartaldan türemiş") denirdi.

Hastaya çağırılan şaman hastanın kartal öldürdüğü için hastalandığını ruhlarından öğrenirse çürük ağaçtan bir kartal sureti yapar, güney doğuya açılan pencereye karşı döner. Kartal adına, kürek kemikleri üzerinde beyaz leke bulunan, yağız at kurban kesilir. Şaman hazırladığı, suret üzerine kurbanın yürek kaniyle göz, ağız gibi resimler çizer. Dualarında hastanın kartala saygı göstereceğine dair söz verir. Şaman tarafından yapılan kartal sureti, içine hastanın öldürdüğü kartalın ruhu (sür) konulup, evin bir köşesine asılır. Âyin tamam olduktan sonra bu suret ormana götürlüp bırakılır.

Ateşe saygızıslık gösteren adamlar deri hastalığına tutulurlar. Bu hastalığı, çakmak taşiyle ateş yakmak suretiyle, ancak kartaldan türemiş olan şaman tedavi edebilir [137].

Bütün bu küçük torenler eski şamanizmin büyük âyin lerinin kalıntılarıdır.

[137] "Uçuk" denilen deri hastalığını Başkurtlar da böyle tedavi ederler. Uçuk tedavi eden adam büyük bir ırmağı geçmiş olmalıdır.

XII. ŞAMAN DUA, İLÂHİ VE AFSUNLAR

Şamanlar'ın dünya yaradılışı, tanrılar ve ruhlar hakkındaki inanışları gibi ibadet, âyin ve törenleri de kesin olarak bir düzene tabi değildir. Uluslararası ve cihanşümül dinlerde ise böyle değildir; bunlarda ibadet ve âyin yapan ruhanî her âyini din kitaplarında yazılan kaide ve usullere göre icra eder. Bu kaide ve usuller asırlar boyunca âyin ve dinî törenler üzerinde hâkim olur. İmamın, papasın, hahamın ve hattâ lamanın ne okuyacağı ve neler söyliyeceği yalnız kendilerine değil, fakat bütün müminlere bile az çok malûmdur. Şamanî âyinleri de dış görünüşü bakımından bir dereceye kadar muayyen kaidelere tabi olmakla beraber şamanın (kamın) ne okuyacağı, âyine ne gibi istikamet vereceği kendisine bile malûm değildir; okuyacağı dualar, ilâhiler, afsunlar ruhların ilhamına bağlıdır. Kamlar, seleflerinin okuduklarını ezberlemeğe ve tekrarlamağa mecbur değildir. Seleflerinden öğrendiği dua ve ilâhîleri tahrif etmek günahından da korkmaz. Koruyucu ruhları ne ilham ederlerse öyle hareket eder, öyle dua eder.

Kamların âyin sırasında okuduklarını, bilhassa vect halinde söylediklerini tesbite imkân yoktur. Âyinden sonra da ne söylediklerini tekrarlıyamaz. Çünkü o bütün âyin sırasında koruyucu ruhlarının iradelerine tabi olmuş, onlar ne ilham ettilerse onu tekrarlamıştır. İşte bundan dolayıdır ki etnografyacılar ve folklorcular tarafından tesbit edilen şaman dua ve ilâhîleri çok kusurludur; bazı cümlelerinden mâna çıkarmak güçtür.

Altaylılar'ın şaman dua ve ilâhîlerini ilk defa tesbit eden etnografyacı, bizim bildiğimize göre, rahip Verbitski'dir. Altay ve Aladağ Türk lehçelerini çok iyi bilen ve şamanist Türkler arasında kırk yıl kadar bir müddet yaşıyan bu çalışkan rahip bile şaman dualarını tercüme etmeden bırakmıştır. [138] Verbitski'nin tesbit ettiği bu metinlerin bazı parçaları almancaya tercüme edilmiş [139] ise de asıllarına ne kadar uygun ol-

[138] Altayskiye inorattsı, Moskova 1893.
[139] W. Radloff, Aus Siberien, II.

duğu kestirilemez. Radloff'un "Türk Halk Edebiyatı Örnekleri„nin I, II, III ve IX. ciltlerinde Anohi'nin"Mataryallar„ında şaman dualarından örnekler bulunur. Bu dualar âyin dışında şamanların normal durumda bulundukları zaman tesbit edilmiş olduklarından anlaşılmaları kolaydır. Bununla beraber bu duaların şamanların âyin sırasında okudukları dualardan farklı olacağına şüphe edilemez.

Bizim buraya naklettiğimiz dualardan bazıları bu kaynaklardan alınmıştır.

TARANCI BAKŞILARININ DUALARI

(L. Ansarî, "Uygur il edebiyatı" s. 128, 191-193)

Sultan Satık Buğra han, sizge oyun saldık biz
Oynap oynap kelingle, yolda hayal bomangla!
Yolda hayal bolsangla yüzüm kara kılmanla
Yüzüm kara kılsangla saçingni yolarman
Kaningni tökermen...
Allah, meneleynemi! Cebbar hale Mediney,
Bir talabim ḫudadin, bir talabim bulardin,
Bir talabim alardin, bir talabim sizlerdin!
İşning başı bismilla, iş başladim bismilla,
Kuran başı bismilla, yolga kirdim bismilla!
Çıktım tağlar başıga, yalguz karagay kaşiga
Yalguz karagay, yalguz kır, oyun saldım silerge
Allah-ey, eyyy! Cügaziçige pir bolgan
Hazreti Ruşen paygamber, bir talabim silerdin
Bir talabim pulardin! töngmekçige bir bolgan
Hazreti Kambar paygamber! sizdin medet tileymen,
Rencige şifa tileymen. Dihkançiga pir bolgan
Hazreti Hızır atadur, sizdin medet tileymen,
Derdige deva tileymen Mataçiga pir bolgan
Hazreti Şis peygamber bir talabim sizlerdin
Derdige deva tileymen, ya Allah-ay!
Kimeçige pir bolgan Hazreti Nuh paygamber,
Bir talabim sizlerdin, bir talabim Hudadin.
Talabimni reva kıl hacetimi reva kıl! Ya Allah!
Padaçiga pir bolgan hazret Zengi babadur,
Sizdin medet tileymen derdige derman tileymen!
Tömürçige pir bolgan hazreti Davut peygamber,
Bir talabim sizlerden, bir talabim pirlerdin.
Pirler hakkı tileymen, tuğlar hakkı tileymen!

Kahhar atlik kahrıngdin Rahman atlik rahmıngdin
Ümüdim bar ḫudayim! Kahhar atlık kahrmgdin
Korkunç bar ḫudayım, Rahman atlık rahmıngdin
Ümidim bar ḫudayım!... Ne kılgaymen hudayim?
Kumdin tola günahım, tağdın ağır günahim,
Taştin ağır günahım, aciz bende kulungmen...
Yolda hayal bomangla, yolda hayal bosangla
Yüzümni kara kılmangla! Yermenkide cenk kılgan,
Üżengide kan kılġan, kızıl kanġa boyaşkan,
Saçı belge çırmaşkan kün perisi ayhanlar,
Ay perisi ahyanlar, ya Allah, ya Allah!
Ilkıçiga pir bolgan hazret Çolpan atadur,
Bir tilegim sizlerdin bir tilegim pirlerdin...
Üçyüz altmış tamurdin törtyüz pare sügnüktin...
Ölmey kalgan leşkerler... Allah-ey, Allah-ey!
Ay yarımı toluklar Altın boyluklar, çık!
Beş boyluklar, kalam kaşlıklar, sümbül saçlıklar!
Şirin sözlükler, çıkır gözlükler, eyeyy !
Esir kılganlar, bulutka mingenler, havaga çıkkanlar!
Deryanı keçkenler... Özüng bergen keselni
Özüng algın, ḫudayım, özüng bergen keselge özüng deva ber ḫudayım!
Çiltenlering çil boldı, baskan izing gül boldı
Pirler hakkı tileymen, analar hakkı tileymen
Allah-eyeyey!...

Tercümesi:

1) Sultan Satuk Buğra Han, bu oyunu (âyini) size yaptık, oynaya oynaya geliniz, yolda gecikmeyiniz! yolda gecikirseniz yüzümü kara kılmayınız (beni utandırmayınız). Yüzümü kara kılırsanız saçlarını yolarım,
5) Kanını dökerim... Allah...(?) Cebbar...(?) Medine-Ey! bir istediğim tanrıdan, bir isteğim bunlardan, bir isteğim onlardan, bir isteğim de sizlarden! İşin başı bismillâh iş başladım bismillâh,
10) Kuran'ın başı bismillâh, yola girdim bismillâh! dağlar başına (tepesine), yalnız çam ağacının yanına çıktım, yalnız çam ağacı, yalnız kır, size âyin yaptım, Allah! Susamcıya pir olmuş hazreti Ruşen Peygamber, bir istediğim sizlerden,
15) Bir isteğim bunlardan! dümbelekçiye pir olmuş hazreti Kamber Peygamber, sizden medet diliyorum; hastaya şifa

diliyorum. Çiftçilere hazreti Hızır pir olmuştur, sizden medet diliyorum, (hastanın) derdine deva diliyorum. Dokumacıya pir olan, Hazreti Şis peygamber, bir dileğim sizlerden, derdine deva diliyorum, ya Allah! Gemicilere pir olan hazreti Nuh Peygamber, bir dileğim sizlerden, bir isteğim Tanrıdan, hacetimi, isteğimi ver..! Ya Allah! Sığırtmaca pir olan hazreti Zengi babadır, sizden medet diliyorum! Demirciye pir olan hazreti Davut Peygamber, bir isteğim sizlerden, bir dileğim pirlerden, pirler hakkına diliyorum, tuğlar hakkına diliyorum! Kahar adlı kahrından, rahim adlı rahmetinden ümit vardır tanrım! Kahar adlı kahrından korkum vardır, tanrım! Ne yapayım, Tanrım? Kumdan çok, dağan ağır günahım, Taştan ağır günahım, âciz kulunum... Yolda gecikmeyiniz! Yolda gecikirseniz yüzümü kara kılmayınız! Yermenke'de savaşan, özengisini kan eden, kızıl kanla boyayan, saçları beline sarmaşan güneş perileri Ayhanları, Ay perileri Ayhanlar, ya Allah, ya Allah! At sürüleri çobanına pir olan hazreti Çolpan atadır, bir dileğim sizlerden, bir dileğim pirlerden... Askerler... ya Allah, ya Allah! Ay yârımı gibi dolu (yüzlü)ler, kalem kaşlılar, sünbül saçlılar, tatlı sözlüler, çakır gözlüler, hey hey hey! Esir edenler, bulutlara binenler, havaya çıkanlar deryayı geçenler... kendin verdiğin derdi, Kendin al, Tanrım; kendin verdiğin derde kendin deva ver, Tanrım! Çehiltenlerin /kırklar/ kırk oldu, bastığın yer gül oldu, pirler hakkına diliyorum, analar hakkına diliyorum, ya Allah hey hey!

ABAKAN KAMLARININ DUALARINDAN

Karagan kamcılığ askır kesse tözektig!
Altın pülüg pay kazıng! atıp çaspas ḳan Solağay!
Çastı köleede ças pulut tözektig!
Kök tegirde kök pulut! ak tegirde aḳ pulut!
Aḳ tegir ḳayrakan! Solbon tegir kayrakan!
Egir pulut edektig, azır pulut azaktıg!

Solbon tegir solbon çıltıs! sarıg torug sabıttıg,
Sırıg piimning tüktüg! Sarıg kölde sugattıg!
Ças tegirde tartılgan. Togız taskıl pazında
Togız kattap oynatkan! Togız salaa sallalıg
Ang tutturgan kögil-pay Kıtat kanı oynatkan!
Çılay pazında Çılay taskıl, köger turgan kök taskıl
Agar turgan ak taskıl! tegir tözi toksaylaan,
Togıs taskıl kayrakan! tegireng taan tekperlig!
Kara taskıl sugattıg, kargan ala kara sın!
Kum tegeyning togıs taskıl! Tekperlig taskıl, purkan taskıl!
Köger turgan kök taskıl, agar turgan ak taskıl!
Argan parbas kayrakan! Tagız kulaktıng küler kazan,
Togıs kattap oynatkan. Kuba tegir kayrakan!
Kıl köbirik pastırgan, togız azırlıg pastırgan,
Kammar ebining ezi, bir pektelbezin Kayrakan!
Çett on pürlug pay kazıng, ot orınca odırbangar!
Keleskinçilii cayılgan, kol solga tıng teptirgen,
Ak tegirde ak pulut! Kızıl tegirde kızıl pulut!
Kızıl çulat, kara çulat, azır pastıg sın-taskıl
Ang tutturbagan agıl pay, kün tegirding pazında
Togıs sın kayrakan! Surlan turgan sın taskıl!
Kümüs koskın kamcılıg, sigen pasında sıgdıratkan!
Kobırak pazında oynatkan. Ay arazı alızıp,
Çıl arazı çılızıp Kö çibekke tartılgan,
Ak çibekke oraalgan, kızıl çibekke tartılgan,
Kara çibbekke oraalgan! Çıl çarımı çoruktug
Ay çarımı tepkerlig, taban edi tasta taraan,
Çudu edi çolda kalgan, arba çarba azıktıg,
Çetti mumurt nemestıg, cetti kobırak azıgtıg!
Togıs küzer nemistig Askan çering kün-zeer pargan,
Askan çring tegir-zeer pargan, kara tülkü pürüktüg
Abıdarga tang askazang! Kastak mumurt karakteg
Arbay arada taglarıngar, Tospay arada sınnarıngar
Azır pastıg sın-taskıl, Sabın arttıg sın-taskıl!
Oynatçang çering! Temir tastıg kayrakan!
Kelekin-çilli çayılgan, tegirdeng tüsken çerde kalbas.
Tegirde oynatkan kayrakan! Tegir kuru tartılgan,
Kuyu-çilii kuyburgan, kolga çürek tolgan!
Sın söökti sıstatkan, Kara taskıl oynatkan,
Kıl köbirik pastırgan çetti azırlık kayrakan!
Krım tegey tartkan purkannıg köl kayrakan!
Altın kölning pazında en çulat kayrakan!
Çettı karatıng kök tiller Erlik kannıng ezikçileri,
Saldatçılar kayrakan! Togıs kulaktıg küler kazan,
Sın pazında oynatkan, een prgan salalıg,

Egbe pargan tek berlig, kara sortan tartılgan!
Söök çarım azıktıg, ot tamırı tartılgan,
Togıs keleskin pazı taskıl, een pargan salalıg,
Kök tegir oynatkan, Sın pastarı kayrakan!
Tospay arada sın taskıl, köger turgan, agar turgan!
Kızıl sın, ak çalbar sın, kök çalbar sın kayrakan!
Çulay pazında sın-taskıl! Koorazın-sın oynatkan!
Cetti sarıg kız, oo pasçzı oynatkan! !.
Kuba ak sınnıng tastıg taskıl, kuba ak sınnıng temir sın!
Sınnar pazı ak sın! O talay, o sın!
Ak kün pargan kök talay! een pargan salaalıg,
Azır pargan tekperlig!...

Tercümesi: (asıl metnin üslûbu muhafaza edilmişti) :

1) Karagan (çalısından yapılmış) kamçılı, erkek samur derisinden (yapılmış) döşekli (ruh)! altın yapraklı mubarek kayın ağacı! attığı (ok) hata etmiyen Solagay (solak)! yaş (serin) gölgede yaş bulut döşekli (ruh)! Gök tanrıda gök bulut, ak tanrıda ak bulut.

5) Ak tanrı, merhametli han, çoabn yıldızı tanrı, merhametli han! eğri buluttan etekli, çatal bulut ayaklı, çoban yıldızı tanrı, çoban yıldızı! Sarı, doru *çaputlu,* sarı kısrağım tüylü [tüyleri sarı kısrağımın tüyleri gibi oln], sarı gölden su içen, genç tanrıda (gökte) uzanan. Dokuz dağın başında (tepesinde).

10) Dokuz defa oynatan, av yakalatan dokuz parmaklı Kögil-Bay! Çin hanını oynatan Çılay (ırmağı) başında Çılay dağı! Mavi görünen gök dağ, ağarıp duran ak dağ, Tanrı (gök)kenarlarına dokunan (dağlar)! Dokuz dağ, merhametli han! Havadaki alaca kargalar gibi karlı dağlar!

15) Su içtiği yer Karadağ olan (ruh)! Karga gibi Karadağ, kum tepeleri arasında dokuz dağ! karlı dağ, *burkan* dağ! Mavi görünen gök dağ, ağarıp görünen ak dağ! dokuz kulaklı tunç kazan, dokuz defa oynatan, soluk renkli Tanrı (gök), merhametli han!

20) Dokuz kıl köprü üzerinde yürüyen, dokuz çatallı (kıl köprü)den geçen, kamlar evinin kapısı (olan) yer kapanmasın! Yetmiş yapraklı mubarek kayın ağacı, ateş yerine (yakın) durmayınız! Kertenkele gibi uzanan (yayılan),

sol ayakla teptiren (?), ak tanrıda ak bulut! kızıl tanrıda
kızıl bulut!
25) Kızıl Çulat, Kara Çulat (ırmakları)! çatal başlı sıra dağ-
lar! Av avlatmıyan (yakalatmıyan) Agılbay, güneş tan-
rının başında dokuz sıra dağ! karma karışık sıra dağlar!
Kamçısı ve kuskunu gümüşten olan, ot biçilirken çıngır
çıngır öten! ayların ve yılların değiştiği günlerde, baldır-
gan biterken oynatan!
30) Mavi ipek gibi uzanan, ak ipliğe sarılan, kızıl ipek gibi
uzanan, kara ipeğe sarılan, yarım yıl gezen, yarım ay karlı
olan, tabanının etini taşlarda tarayan, baldır eti yolda
kalan, azığı arpa yarması olan. Mumurt (frenk üzümü),
35) Yemişi yedi tane olan, azığı yedi tane baldırgan olan (ruh)!
Aştığın (gittiğin) yer güneş tarafınadır, aştığın yer tanrı
(gök) tarafınadır. Karatilki (derisinden) külâhın vardır.
Seni tan yeri ağarıncıya kadar avuttum. Gözlerin mumurt
(frenk üzümü?) kadar. Arbay sıra dağları arasında dağ-
ların var. Tosbay (dağları) arasında sıra dağların var...
40) Çatal başlı sıra dağlar, Sabın (denilen) geçitli sıra dağlar
senin oynadığın yerdir. Demirli, taşlı merhametli han!
Kertenkele gibi uzanmış; tanrıdan (gökten) düşen yerde
kalmaz, tanrıdan oynatan merhametli han! Tanrı kuşağı
çekilmiş (uzanmış), fırtına gibi kabarmış, avurt ve yürek
dolduran!
45) Sığın kemiğini (davul tokmağını) sızlatan, Karadağda
oynatan, kıl köprüye bastıran, yedi çatallı (dağ) merha-
metli han! Kum tepelerinde uzanan tanrılı (ruhlar mes-
keni) göl. Altın gölün yanında merhametli han on ırmak.
Yedi, gök dilliler Erlik hanın kapıcıları,
50) Askerleridir, merhametli han! dokuz kulaklı tunç kazan
dağ başında oynatan, uzanmış parmaklar sahibi! eve
varan karlı dağ turna balığı gibi uzanmış, yarım kemik
azıklı, ot kökleri gibi uzanmış, dokuz kertenkele başı gibi
dağ, uzanmış parmaklar.
55) Gök tanrı ile oynatan ey dağ başları, merhametli han!
Gök görünen, (kâh) ağarıp duran Tospay arasındaki sıra
dağlar! kızıldağ, aka renki çalan dağ! maviye çalan dağ!
merhametli han. Çulay başında sıra dağlar! (beni) oyna-

tan (âyin yaptıran) Boz dağ! delikanlılara baş olarak beni oynatan yedi sarı kız.

60) Akboz silsilesi taşlı dağlar, akboz silsilesi demir dağ! Dağlar başı Akdağ, ey deniz, ey dağ sıraları. Ayın ve güneşin vardığı (battığı) gök deniz, kolları ayrı ayrı giden karlı dağlar...

ALTAY KAMLARININ DUALARINDAN

(A. V. Anohin tarafından tesbit edilmiştir).
Altay dağına hitaben okunan ilâhi

Kün ebirbes Küler-tuu, ay ebirbes Altın-tuu
Aba yışım bürkünü, ıyıkçılduu yaan tuum.
Yaandarıs-adaların mürgüp kalgan, bir alkışın bererbe?
Üzülbeske ülüü yayap berip yat, karılanıp tudattan
Kabay kudun yayattan. Aydar malga piyan ber!
Agar yurtka kejigın berzin! Iyıkçılduu yaan tuu Kara Kaya!
Iyıkçıldu yan Altayga tabışsın, yerge biriksin! bir yargızm çeçerbe?
Bir piyanın bererbe? Büdak sayın sülenip,
Yan Altayga tabışsın, Iyıkçıldu keng Altaydıng yargıçı yeri
Üzülbeske ülü beretten ültürbeske yargı beretten.
Agar başka bir ançüdi aydayttan
Ada öbökö tujunda ködürüp kalgan
Yer tengiz yayalır tujunda ada ene ködürüp kalgan.
Paza ülü, yargı yayajattan, üzülgenin ulap yadattan,
Ültürgenin çıyradıp yadattan, agar başka bir piyan yederbe?
Iyıkçıldu yan Altaydang ün alışkan, kindiktüdi yayaşkan,
Kirbiktüdi bıçıgan, aydap yadar malga piyan bergen.
Kün ebirmes Küler-tuum ay ebirmes Altm-tuum
Örgee yerge tayanıp kirerüm kandii?
Ala köskö kkörörim kandii? Ay kulakka tındayrı kandii?
Altın yargı ayladıp bereri kandii? Agar yurt kakkadı,
As baş yudadı. Aru Altayım kaytiyin?
Ak saaldu adalarım ködürüp kalgan Altayım!
Kejik bereri kandii? Kindiyibiske kir salbazı kandii?
Kirbigiske yaş salbazı kandii? Altın yargı ayladıp bireri kandii?
Üzülbeske ülüü pıçıp bereri kandii? Emdi ezendikke piyanın bereri kandii?
Emdi keler yılga piyan bereri kandii? Möngün bolgon yargızın,
Em çıgararı kandii? Yaan Altayım baş bolzın!
Altın yargızın ayladıp berip yatsın! Kaçanda mürgüp adarıbıs,

Kudayıbıs taştabasbıs. Aylu kundü Ayaz Kaan
Yalagalu Bay tepseng! Yalbıraktu Bay kayın!
Sürgüldining Kaan Ayaska tabışkan, Sudazının yer tengiske
Erten çıkkan kün sus alışkan Engir çıkkan aa sus alışkan.
Astıkkandı biriktirgen. Ayrılgandı tabıştırgan
Yalır odım eezi! Iştalgalu taş oçak
Üzüü küygen Ker-yalgın

YAYIKA HİTABEN OKUNAN DUA

Ayas Kaanıng üleji, aydın künnüng. ülüü
Altın yargı sen sura, Al otkongo tabıştır!
Albataä biriktir üzülbeske ülüü!
Kaçanda alıp yatsın. Küngürtçiden ün alıjıp yatsın,
Albataa piyanın yettirip yatsın!
Alır ottıng eezi! Al yalgınıng uluzı!
Ayrılbas tın yayagan, Astıkpas tın bıçıgan!
Alır ottu Ak-Yayık! Tengeredegi kuday!
Munung uçun yalbarıp yadım.
Ülgen Biiden ayrılgan üç tepkiştüü Bay Karşıt!
Ozogı ulus büterde Adam Ülgen tep yalbarıp turgan
Ozogı yangıbıs büterde Artkan kalgan üreni,
Anı-taa-ok yangdap turubıs. Yer yengis büterde
Yetti öbökö yangdap kalgan yangıbıs
Ada çakkan ot yalgın ene kömgön taş oçak
Üç burgalgan bos tüdün, Ayas Kaanga tomulgan.
Üzüü çakkan yalır odım, yer-yengiske ebir kör!
Ak Yayıktan Altay yargı surap tursun. Aydan künden bir piyana yetişsin
Yalır otko tabışsın!

ALTAY-ÇAPTI HAN'A OKUNAN DUA

Aygır yalduu kaan, Çaptı-Kaan ong kulakka ugar bolzo,
Ong közüne körer bolzo, bu malıngnan akka bütken
Malımdı aygır yalduu Çaptı-Kaan tep berip yadım
Bu malımdı aygır yalduu Çaptı-Kaan alar bolzo,
Bu ayagım alça tüşsün!
Munı albas, kerek yok bolzo kömkörö tüşsün!
Parılgazı tabışsın! Bay toluu yedişsin!
Bu yazagan nemeden köp yayap berzin!
Tumçuktudu baştadıp yadırım, yakaludan yazap bere turum.
Albattı kiji kunukpaska, açınbaska Altay amır yargı bergey mine
Malıma mal kojulup başıma baş kojulup,
Onong yayap bergey mine? Kançadaa amır pıçıp kogoy-mien?
Ak sagaldu adam aya tuzak yayagan
Angdap mengdep turarda azık üleş bergen.

Azrayttan bala kudun yayagan, arbadayttan maldıng kudun yayagan
Aru Altay yerim-suula! Bura yaldu keng Altay!
Mung kulaktuu yerim-su, Aru Altay Captı Kaan,
Munu surap yadım!

SOYDAŞ RUHLARI ÇAĞIRIRKEN OKUNAN DUA

Ay künüm Şulmustar, Bulut köstüü Täy Puura!
Mus ayaktā Bii-kişi, Bulut köstüü Tay Puura!
Aruu tüngey üç yelbis! Ölgön kiji (bolso) kirbeytten
Ayazım pıçıp turgan üç tekpiştüü Bay Karşıt!
Altın kırlu Ak Yayıgım! üç müüstü Kara Kaya Altayim!
Süt köldüng Kara Puura! Agararda ak yıldız
Ak adamnang tögülup yat. Ala songkor er aldıma akşıgay!
Poro mürküt ekki iynime şıngıgay! Yezim taygadan sungan Çuyuk!
Ebege, Kadıl ekki edelüü siindüü!Alaş bile Kendik tayga tayangan
Kök möngkö kırluu kıştagan. Kök Ayaz tep ayttırgan,
Tengerelü tedirgen. Ada Purkan tep ayttırgan.
Abu Kaandı tayangan, Altın kölgö yunungan
Abugayım Sangızak!
Yezim baskan, Sümör tayka yölögen, ak ülbürek silkingen.
Ak yalamazı tögülgen, aydı kündi alkagan
Ak tayım Sergey (Semenek)!
Bu aylangan yurtung amır bolzın! Kaçanda yamanga yükturbay
Yakşı yatsın. Em men tengerezine kandap alkadım
Em yanıp aytto aylım tep sananıp yadım.
Yer üstünde kança albattı alkıjım onça yakşı berzin!
Emdi yanıp yadım.
Karıların tudattan pubaydıng kudu kandii?
Calırada caykarga Çaltırak suzu kandii?
Könök tolo sayırga süttüng suzu kandii?
Ulu arkıt üzülbeske könürgezi tolo bolorı kandii?
Tar tebezi kengiiiri kandii? Tapçı çitkazı uzayırı kandii?
Bu ayluu kündüü Ayas Kaanıbıs! Agaç taştı Altayıbıs!
Yaynabaska yajıbaska. Astıgarıbıs köptödü,
Altay Kudayıbıs tep yaynayırbısta, agar baş piyan bolorı kandii?
Ölböy yadarıbıs surap yadıbıs, öçpöy adıbıs surap yadıbıs.
Bu kudayıbes tep başırıp yadırbısta, Ölböy yakşı yadarıbıs kandii?
Yaynap yadarıbıs köp boldı. Kalyu ulus körmös bisti yangdap yat.

Altay şaman duaları (tercüme) (asıl metnin üslûbu muhafaza edilmiştir) :

1) Güneş dolaşamaz çelik dağ, ay dolaşamaz altın dağ "Aba ormanları"nın örtüsü (olan) mukaddes büyük dağım. Büyüklerimiz ve atalarımız (sana) ibadet etmişlerdir. Bir defacık (olsun) takdis eder mi (teveccüh gösterecek mi?) Ellerle tutulan hak ve ardı kesilmiyen hisse (kısmet) veren,

5) Beşik canını (yavruları) yaradan (tanrı), güttüğümüz sürülere bereket ver! yurda, ahaliye refah versin. Ey mukaddes büyük dağ, kara kaya! Mukaddes büyük Altaya ulaşsın! yargı (hüküm) yerine biriksin, bir hükmünü (lehimize) halledecek mi? Bereket ve refah verir mi? Her "buudak" (engel) de konuşup, büyük Altaya ulaşsın! mübarek büyük Altayın hüküm yeri (kararlar verilecek yeri)!

10) Kopmamak (kesilmemek, devam etmek) için hisse (kısmet) veren, yıpranmamak için karar veren, ak başlılara rahat sağlıyan (sen), atalarımız, büyük babalarımız zamanında (tanrı olarak) yükselmişsin, yer ve deniz yaradıldığı zaman atalarmız ve analarımız (seni tanrı diye) yukarı kaldırmışlar. Sonra hissa (kısmet) ve yargı (hüküm) yaratıcısın kopanları bağlayıcısın,

15) Yıprananları sağlamlaştırıcısın, ak başlılara bir merhametin (bereketin) erişir mi? Mukaddes büyük Altaydan ses (ilham) alıp ses veren (Altayın dağlariyle konuşan sen)! Göbeklileri yaradan, kirpiklilere suret veren, güttüğümüz sürülere bereket veren (sensin). Güneş dolaşamaz (kadar geniş) çelik dağım, ay dolaşmaz altın dağım, yere dayanıp (secde edip) sarayına girebilir miyim?

20) Elâ gözlerle görebilir miyim? Aya benzer kulaklarla işitebilir miyim? Altın yargı (iyi hüküm) versen ne olur? Ak (mubarek) yürek yıprandı, az halk yoluruldu, ezildi. Mukaddes Altayım! Refah ve bereket versen ne olur? Göbeklerimize kir kondurmasan,

25) Kirpiklerimize yaş düşürmesen ne olur? Altın yargı gönderiversen ne olur? kesilmeyecek kısmet biçip versen ne olur? Esenliğe, sağlığa bereket versen ne olur? İmdi gelecek yıla bereket versen ne olur? Gümüş olmuş yargısını

çıkarsa ne olur? Büyük Altayım, (sana) baş olsun (secde ediyorum)! Altın yargısını vere dursun! her zaman ibadet ediyoruz,

Tanrımızı bırakmayız. Aylı, güneşli Ayaz hakan, çaputlarla süslenmiş mubarek bozkır! yapraklı mubarek kayın ağacı!

Alevlerin Hakan Ayaz'a ulaşmış, dumanın karaya ve denize yayılmış, sabah çıkan güneşten ışık almış, akşam çıkan aydan ışık almış, yol şaşıranı kavuşturan,

Alevli ateşimin sahibi (ruh)! /dumandan/ işlenmiş taş ocak, sıcak yanan güçlü alev! Ayaz hakanın parçası, ayın ve güneşin payı, altın yargı sen sor, alevli ateşe ulaştır! Halka /ardı arkası/ kesilmiyen kısmet ver!

Her zaman ala dursun; yıldırım tanrısından ses ala dursun, halka bereket yetiştirip dursun! alevli ateşin sahibi (ruhu)! Al alevin ulusu! Ayrılmaz can yaratmış, /doğru yoldan/ şaşmaz ruha biçim vermiş. Alevli ateş sahibi Ak Yayık! gökte Tanrı!

Bunun için yalvarıyorum.

Ülgen beyden ayrılmış olan üç basamaklı Bay Karşıt! geçmiş uluslar yaradıldıkları ve kadim dinimiz meydana geldiği zaman "atam Ülgen!" diye yalvarmışlardır. (Bunların) arta kalan torunları (bizler) yine o dinde bulunuyoruz. Kara ve denizlerin yaratıldığı zamandan,

ve yedi babadan beri tuttuğumuz dindir (bu din).

Atamız (çakmak taşiyle) yakmış alevli ateş, anamız (kendi eliyle) gömmüş taş ocak, hakana (parlak gök yüzüne doğru) süratle yükselen boz duman. /çakmak taşiyle/ yaktığım sıcak alevli ateşim, bütün dünyayı dolaşıver! Ak Yayık'dan Altay yargı istesin, aydan ve güneşten bereket yetişsin,

Alevli ateşe ulaşsın!

Aygır yeleli hakan, Çaptı hakan sağ kulağiyle dinliyecek, sağ gözü ile görecek (bakacak) olursa, halinden biten (elde edilen) bu malımdan "Captı Hakan" diyerek veriyorum (kurban ediyorum). Bu malımı (kurbanımı) aygır yeleli Çaptı Hakan alacak (kabul edecek) olursa,

Bu kadehim "alçı" düşsün! bunu almıyacak, gereği yok diyecek olursa, baş aşağı düşsün! kurbanı ulaşsın! mubarek

borcumuz ödensin! bu hazırladığım nesnelerden daha çok hazırlayıp versin! burunlu (hayvanı) kurban ediyorum, yakalı (elbise)den hazırlayıp veriyorum.

65) Vergi vermeye mecbur olan kişinin sıkıntı ve acı görmemesi için (veriyorum). Malıma mal katılsın, nüfusuma nüfus katılsın, diyorum. Böyle verecek mi acaba? Ak sakallı atam kapan ve tuzak yapmış, av avlarken azık ve pay (kısmet) vermiş,

70) Beslenecek çocuk canını yaratmış, çoğalacak olan sürülerin canını yaratmış mukaddes Altay yer-suyum! Deve yeleli geniş Altay! bin kulaklı yer-suyum! Mukaddes Altay, Çaptı Hakan, bunları suruyorum (dileyorum)!
Ay ve güneşim (olan) Şulmus'lar, bulut gözlü Buğra Hakan!

75) Buz ayaklı bey kişi! bulut gözlü tay Buğra! Mukaddes ve hepsi bir birine müsavi (olan) üç Yelbis! ölen adam (bulunan) eve girmeyen, ayaz semaya şekil veren, üç basamaklı bay Karşıt! Altın kenarlı Ak Yayıg'ın! üç boynuzlu kara kaya Altayım! Süt-Göl'ün kara boğrası! ağaran gökte yıldız.

80) Ak atamdan dökülmektedir. Ala şahin tam önümde bağırsak, boz kartal iki omuzumda bağırsın, boz kartal iki omuzumda seslensin! Yezim (dağından) uzanan Çuyuk (kam) Ebege ve Kadıl büyüklü küçüklü iki hemşire (kamlar)! Alaş (dağı) ile Kemdik (dağına) dayanmışlar. Ebedi göklerin kenarlarında kışlarını geçirmişler /Amcam kam Sanızak'a/ "mavi ayaz" adı verilmiş, tanrılı (ilâhi kam) denilmiş, ata burkan denilmiş,

85) Abu-Kan (dağına) dayanmış, altın gölde yıkanmış amcam Sangızak!
Yezim (dağına) basmış, Sümer dağına yaslanmış, ak ülbürek (=çaput) yelpaze edinmiş, ak yalaga'sı (külâhındaki kuş tüyleri) dökülmüş, ay ve güneşe dua etmiş benim mubarek dayım Sergey (Semenek)!

90) Dolaştığın bu yurt rahat olsun! Hiç bir zaman fena (ruh)ları yaklaştırma, iyi olsun!
Hem ben tanrısına ibadet ederek (kamlayarak) dua ettim. (Böylece) kendi obama döneyim diye düşünüyorum. Yer

üstünde (yüzünde) ne kadar halk varsa o kadar iyilik versin. Şimdi (obama) dönüyorum.

95) Kollarımız arasında tutacağımız (kucaklayacağımız) beşik canı (kutu) versen ne olur (ya rabbi)!? Çadır-çevir(?) sallamaya şaltırak[140] canı (yani taylar) versek ne olur? Kapları doldura sağıma bereketli süt versen ne olur (ya rabbi)? Büyük yoğurt kapları daima dolu bulunsa, mayası kesilmese ne olur? Dar otlaklar geniş, tayları bağlayan kısa bağlar uzun olsa ne olur (ya rabbi)?

100) Bu aylı ve güneşli Ayaz hanımız (parlak gök), ormanlı, taşlı Altayımız! yalvarmağa, ağlamağa bizi mecbur etme! Günahlarımız çoktur. Altay-tanrımızdır, diyerek yalvarıyoruz. Nüfuzumuz çoğalacak mı? Ölümsüz hayat diliyoruz, sönmiyecek ateş (ocak) diliyoruz. Çok yalvarıyoruz, çok yakarıyoruz. Sersem ulus olan kötü ruhlar (körmesler) bize baskınlar yapıyor!.

KIRGIZ-KAZAK BAKSILARININ DUALARI

Evveli kuday sen ongda sen ongdasang men munda
Tilegen tilek yine ber kas bidevge bala ber
Caksı kuday, cay kuday mırza kuday, biy kuday
Evveli kuday kök casagan onan keyin cer casanag
Sıyınayın birinci kuday, ikinçi sıyınaym Mukambet
Biringe biz kul bolduk biringe ümmet bolduk
Üçünçü, tengrim, tört yar meşayik,
Cüz cirme tört paygamber. Mekke de evliya
Medine da evliya, Han Çıngız da evliya
Kızıl tavdıng basında Kız evliya
Öküz tavdıng basında öküz evliya
Koçkar tavdıng basında konur bas evliya
Tavdagı bulanıng içten çıkkan cılanıng
Bektav ata Bek Azıl. Ölü desem ölü emes
Tiri desem tiri emes Ata Korkut evliya
Uvak atası Er Kökçe erligining bilgisi
Sadağına kelgen san kisi, mıltıgına kelgen mıng kisi
Sarıbay, Sarış, Ötevli üçyüz seksen at
Baygige koskan Körpebay, Argın atası Kara Koca

[140] "Şaltırak" kımız mevsiminde tayları kısraklardan ayırıp bağlamak için yapılan bir nevi gem (bağ).

Kanda Abılay, karada Kazıbek, Calang ayak aziz
Divane Burku... törtavulda Tor'aygır
Nagaçı Turdubek öz nagaçı atam
Cagalbaylı Tongkat, Karakesek Kabanbay
Kuv davustu Kazıbek Karakerey Murunda Kandıbay
Şakşaoğlu Canıbek Tobuktu'da Dönenbay
İçindeki Dogolbay öte çıktı Kunanbay zamanında
Tazdıng argı atası Çoyun Kara Kara Sarı Kondubay
Evliya kasıyattı ötken. Tersten Bala argı atası Kentbuğa
Kökey Küçük öte çıktı içinde Amankul baksı
Besenteyin argı atası Barlıbay
Turdubek duvan basında...
Evveli kuday cin casagan Bir birin en mol casagan
Cininng argı atası Kentbuga Cin atası Sarı Ayban
Avre kılma sen Azman. Cin atası Berdibay
Cin uranı ekev! ekev! Asmandagı mıng bes pirim!
Kırk bıçak saldırıp kırk ine magan tüyretip
Töbeme aydar koydurup cinge moyun koydurup
Könbegenge köndürgen kuv agaçka töndürgen
Ak sakaldan bata aldırgan ak sarı bas koydu soydurgan
Bes bala bes asav tay üyge kirgızken...
Eregisken cerge dert salgan cin bolup baylangan
Kirme bolup aynalgan. Üyden kelgen on koca
Kırdan kelgen kırk koca ol kocanıng içinde azret koca
Ceti ölükke can bergen belsızlerge bel bergen
Ong kolumman oraymın sol kolumman soraymın
Agaçka basın süyegen künge saçın taragan
Ata kadrın bilmegen ana sütün embegen
Celden ceti koyan aydagan dua minen baylagan
Ceti ketmen baskanday boldum ceti kazanga tüskendey boldum.
On iki ak boz at oynaganday kün kayda?
Cin çakırdım Kambar'dan; kıyada catkan candardan.
Temircan'ga selem de, haber ber!
Avur kol cıysın! temirden ton tiksin!
Oydan kelgen on börü su börüler içinde
Altı avuzdu kök börü. Kusur kuda (?) Kök Kaban
Kök cendet Kondubay ilinde Cumabaydın balası
Kusur kuda (?) Kök Kaban, cin içinde sen caman
Mangday terisi kuruşup, cin bitken min urusup
Cörgeginde cabısıp onbirinde tabısıp
Kara Kerey Murunnan kelgen ciyenimnen tugan ciyen bar
Toguz uldung kencesi Mırzabay Kabıl
Sarı ala tonun kiygen kılıçın kınga kınagan
Kelding bıyıl bu cılda Kıysan katınnıng ağası
Karalıp catkan çangarak basında...

Tukumu cok kesi de Tobuktu'dan keldı
Kara cigit Koykap. Altay'dan kelgen altavum
Çabdar attı Kemengir. İlden kelgen ikev,
Celden kelgen cetev, ilden kelgen iki Azıl
Şangdut basınınan kelgen çangdı ayak
Kaydan kelgen entilep beyge atınday entilep
Kök ala sakal Küzembet! Alpıs attı kırk cayav
Mingey, Cüzey! sen carkınım cøldası...
Cogarta kelgen tört at tömentin kelgen börte at
Keyimde ayıl cetpes sarı at, adım adım baskan
Adımı cerdı kuvurgan, tuyagı kumdu suvurgan
tozan tozan cügurgen, tozandı cerge suvurgan.
Col col col catır, col cagalay kol yatır,
Sonça koldung içinde Kara bek attı sultan catır.
Han Tilevberdi sultanım, Arıngazı ultanım,
Oydan kelgen Oypatum, irden kelgen bekzatim
Davut paganbar, er Davut!...
[Baksı kopuzuna bakvrak devam eder]:
Evveli kuday ismu'llah is bastayın bismillah
Taygak keçüv tar colda, carlıga Allah her colda!
Cıgılgandı süyey ber Sürüngendi dimey ber
Cangılganda bar kaday calınsam calgap cibey ber!
Ey kobuzum, kobuzum! abden de bolca donguzum!
Üyenkinin tübünden oyup algan kabuzum!
Karagaynıng tübünen kayrıp algan kobuzum!
Kızıl kırçın tobulgu caşık kılgan kobuzum!
Cüyrük attıng kuyrugun içek kılgan kobuzum!
Taska çıkkan ırgaydan kulak kılgan kobuzum!
Abden de bolca domuzum!...
Osu balım kelmese aytkan sözge könbese
Kulagıngdı burayın, kötürüp cerge urayın
Men cayıma cüreyin öz aldıma bolayın.
Men men edim men edim men kimlerden kem edim?
Bar kurbumdan kem boldum, kara cer min teng boldum
Kanım kaldı bir kasık etim kaldı kök casık
Garip canım kuv asık...
Su basında Süleyman su ayagı er Kurkut
Belâlerni sen korkut! Çakırganda kel pirim!
Monglı minen çerlining keselim tabıp ber pirim!
Cer cüzündegi evliya kün közündeki evliya,
Maşrıktaki evliya, magripteki evliya!
Türküstanda tümen bap sizden medet tileymin.
Sayram'dagı sansız bap Ortrar'dagı otuz bap
En ülkeni Arslan bap en kiçisi Alaçakap
Sizden medet tileymin, Kazı Kurt ata evliya!
Arı cakta Kıngrak bar, beri cakta Karak bar,

Sizden medet tileymin Kara Murt ata evliya!
Hu, Allah'y
Bektav ata, bek ata, Bekiç ata, kolday gör!
Çakmak ata evliya, Koçkar ata evliya
Sizden medet tileymin Tülkü bası evliya!
Hu, Allah'ay!
Evliya ata evliya, Ayşe Bibi evliya
Sizden medet tileymin! Tekturmas ata evliya
Kara Han babam kolday gör!
Hu, Allah'ay!
Çilten babam kolday gör. Aynalayın atıngdan
Tilevümdü ongday gör. Sizden medet tileymin
Şeyhı Burku divane. Allah hu!
Arvaktı cıyıp aydagan, şeytan körse baylagan,
Hayda bermen dev pirim!
Aynalayın Kara Kus, can cagıngdı karap uç!
Bılkıldagan böyrekten, 'solkuldagan cürekten,
Şermende kılma baykap tüz!
Kelçi bermen Molda Kız! Arvak körse haydagan,
Şeytan körse baylagan, moynuna munçak tagıngan
Çakırmasam sagıngan, çakırgan cerden tabılgan
Kelçi bermen Sarı Kız, "Tü" degen sözü deri kız!
Haydaçı bermen dev pirim, Hu, Allah!
İsting bası bismillah, Kuran'nıng bası bismılla,
Ongday görgün isimdi caratkan cebbar bir Allah!
Aynalayın ey Allah, Sen koldasang men munda
Havadan kömür tüsürgen, ot cakpay temir pisirgen,
Kav körügü bafıldap balga tösü çakıldap
Er Davut pirim sen kolda sen koldasang men munda!
Tahtı Süleyman kolday gör, Sunak Ata ongday gör
Ata pirim emes ping? Er Mukam endi kolday gör!
Sen koldasang men munda!
Su ayağı Erk Korkut, felâketti sen korkut!
Baksı piri emesping? közüngnü sal, kolum tut,
Baksı baba sen kolda men sıyındım tar colda
Men sıyındım sizlerge, medet bergil bizderge,
Bere körgel bağımdı, kuday medet bere gör,
Oynap turgan çağımdı!...
Kuy Kafta yatkan periler, men çakırdım kelingler!
Bârekallah, erlerim! Tilegimdi beringler!
Leşkeri tüdar Karabas, üyülüp konar aralas,
Kobuzundu köterip Kuy Kaf'tan kelçi Çarabas!
Toksan koydung terisi ton çıkpagan Çarabas
Seksen koydung terisi börk çıkpagan Çarabas
Kattı kıyın is boldu. Kobuzuma kosulmay...

Karagay kobuz kolga aldım abı cılanday tolgandım
Bu kobuzum sınmadı garip canım tınmadı
On besımde cabıstı cİrmıda tabıstı
Könbes iske köndürdü kuv ağaçka töndürdü
Kök kiyimdi börte atım, altı kulaç ala atım
Vay bay mening boz atım. üyde de bar on kocam
Kırda da bar kırk kocam... Kel Tülpü, kel Tülpü
Cinning atı Karaman indı kayda barąmın?
Atamdan kalgan Karaman seniminen bolaman.
Ülgüsüz köylek biçmeymin aytkanımdı kılmasang
Aldınga sire tüspeymin. Cin atası Ciren Tay,
Kolunga casıl tuv aldıng, nayzangdı kanġa suvardıng,
Dertli görüp kuvandıng Aksak koyday mangranıp
Sokur koyday camranıp, ziyandasti katından
Bar kudayım acratıp.... Cin keledi aydap al,
Ayak kolun baylap al! Cin atası Ciren Tay,
Cal kuyruğun tüygen tay... Aynalayın pirim-ay!
Kara Sakal baltalım, koy makbalan kaltalım
Zıyandasın almasang bir ay da bolsa catkanım.
İl emes edıng Er Davay erinbeseng kel Davay
Kanday kayrım is boldu körsetçi küçüng indi vay!
Arkadan kelgen ak tübet aynala ürgen sak tübet
Tübetim urup kaçırgın cayma kitsin felâket.
İki beting albırap kızıl tiling salbırap
Savun ingendey ıngkıldap özününg sözüng makıldap
Sarı Kız keldı cakındap çakırdım kelgin Sarı Kız!
Kelmegenine barınız kömegingdi köp kılıp
Belâni baylap alıngız.
Col col catır, col catır, col cagalay kol catır,
Sol kollarnıng içinde, Sarı Azman degen er catır.
Sarı Azman'da şikil yok, Kök Çolak'ta kekil cok.
Arkadagı avulday, kıyaga bitken kavunday
Berekella, erlerim, kelip urçu davulday,
Ergınçi kiygen çekpendey bazardagı ketpendey
Canga keldı Davlubay karsı aldına karasan
Kırgıyga koygan ayaktay, böyürüne karasam
Belge askan sadaktay, tolganıp catkan cılanday
Kelinçek takkan kıranday...
Kara çubar kaplanım... abı cılannı at etken
Su cılannı süt etken cadıgûyim, cargıçım,
Tintuvçi kara baygusum, füye bastı, çara göz
Aynalayın cargıçım, kanga toymas baygusum!
Calgız çıkkan tobulgu cayçık kılgan kobuzum,
Celmayanıng terisin çar ayna bolgan kobuzum,
Ceti kentting makbalın tumar kılgan kobuzum

Aynalayın ,devlerim! Dolugalı su perim!
Barekella beklerim tartçı bermen devlerim
Baymünke keldı, osunda! malayı bar basında
Kırk cigiti kasında aydaharı astında...
Hayda bermen, buçarım! uar kümüsten tumarıng
Çubarım mening kelmese tarkamaydı kumarım.
Hayda bermen, Seksen Çok! parmagıng bar, ökçeng yok,
Sire vayım kılmaymın kovalar dep könglüm. tok.
Haydaçı, Kara, haydap kel! cürmegenin baylap kel!
Çaçav çıgıp kalmasın, barın alıp ciynap kel!
Baymünkemdey er kayda? er Baymünkem kelgende
Zalımlarga gün kayda?
Hayda bermen, Karamiz! Karamisting avzun çiş!
Men çakırdım sizlerini, keselderding atın çiş!
Hayda bermen, Bokbasar! Ayhaylasa cav kaçar
Kırk baytaldı, Kulaçar! Haydaçı bermen, Kulaçar!
Alpıs attı avganım, atım baylap savganım,
Aralasıp alıp kal! ayamayın cav malın...
Avadağı ala atım, turup cürgen turu atım,
Çapuvulçu sarı atım hayda bermen kara atım
Arvak koymay terbettim Barekella, Körbettim!
Kıyadan uçkan Sungkarım, cügrüp orzgan tulparım,
Barekella ,ceren tay! Keldingızbe, enkerim?
Cin keledi cîyılıp, avrüñga tigilip,
Baylagalı kelgende ayak kolu kalar büğülüp
Kuday abırıyın bere gör! közümdüng casın köre gör!
Senden medet tileymin Sayramdağı sansız bap
Sizden medet tileymin Otrar'dağı otuz bap
Sizden medet tileymin en ülkeni Arslan bap
Sizden medet tileymin Sunak Ata evliya
Sizden medet tileymin Korkut Ata evliya
Sizden medet tileymin Çakmak Ata evliya
Toksan toguz meşayih mınav çüngük kadaldı
Busatkın dep cağamdı!...
Aynalayın devlerim aynalayın beklerim
Haydavçı, Kara haydap kayt! kol ayagın baylap kayt!
Çaçav çıgıp kalmasın barın cîynap alıp kayt!
Ülken kiçi ağa bar, besikte catkan bala bar,
Can cagnıñga barmay kayt! tünlügü açık bibak bar,
Nazar közüñg salmay kayt! leşkeriñgni aralap
Caralı biri kalmasın tastamay birin alıp kayt!

Kırgız-Kazak baksı duaları (tercüme):

1) Evvelâ tanrı sen (işimi) rast getir, (işimi) rast getirirsen ben buradayım; dilediğim dileği yine ver, büsbütün kısırlaşmış kısrağa yavru ver; iyi Tanrı, geniş Tanrı, cömert Tanrı, bey Tanrı! Evvelâ Tanrı gök yaratmış, ondan sonra yer yaratmış.

5) Birinci /ilk öncc/ Tanrıya sığınayım, ikinci Muhammed'e sığınayım, birine biz kul olduk, birine de ümmet olduk. Üçüncü, Tanrım, dört yâra, yüz yirmi dört peygambere sığınayım. Mekke de evliyadır, Medine de evliyadır,

10) Kızıl dağın başında (tepesinde) kız evliya, Öküz dağın başında öküz evliya, Koçkar dağın başında Konur baş (koç) evliya, Bektav ata, Bek Azıl... Ölü desem ölü değil,

15) Diri desem diri değil Ata Korkut evliya. Uvak (kabilesinin) atası Er Kökçedir. Kahramanlığının alâmeti: sadağına /okluğuna/ yüzbin kişi (karşı) gelmiş, tüfeğine bin kişi karşı gelmiş. Sarıbay, Sarış, Ötevli... körpebay yarışa üçyüz atla girmiş. Argın (kabilesinin) atası Kara Hoca.

20) Hanlar içinde Abılay, kaıa (halk) içinde Kazıbek, Yalın ayak aziz, divane Burki... Dörtavul (kabilesinde), Toru Aygır (oymağında) Turdubek dayı; öz dayı-atam Cagalbaylı (boyunda) Tongkat... Karakesek (boyunda) Kabanbay; sesi kuğu sesine benziyen Kazıbek; Karakerey (boyunda), Murun (oymağında) Kandıbay.

25) Şakşa oğlu Canıbek, Tobuklu (boyunda) Dönenbay; bunların içinde Dogulbay zamanında Kunanbay (herkesten) ileri geçti. Taz (boyunun) uzak atası Çoyunkara. Karasarı Kondubay evliya ve hasiyetli (olup) geçmiştir. Tersten Bala (kabilesinin) uzak atası Kentbuğa'dır, bunlar içinde Kökey Küçük (oymağından) Amankul baksı hepsinden ileri geçti.

30) Besenteyin (boyunun) uzak atası Barlıbay. Turdubek divan (hükûmet) başındadır... Evvelâ Tanrı cin yaratmış, birbirinden bol yaratmış, cinlerin uzak atası Kentbuğa, cin babası Sarı Azban, avare etme sen Azban! cin atası Berdibay...

Cin parolası ekev, ekev! göklerdeki bin beş pirim!

Cin parolası ekev, ekev! göklerdeki bin beş pirim! Kırk bıçak (olup bana) saldırıp, kırk iğne bana batırıp Tepeme saç bıraktırıp cine boyun eğdirip Arzu etmediğimi yaptırıp, kurumuş ağaca [tahtaya] yalvardırıp aksakaldan fatıha [dua] aldırıp ak zarı başlı koyun kestirdi,

Beş çocuk, beş azılı tay eve sokturdu... İnat ettiği yere hastalık koymuş, cin olup bağlanmış, Başağrısı olup dolanmış. Evden gelen on hoca, Kırdan gelen kırk hoca, o hocaların içinde hazret hoca. Yedi ölüye can vermiş, belir izlere bel vermiş.

Sağ elimle sarayım, sol elimle sorayım, ağaca başını dayamış, Güneşte saçını taramış ata nedir bilmemiş, ana sütünü emmemiş, Yelden (yaradılmış) yedi tavşan sürmüş dua ile bağlamış... Yedi kazma basmış gibi oldum, Yedi kazana düşmüş gibi oldum.

On iki ak boz at (ile) oynıyacağım gün nerede? Cin cağırdım Kambardan, dağ yamaçlarında yatan canlardan Temircan'a selâm söyle haber ver! Çok (ağır) kol-asker toplasın, giyim diksin! Ovadan gelen on kurt şu kurtların içinde.

Altı ağızlı boz kurt! Kusur kuvda (?) Gök Kaban (yaban domuzu)... Kondubay ilinde gök cellât. Cunabayin çocuğu Kusur Kuv'da Gök Kaban, cinler içinde (arasında) sen en yemanısın. Alın derisi kırşıp, bütün cinlerle kavga edip, yorganına yapışıp, on bir (yaşında) birleşip.

Yeğenimden doğmuş yengem Karakerey, Murun (kabilesinden) gelmiştir. Dokuz oğulun en küçüğü Mırza Bay Kabıl sarı ala giyimini giymiş, kılıcını kınına sokmuş... Bu yıl iyine geldik. Kıysan kadının ağası kararmış çangarak[141] başında....

Nesli belli olmıyan (bir) kişi dahi Tobuktu (kabilesinden) geldi.

[141] Çaṅgarak-çadırın tepesine konulmuş tekerlek biçiminde bir çadır kısmıdır, ateş dumanı buradan çıkar.

Karacigit (kabilesinden) Koykap, Altaydan gelen altı (ruhum); sarı atlı Kemengir ilden gelen iki (ruh), yelden (rüzgârdan) gelen yedi (ruh), ilden gelen iki Azıl, Şandut başından gelen tozlu ayak...

Yarış atı gibi nefes nefese koşarak (şaşkına dönmüş gibi) nereden gelmiş? Mavi Sakal Küzembet! altmış atlı, kırk yaya... Mingey, Cüzey! Sen aydınlığımın yoldaşısın... Yukarıdan gelen dört at. Aşağıdan gelen, adım adım yürüyen,

Adımları yeri kavuran, tırnakları kumları savuran, toz kaldırıp koşan, tozları etrafa savuran, kolan yetişmiyen (şişman) sarı at. (Yer yüzünde) yollar uzanıyor, yollar boyunca asker (kol) yatıyor, bu kadar kollar arasında Karabek denilen sultan yatıyor. Han Tilevberdi sultanım, Arıngazı ayakkabımın pençesi...

Ovadan gelen Oypatım, kırdan gelen Begzadem, Davud Peygamber, Er Davut... Evvelâ Tanrı bismillâh, işe başlıyalım bismillâh, kayan geçit dar yolda, Tanrım, her yerde bizi yarlıga! Düştüğümde destek ol, sürçüdüğümde yardım et!

Ey var Tanrım yanıldığımda yalvarsam kuvvet ve gayret ver! Ey kopuzum, kopuzum! iyi tayin et, iyi haber ver, domuzum! Üyenki ağacının dibinden (gövdesinden) oyarak alınmış kopuzum! kızıl çalı (tobulgu)dan perdeni yaptığım (kopuzum),

Yürük atın kuyruğunu (kılını) tel kıldığım kopuz! Taşa biten "ırgay" çalından kulak yaptığım kopuz! iyi tayin et, iyi haber ver, domuzum!.. Bu falım eğer çıkmazsa, söylenen söze itaat etmezsen kulağını burayım, (seni de) kaldırıp yere vurayım,

Ben de kendi halimde gezeyim, işimi kendim göreyim. Ben, ben idim; ben kimlerden aşağıyım? Bütün akranımdan aşağı oldum, kara yer ile müsavi oldum, bir kaşık kanım kaldı; etim yavan oldu (vücudümde yağ kalmadı), garip canım kurumuş aşık (kemiği) oldu...

Su başında /kaynaklarında/ Süleyman, su ayağında Er Korkut belâları Sen korkut! Çağırdığım zaman gel,

pirim! kaygulu ile hastanın hastalığını bulup söyle! yer yüzündeki evliyalar, güneş içindeki evliyalar, doğudaki evliyalar, batıdaki evliyalar!..

105) Türkistanda tümen (on bin) bab, sizden medet diliyorum. Sayram (şehrindeki) sayısız bab, Otrar (şehrindeki) otuz bab, en büyüğü Arslan bab, en küçüğü Alaçakap, sizden medet diliyorum. Kazıkurt ata evliya! öte yanda Kıngrak var, bu tarafta Karak var.

110) Sizden medet diliyorum, Kara Murt (kara bıyıklı) ata evliya! Hu Allah-ey! Bektav ata, Bekata, Bekiç ata yardım et! Çakmak ata evliya, Koçkar ata evliya, sizden medet diliyorum. Tilki başı evliya, sizden medet diliyorum!

115) Hu Allah-ey! Evliya ata evliya, Ayşe Bibi evliya, sizden medet diliyorum. Tekturmas ata evliya, Karahan babam yardım et! Hu Allah-ey!

120) Çilten (çehilten) babam yardım et! adına kurban olayım dileğimizi rastgetir! Şeyh Burkî divane, sizden medet diliyorum, Allah Hu! ruhları toplayıp süren, şeytanı görürse bağlıyan dev pirim, bu tarafa sür!

125) Kurban olayım (sana) kara kuş (kartal) etrafına bakınarak uç! Yumuşak böbrekten, daima kımıldanan yürekten... utandırma, dikkat ederek in! Molla kız, buraya gelsen-a! Ruhları görürse süren, şeytanı görürse paylıyan, boynuna boncuk takınan,

130) Çağırmazsam özliyen, çağırdığım yerde bulunan, gelsen-a buraya Sarı Kız "tüfü" dediği derman kız! Dev pirim, buraya sürsen-a! Allah Hu! İşin başı bismillâh, Kur'anın başı bismillâh! işimi rastgetir, ey yaradan bir Allah,

135) Kurban olayım ey Tanrı, sen işimi rastgetirsen ben buradayım. Havadan (gökten) kömür düşüren (indiren) ateş yakmadan demir tavlıyan, körüğü "baf, baf" ses çıkaran, çekici, örsü "çak, çak" eden Er Davut pirim sen yardım et! Sen yardım edecek olursan ben buradayım! Tahtı Süleyman yardım et, Sunak ata, işimi rastgetir!

140) Babamın piri sen değil miydin? Er Mukan sen yardım et! Sen yardım edecek olursan ben buradayım. Su ayağı Er Korkut, felâketleri sen korkut, baksıların piri sen değil

miydin? Gözünü sal, kolumu tut! Baksı baba sen yardım et, ben (sana) dar yolda sığındım!

145) Ben sizlere sığındım; oynayıp /âyin yapıp/ durduğum andır bu an!.. Kaf dağında yatan periler, ben (sizi) çağırdım, geliniz! bârek Allah, erlerim! dileğimi veriniz!

150) Askerin tuğ tutanı Karabaş, toplanıp karma karışık konuyorlar. Kopuzunu kaldırıp Kaf dağından gelsen-a, Çarabaş! Doksan koyunun derisinden bir giyimi çıkmıyan, seksen koyunun derisinden bir külâhı çıkmıyan Çarabaş! Çok ağır iş oldu ki kopuzuma iştirâk etmedin!..

155) Çam (tahtasından) kopuzumu elime aldım, su yılan gibi dolandım, döndüm... Bu kopuzum kırılmadı, garip başım rahat duramadı. /bu ruh/ on beş yaşımda iken bana yapıştı, yirmi yaşımda buluştu, istemediğim işi yapmağa mecbur etti, kurumuş ağaca /tahta kopuza/ esir etti. Gök giyimli kır atım, altı kulaç ala atım

160) Vay, vay, benim boz atım! evde de var on hocam, kırda da var kırk hocam!... Gel Tülpü, gel Tülpü!

Cinin adı Karaman, şimdi nereye varayım? Babamdan kalmış Karaman, şimdi seninle uğraşacağım. Örneksiz gömlek biçmiyorum. Dediklerimi yapmazsan.

165) Önüne hiç de düşmiyeceğim. Cin atası Ciren Tay, koluna yeşil tuğ aldın, süngünü kanla suladın, derdi (hastalığı) görüp memnun oldun. Topal koyun gibi meleyip, kör koyun gibi otlayıp hasta adından uzaklaş!... Cinler geliyor, topla,

170) Ayak kolunu bağla! cin atası Ciran Tay, yelesi ve kuyruğu düğülmüş tay... Kurban olayım pirim! kadife torbalı, baltalı kara sakalım, bunun hastalığını alıp götürmezsen bir ay dahi olsa yatacağım (okumağa devam edeceğim). İl değildin sen Er Davay, üşenmezsen gel!

175) Nasıl belâlı bir iş oldu; vay! Şimdi kuvvetini gösteriver! Kırdan gelen ak köpek, dolaşa dolaşa üren sak köpek, köpeğim, felâketi ürüp kaçır, kendi yerine gitsin: iki yanağın kızarıp , kızıl dilin ağzından dışarı fırlayıp, sağmal deve gibi soluk alıp, kendi sözlerini beğenip,

180) Sarı kız geldi, yaklaştı. Çağırıyorum gel, Sarı kız! Gelmiyenlerine varınız, yardımcılarınızı çoğaltıp belâyı bağlayınız! (yer yüzünde yollar) yol yol sıralanmıştır, yollar boyunca kol (asker) yatıyor, bu asker kolunun içinde Sarı Azman denilen er bulunuyor.

185) Sarı Azman'da suret yok, Gök Çolak'ta kâkül yok. Kırdaki oba gibi, dağ yamacına bitmiş kavun gibi; bârek Allah. Erlerim fırtına gibi gel de vur! Çiftçi giymiş çepken gibi, pazardaki kazma gibi, yeni geldi Davulbay. Karşı yandan bakarsam,

190) Atmacaya konulan kâse gibi, yan tarafından bakarsam asılmış sadak (okuluk) gibi, dolanıp yatan yılan gibi, gelincağız takmış muska gibi... Kara benekli kaplanım, su yılanını at etmiş, su yılanını süt yapmış, Cadugûyim yargıcım!

195) Deve başlı, tabak gözlü araştırıcı kara baykuşum, kurban olayım yargıcım, kana doymaz baykuşum! yalnız (tek başına) biten tobulgu(dan) yayını yaptığım kopuzum, "yelmeye" devenin derisinden etrafı çevrilmiş kopuzum, yedi kentin kadifesinden muska takılmış kopuzum!

200) Kurban olayım devlerim! Dolugalı (?) su pirim bârek Allah, beylerim! buraya çekiniz devlerim! Baymunke geldi buraya, uşağı var yanında, kırk yiğidi yanında, ejderhası atında, buraya sür, alacam (beneklim), (astığın) muska temiz gümüştendir (senin).

205) Alacam gelmezse mahmurluğum dağılmaz. Bu yana sür, Seksen Çok! parmağın var, ökçen yok; hiç de tasam yoktur (çünkü cinleri) kuvup süreceğine gönlüm toktur (kanaatim vardır). Sür Kara, sürüp (buraya) gel, gelmiyenlerini bağlayıp getir! Aradan biri ayrılıp kalıvermesin, hepsini toplayıp getir /buraya alıp gel/.

210) Baymünke gibi er nerede? Er Baymünkem gelirse zalimlere gün nerede? Bu yana sür, Karamis! Kara kırbanın ağzını çöz! Bu yana sür Bokbasar, (sen) haykırırsan cin kaçar!

215) Kırk genç kısrak sahibi Kulaçar! Buraya sür Kulaçar! altmış atlı Afganım, atını bağlayıp sağanlarım, aralarına katılıveriniz, düşman amalına acımıyorum... Havadaki

ala atım, (iki ayağı) üzerinde yürüyen duru atım, çapulçu sarı atım, buraya sür kara atım!

/Hiç bir/ ruhu bırakmadan harekete getirdim, barek Allah, Körbet'im! Yamaçlardan uçan Sungur'um, koşuda /başka atları/ geçen tulpar'ım! barek Allah, Ceren Tay! Sevdiğim geldiniz mi? Cenkler toplanıp hastaya gözdikip geliyorlar; bağlamağa geldikleri zaman ayak kolları bükülüp kalacaktır.

Tanrım, yüz suyumu dökme! Gözlerimin yaşını gör! senden medet diliyorum, Sayram şehrindeki sayısız bab! Sizden medet diliyorum Otrar'daki otuz bab, sizden medet diliyorum. En büyüğü Arslanbab! Sizden medet diliyorum, Sunak ata evliya!

Sizden medet diliyorum, Korkut Ata evliya! Sizden medet diliyorum, Çakmak ata evliya! Doksan dokuz meşayih, bu zavallı "yakamı kurtarınız!" diyerek karşınıza dikildi!.. Kurban olayım (size) devlerim, kurban olayım size beylerim!

Sürücü Kara, sürüp gel! elini ayağını bağlayıp gel! Büyüklü küçüklü ağalar var, beşikte yatan yavrular var, öteye beriye uğramadan dön! Askerlerine iyi dikkat et, yaralısı kalmasın, birini bırakmadan alıp gel (dön).

Eski türkçede afsuna *arvış* yahut *arbağ* denirdi. Bugünkü Kıpçak lehçelerinde "arbav", Doğu Türk lehçelerinde "arbış" şekillerinde söylenir. Yakut lehçesinde bu kelime "kötü ruhları aldatmak; dalkavukluk etmek" anlamlarına gelir. Altay lehçelerinde mânası anlaşılmıyan sözlere de "arbış" denir. Şaman dualarında mânası anlaşılmıyan kelimeler ve cümleler, şamanistlere göre, tesiri en kuvvetli sözlerdir. Müslüman bakşıların afsunlarında da mânası olmıyan "kirü, mikrü aşından puşundan" ve başkaları gibi sözlerin bulunması herhalde bu inanışa dayansa gerektir. İhtimal ki bu mânasız kelimeler eski bir zamanda kamın koruyucu ruhlarının adları olmuştur. Kamların ve bakşıların sözlerine göre bu sözlerin de mânaları vardır, fakat onları fanî insanlar anlıyamazlar.

Yılan, akrep, karakurt, böy (zehirli örümcekler, goleodes, tarantula) gibi haşeratlar tarafından ısırılanlar olursa müslüman Türkler arbavçıları çağırıp okuturlar.

Foklora göre öyle arbavcılar olurmuş ki ısıran haşaratı ve yılanı kendi yanlarına kadar çekebilirmiş. Bazı haşarat ve yılanlar arbavıçının karşısına gelerek ölürler, bazıları da arbavcı ile afsun yarışı yaparlarmış.

Bir Başkurt rivayetine göre, arbavcılardan biri bir yılanla karşı karşıya üç gün "arbaşmış". Arbavcının karnı şişmeğe başlamış. Yanında bulunan hasta "düğmeyi çöz" diye bağırmış. Arbavcının hatırına "düğme gözlü kara yılan" mısrağı gelmiş ve okumuş. Meğer bu yılanın adı ve afsununun "düğümü" bu imiş. Yılan derhal ölmüş ve hasta iyileşmiş. Arbavcı da kurtulmuş. Eski Uygur-Budistler arasında da yılan arbağcısı (afsuncusu) çok bulunmuş olsa gerek. Eski uygurca bir tövbe duasında "yılan afsuncusu veya yadacı olduk ise" denilmektedır (Türkische Turfan - Text, IV, 8).

Arbacvılar (Türkistan'da "arbakçı" denir) şaman yahut bakşı değillerdir. Ocaklı olan her adam, afsun öğrenmiş ise okuyabilir. Dikkate değer ki bu arbavçılar afsunla beraber afsunda zikredilen otları da kullanmayı ihmal etmezler. Yılanın ısırdığı yeri kızgın demirle yakıp sonra okuyanlar da görülmüştür. Galiba afsunun tek başına müessir olamıyacağı bu "arbavcılar"a malûm olsa gerektir.

Türkmenlerde yılan afsunu :

1. Nur yılan, temir yılan, at yılan, su yılan,
2. Ok yılan, gömülgen yılan, kelte marı, ajdurharı çöl kesen ala yılan
3. Hindustani, kara yılan, kör marı, erkek yılan, urkoçı yılan
4. Bogoz yılan, kısır yılan,
5. Hökm-i Davud, hökm-i Süleyman, ilçi geldi, üsven geldi
6. Küsvend geldi, Brev, reberev küf! çık!

2 Gömülgen—gömülmüş. Kelte—kısa. 3Urkoçı—dişi. 4 Boğuz—gebe. 5Üsven— سپند, Ruta gravcolens. 6 Küsvend—Koyun. Berev (fars.) ..... git, defol. 8 Kuzlogan—kuzulayan. 9 Tulsak—dul olmayı seven (?). Kulak—sefil köle? 10 Manasız keleeirlm. 11 Çonok—kulağı kesik; koy—koyun.

Böy (Tarentula afsunu

7. Möy, möy, siyah möy, surh möy, ala möy
8. Kuzlogan möy, kuzlaguçı möy, yetim möy
9. dul möy, tulsak möy, kul möy, kultak möy
10. erende möy, çerende möy, gizlende möy
11. Hökm-i Davud.
12. haygeldi, hoy geldi, kara çonok köy geldi.
13. ayığının tozu geldi pigamernin kızı geldi.
14. hökmi Davud...

Kazak-Kırgız baksılarının böy afsunu:

"Böy, böy desedi Biy Bazar evliya, "darın, darın, desedi
Darın Bazar evliya. Sayım ulu Sekirgen, Sayım şeyh evliya,
Magrıpta evliya, maşrıkta evliya, Baymır ulu peri men,
Mıng Mırzalı evliya, hak Süleyman peygamber,
İndi Davut peygamber, usta Davut Peygamber
Mayım Sıyık peygamber, Pirmen Sıyık peygamber
Anadiyar peygamber, Avşadıyar peygamber,
Böy, böy, böy, çık! Böy igesi Kambar, Kambar bolsang kalmay çık!
Tas töbeden taymaçık! May tabannan kalmay çık!
Atkan oktan cıldam çık! agın sudan kattı çık!
Ayrı kuyruk aça çık! alakannan avmay çık!
Men de geldim sen de çık! Menin atım "Anançık!"
Ondan gel de mundan çık! böy böy böyü min
Men böynün üyü min, kara kurttun kanımın,
Kasa Kurbas özümen, özü bergen dirtimin,
Çık,. Süleyman demimen! Böy, böy böyümin
Men böynüng kânimin, almas kılıç cüzümin, aytuvlunun özümin
"adra asman" denimin, alabota külümin, ötkür bıçak uçumın, keliniz!
Turumtay keldi turmay çık! zehirindi caymay çık!
Ay keliniz, keliniz! Baba Nazar keliniz! Şatır-batur
Çadırngdı bozayın, tanavungdu tileyin, Tengri urganday kılayın
Akkan suga salayın, tiri garip kılayın! Bastı kara kistendi

Kiru mikru ,aşındau, puşundau, dayındau, mırandau!
Kilüki kilü, sasır barı bula barı, tola ısındau fışındau
26) Çini çini çini böy çini, hoca teni biy huday,
Bastanmen castana çıga bersin! bir batan ingil,
İngil kurt ingili! Bastı kara kurt bkir mir kiri kurt
Kiren bastı sarı kurt, çıgar bolsang cıldan çık!
Çıkpas bolsang kayta urgun kara kurt!
30) Talak, talak, talak kurt! Talagı ayrılgan çolak kurt!
Arsını kirsini murtını, çortını, kirkeni, kiritni.
Çuya, çuya, çıga çıga! Bara, bara, dava, dava!
Seni minen bolayın! Toprakka toymagan, toksan böy koymagan,
Ay geliniz, geliniz! Ala konda, bala kanda, alanikir kara nikir,
35) Şala mikir, şayşa mikir, tola mikir, tolsa mikir,
Sen mikir, semik mikir, çıgar bolsang cıldam çık!
Çıkpasang kökregındi bozarmin, mikir! Çıngıl otu cılavlar
Kikre minen mıyavlar, canım degen calbızlar, cayında koymay çabarlar.
Bastan bastan bastan geldi. bastan ötüp kisten geldi
40) Hayfa Temir kırgan geldi, kırgan minen burkan geldi
Kâfir geldi cühut keldi, arbav geldi kıra geldi
Onda geldi, munda geldi. Bastan, bastan banstandı!

Tercümesi :

1) "Böy, böy" diyorlar, Biy Bazar evliya, Darın darın! diyorlar, Darın evliya. Sayım oğlu Sekirgen Sayım Şeyh evliya. Mağrıpta ve Maşrıkta evliya (var). Baymır oğlu peri ile beraberdir. (Yine) Mıng-Mirza Ali evliya (dır). Halk Süleyman peygamberdir.

5) Sonra Davut peygamber ki demirci Davut peygamberdir. Mayım Sıyık, Pirmen Sıyık, ana diyyar, Avşadıyar hep peygamberlerdir. Böy, hep Böy çık, def ol! Böy'ün sahibi kambardır, (sen) kambar isen kalmadan çık! Tam tepeden kamadan çık, yağlı tabandan kalmadan çık!

10) Atılan oktan daha hızlı çık! Akan sudan daha süratle çık! Çatal kuyruğunu açarak çık! Avuç içinden doğru çık! Ben de geldim, sen de çık!
Benim adım "Anançık"dır, oradan gel de buradan çık!

Böy, böy ben böy'üm, ben böy'ün eviyim, "Karakurt"un kanıyım (yahut hanıyım).

15) "Kasa Kurbas" (denilen adamın) kendisiyim, onun gönderdiği hastalığım (yani böy'e gönderilen belâyım). Süleyman'ın nefesi ile çık! Böyüm ben, ben böy'ün ocağıyım, çelik kılıcın yüzüyüm, dillerde söylenen (meşhur)ların kendisiyim. Ardra aspan (هزارسپند) in dânesiyim, kara pazı külüyüm, keskin pıçağın ucuyum.
Turumtay (bir kuş) geldi, durmadan çık! zehirini dağıtmadan çık!

20) Hey, geliniz! geliniz! baba Nazar, geliniz! çatır çutur geliniz! çadırını bozayım,
Burnunu deleyim, tanrı vurmuş gibi yapayım, akar suya bırakayım, diri diri gurbete atayım...
(22-24 üncü satırlar mânasız sözlerdir)

25) .... "Bostan" ile beraber yaslanarak çıkıversin!.. başlı karakurt (böcek).
.... "giren" başlı sarı böcek, çıkarsan çabuk çık! çıkmıyacak isen tekrar vur karaböcek!

30) Dalak, dalak dalak böcek! dalağı ayrılmış çolak böcek...
.... (mânasız kelimeler). Seninle uğraşayım, toprağa doymıyanlar, doksan böyü bırakmıyanlar geliniz! geliniz! "ala konda", "bala konda", göğsü ala kara konda, "ala mikir",

35-40) Şala mikir........... (zehirli böcek adları?) çıkarsanız çabuk çıkınız! Çıkmazsanız göğüzslerinizi bozacağım, çıngıl otu, cılav, kikre, miyav, calbir (gibi ilâçlar) yerinde bırakmazlar, keserler. "Bastan" geldi, "bastan" geçip "Kesten" geldi, ha iye demir kıran geldi, kıranla beraber burhan (buda) geldi, kâfir geldi, cuhut geldi, afsun geldi, kıra kıra geldi...

BAŞKURT AFSUNLARI YILAN ARBAĞI

Başkurtların inancına göre yılan sokar veya insanın ağzından karnına girip yerleşir. Bu gibi olaylarda "yılan arbavçı" denilen ocaklı adama arbatmak (yani afsunlatmak) gerektir. "Arbavçı" afsunlarından biri şudur :

Çenke çenke çenke yılan, çenke başlı kara yılan, sen sen yılan sen yılan, senden artık men yılan, kiter bolsang kit yılan, kelir bolsang kel yılan, Nuh peygamber hörmetine, Nuh kemesi hörmetine kelir bolsang kel yılan, çıkar bolsang çık yılan, sen sen yılan sen yılan, senden artık men yılan, toz başlı çıbar yılan, agın suden revan yılan, atkan oktan merven yılan, bakır başlı ala yılan, kiter bolsang kit yılan, kelir bolsan kel yılan, Nuh peygamber hakkı üçün aguvundu sor yılan, sen sen yılan...[141]

KULAK AKINTISI AFSUNU (BAŞKURT LEHÇESİYLE)

Tat tatıran tatıran, tatıran tegen hin bolhang, İdil kesken min bolam. Tat tatıran tatıran, tatıran tegen hin bolhang, Cayık kesken min bolam İrtiş kesken min bolam, ilegit körhe atım ter, Urih körhe erim ter, İdil kesken min bolam, Cayık kesken min bolam, İrtiş kesken min bolam, agın human ak ta git...

(Tat tatıran... tatıran denen sen isen İdil (ırmağını) geçen de benim, Cayık (ırmağını) geçen de benim, İrtiş geçen de benim. İlegit (?) görürse-"atım" diyor, Rus görürse "kocam" diyor. İrtiş geçen benim, akan su ile ak ta git)

[142] Bu afsun Ural dağlarının doğusunda Balakatay boyunudan Bekkul . Alikey adlı Yesevî şeyhinin (vefatı 1840) elyazısı dualar defterinden alınıştım.

XIII. FALCILIK VE KEHANET

Falcılık şamanizmin başlıca unsurlarından biridir. Fal eski Türkçede ırk kelimesiyle ifade edilmiştir. Mahmud Kâşgarî *ırk* kelimesini "falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmek" diye açıklamaktadır. (Divanü Lûgat-it-Türk I, 45; tercüme 42). Besim Atalay'ın çevirmesine ilâve ettiği nota göre "bu kelime Türkiye'nin birçok yerlerinde kader, talih, fal anlamına kullanılmaktadır. Irkım açıldı-talihim açıldı demektir"; "kam ırkladı" cümlesinin izahını yaparken şu notu ilâve ediyor: "Batı Anadolu'da ve hele Kütayha vilâyetinin bazı yerlerinde "ırk bakmak" fala bakmak anlamındadır (cilt III, 443). Kıpçak lehçelerinde "teşe'um" ve "tefe'ul" anlamlarına gelen "ırım" kelimesi vardır ki bu da kök bakımından ırk ile bağlı bir terimdir. Oğuz destanında zikredilen bilge ve filozof Irkıl Hocanın adı da kâhin ve falcı anlamını ifade etse gerektir. (Yakutlara göre ilk şamanın adı da Argıl idi. Bu isimde Irkıl veya Arkıl Hocayı hatırlatıyor. Altay şamanistlerinde kamdan başka "ırımcı" denilen adamlar vardır. Bunlar sar'alı hasta adamlardır. Sar'aları tuttuğu zaman bunlar gaipten haber verirlermiş. Şamanistler arasında fal anlamına gelen yaygın kelime *tölge*'dir. İslâm Türkler'den Kırgızlar dahi fala tölge derler. "Manas" destanında kahraman Manas'ın arkadaşlarından biri tölgöçü Kara Tölek'dir. Başka biri de "yağrıncı" (kürek kemiği ile fal açan) Kara Badiştir. Kırgızca da fal kelimesini ifade eden *keret* kelimesi de vardır ki bu kelime başka Türk lehçelerinde tesbit edilmemiştir.

Falcılar fal açmak için kullandıkları nesneye göre muhtelif ad alırlar. Hayvanların kürek kemiğine bakıp geleceği keşfedenlere "yağrıncı" [142] koyun tezekleriyle fal açanlar "kuma-

[142] "Kürek kemiği" Arapça ketf (كتف), Kırgız-Kazakça "cavrun", Altayca ve Kırgızca "yörun", eski türkçede "yağrın", Abakan lehçelerinde "çaarın", Yakutçada "saarın". Kırgızlar "yörun" dedikleri gibi "dal" da derler ki Moğolcada da böyledir. Kürek kemiği ile fal bakmak eski Yunanlılarda ve Romalılarda da vardı. Buna yunanca omoplatoskopie,

lakçı", muhtelif şeylerden mânalar çıkaran falcılara "ırımçı" denir.

Şamanistlerde, müslüman Türkler'den Kırgız-Kazaklar'da ve Nogaylar'da en meşhur fal "kürek kemiği" falıdır. Etnografya araştırmalarından anlaşıldığına göre, bu türlü fal muhtelif ırklara mensup kavimlerde eskiden beri malûmdur. Kürek kemiği ile fal açmak âdeti Japonlar'da da müşahede edilmiştir.[143] Araplar bu fala kadim Yunan ilimlerinden bir ilim sayarak "kürek kemiği bilgisi" (علم الكتف) adiyle tedvin etmişler[144]; 'İlm-ül-ketf' adiyle birçok risaleler yazmışlardır. Bu risalelerden birkaçı Nuri Osmaniye kitaplığında 2840 numarada bulunmaktadır. Bu risalelerden birindeki izahlar Yakup bin İshak el-Kendi'ye nisbet verilmektedir. "Risale"ye göre bu kitab Yunancadan tercüme edilmiştir. Bu risalelerde kürek kemiği üzerinde görülen çizgilere göre istikbalin izahı Kırgız-Kazak ve Altay Türkleri'nin "yağrıncı"larının izahına çok benzemektedir. Risaleye kürek kemiğinin her noktasını ve çizgilerini gösteren bir resim de ilâve edilmiştir. Bu resimde ağıl, ailenin yuvası, mezar yeri, savaş meydanı, muhtelif kavimlerin durumunu gösteren işaretler bulunmaktadır. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki 'kürek kemiği' falı en eski şamanizmin kalıntılarından biridir.

"Kürek kemiği" falına Moğol saraylarında çok önem verilirdi. Rubruk'un verdiği malûmata göre Mengü han bir işe girişmek isterse kürek kemiğine bakardı. Önce kemiği ateşte kızdırırlardı. Bunları yakmağa mahsus küçük iki ev vardı. Kemikleri yaktıktan sonra hakan bunlardan hasıl olan çizgilere bakardı. Kemik üzerindeki çizgi doğru, düz ise yol açık, eğri veya delikler hasıl olursa yol kapalı demekti. Rubruk, hakanın

lâtince Skapulimantia denir. Anadolunun bazı yerlerinde kürek kemiği falı son zamanlara kadar malumdu (bk. Abdülkadir İnan „Rapor,, İst. 1930, Sah. 58-59)

[143] P. D. Chantepie de la Saussaye "Dinler Tarihi" (rusça terc.), Moskova 1899, c. I, s. 93.

[144] Bk. Keşf-üz-Zunun, c. I, 133 (İstanbul 1311); Taşköprülüzâde Ahmed efendi, Mevzuat-ül-Ülûm, İstanbul 1213, s. 378. Yine bk. O. Rescher, Zur Omoplatoskopie bei den islamischen Völker (Monde Oriental dergisinden ayrıbasım, s. 230-231.)

yanında yanmış kemikler görmüştür.[145] Moğollar'ın kürek kemikleri ile fal açtıklarını 1221 de seyahat eden Çinli Menhun da zikretmetedir.[146]

1771 yılında Kazak bozkırlarında seyahat eden yüzbaşı Riçkov Kırgız-Kazak hanlarından Nur Ali hanın karargâhında bulunmuş ve meşhur bir "yavrunçu" nun kürek kemiği falına baktığını görmüştür. O günlerde Kırgızlarla Kalmuklar arasında savaşlar oluyordu. Nur Ali Han, Congaryaya firar etmekte olan Kalmukları takibe hazırlanıyordu. Seferin başarılı olup olmıyacağını, Kalmuklar'ın ne yaptıklarını öğrenmek istiyordu. Yavruncu kürek kemiğini ateşte yakıp sonra eline aldı. Çizgilerine bakarak "dün öğleyin kalmukların arasına bir arvak (ruh) karışmış. Bu arvak Kalmuklar'a korku salmıştır.. Kalmuklar'ın mukadderatı üçüncü bir arvak tarafından halledilecektir. Bu arvak Kalmuklar'ı koruyacaktır" dedi.[147]

Kırgız-Kazaklar kürek kemiğine saygı gösterirler; kırmadan köpeklere atmazlar [148] Moğolistan'da budizm bile kürek kemiğine önem vermek mecburiyetinde kalmıştır. Buda rahipleri halkın şamanî geleneklerine uyarak dua ve afsunlarını kürek kemiğine yazar ve "oba"lara atarlar.[149]

Kırgız-Kazalk ve Kırgız halk edebiyatında "kürek kemiği" falı motifi çok bulunmaktadır. Destanlarda ve hikâyelerde gerek müslüman kahramanlar ve gerek müşrik alplar hep kürek kemiği falına göre hareket ederler. Bir hikâyede müşriklerin başbuğu Telegey "cemaat, durunuz, bu yerde ateş yakınız, kumalak (falı) açalım! koyunun kürek kemiğini ateşe yakalım! Kumalak açtı, koyunun kürek kemiğini yaktı ve dedi: "Bizi mağlûp eden bir çocukmuş..." [150] Başka bir hikâyede müslüman kahraman Er Kökçe yanındaki arkadaşına kürek ke-

[145] V. Rubruk (Malein tercümesi), s. 128-129.

[146] Vasilyev, İstoriya i drevnosti vostoçnoy çasti Severnoy Azii, s. 232-233.

[147] Rıçkov, Jurnal ili dnev. zapiski, S. Petesb. 1772, s. 72.

[148] Anadolu'nun birçok yerlerinde kasaplar kürek kemiğini kırmadan atmazlar. İstanbul kasapları da bu göreneğe uyarlar.

[149] Bk. G. Potanin, Oçerki S. Zap. Mongolii, II, 91.

[150] Proben, III, 103-104. Yine bk. R. Karutz. Unter Kirgisien und Türkmenen, s. 138.

miği falı açtırıyor. [151] "Sayın Batır" destanında Kara Kıpçak başbuğu Kublandı Kalmuklar'a karşı savaşın başarılı olup olmıyacağını öğrenmek için kürek kemiği falına bakıyor ."Cagalbaylı" boyundandı. Sözünde hata olmazdı, kürek kemiği ile konuşurdu. Kürek kemiğini ateşe yakıp falına baktı" denilmektedir. [152]

Kırgızlar'ın "Manas" destanında Manas'ın yanında "kürek kemiği"ne bakan falcı bulunduğu zikredilmektedir. Kalmuk hanı Yolay'ın da "kürek kemiği"ne bakıp Tanrı ile konuşan "Targıl Taz" adlı falcısı vardı. Falcı kürek kemiğinde kanlı bir başın yuvarlandığını görüyor. Bu sefere çıkmanın iyi olmıyacağını anlatıyor. Fakat han buna bakmadan sefere çıkıyor. Manas onu mağlûp ediyor ve öldürüyor.[153]

XIX. yüzyılın abaşlarında Kırım'da seyahat eden papas Minas Meditsi "Nogay kâhinlerinin kuzu kürek kemiğindeki çizgi ve noktalara bakıp istikbalden haber verdiklerini, fal sahibine bir yıl içinde gelecek iyi ve fena günleri bildirdiklerini" yazmıştır.[154] Mahmud Kâşgari'nin naklettiği bir atalar sozü de ("kürek kemiği karışırsa il karışır") bu fala işarettir (C. III, 19; tercüme, 21).

Kürek kemiği falından Nogay hikâye ve destanlarında da çck bahsedilir. Edige ile Toktamış han destanına göre Toktamış han Edige'nin oğlu kör Âdil'den kaçarken bir çobana kürek kemiği falı baktırmıştır. [155] Nogay halk edebiyatında buna benzer kürek kemiği falları çok geçer.

Başkurtlarda eski zamanlarda "kürek kemiği" falına bakanların bulunduğu, Doğu Başkurtlarında çok yalan söyliyene "yavrun kalak" (yani kürek kemiği) dediklerinden anlaşılmaktadır. Herhalde hocaların bu fala karşı mücadelelerinde muvaffak olduklarından sonra bu tabir yerleşmiş olsa gerektir.

[151] Proben, III, s. 90.

[152] Proben, III, 195. XI. yüzyılda Karahanlı Türkleri de kürek kemiği falına inanmışlardır (DLT. II, 16; terc. 21: "kürek kemiği karışırsa il karışır").

[153] Proben, V, 196-197.

[154] L. Kolli, İz "puteş. Mınasa Meditsi (İzv. Tavr. Uçenoy arhevnoy Kam. 1910, No. 44, s. 34).

[155] Molla Osmanov, Nogay halk edebiyatı, Petersb. 1883, s. 38.

Altay ve Yakut şamanistlerinde "kürek kemiği" falı çok yaygındır. Yakut Dolgan'lar ve Karagaslar bu fal için geyik kemiğini tercih ederler. [156]

Kürek kemiği ile fal açtırmak isteyen adam bir kürek kemiği bulur. Bu kemiğin kaynatılmamış olması lâzımdır. [157] Falcı kemiği ateşe kızdırdıktan sonra eline alıp ince tarafından tutar. Kemikte çizgiler, çatlaklar ve noktalar belirmiştir (Res. 1). Fala baktıran adam bir Sagaylıdır. Hayvanını çaldırmıştır. Fala bakan Altaylı bir kamdır. Kemikte hasıl olan çizgileri kam şöyle izah ediyor :

D-D çizgisinin ortasında fal sahibinin hanesidir. f ı g çizgisi b kırlarına gider ve geri döner. Bundan anlaşılıyor ki hayvan uzak yere götürülmüştür, fakat geri dönecek, bulunacaktır.

F i k yolu c arkasından geçerse, hele şu E sapının yakınından geçerse, kaybolan nesne ve hayvan çok uzaklara götürülmüştür, bulunmaz.

C işaretiyle gösterilen yere "kemiğin iteği", yahut "kemiğin küçük kenarı" denir.

A ile gösterilen yere "kemiğin büyük kenarı" denir.

f ı l çizgisi küçük c sırtında biterse kaybolan nesne uzakta değildir; bir adamın elinde kapalı bir yerde saklıdır. Herhalde bulunacaktır. Eğer bu hat f ı m olarak c üzerinden geçerse kaybolan şey bulunmaz.

f o n çizgisi büyük A sırtına gider ve burada biterse kaybolan şey ev çevresinde bulunuyor. f o p çizgisi A sırtından geçerse kaybedilen şey veya hayvan hırsız elindedir, hayvan arkasında yük ile dağa çıkmaktadır. Kaybolan şey cansız nesne ise hırsız bunu dağda saklamaktadır. Büyük Q-R hattı üzerinden geçerse bir yabancı adam kaybolan şey hakkında haber getirecektir. S-t hattı f-o hattını keserek A sahasının üzerinden geçip küçük c sıtrına gelirse bu bir ırmağı gösterir. Hayvan su içmek üzere ırmağa gitmiştir. Eğer iki tane muvazi hat peyda

[156] Kırgız-Kazaklar keçi, bilhassa teke kemiğini tercih ederler. Krş. Keşf-üz-zunun, I, 133: علم الاكتاف هو علم باحث عن الخطوط و الاشكال التى ترى فى اكتاف الضأن و المعز.

[157] Arapça "'ilm-ül-ketf" risalesi de kemiğin kaynatılmamış olmasını şart saymaktadır (Nuri Osmaniye nüshası varak 18a).

olursa bunlardan D-D arasındaki f noktasından başlanan biri kaybolan hayvanın yoludur. U hattı f hattından kısa olursa arayan adam henüz hayvana ulaşmamıştır; eğer u hattı f hattını geçerse arayan adam çok uzaklara gitmiş, aradığı hayvan arkada kalmıştır. Eğer f hattı b alanına gider ve b alanı yanmış ise kaybolan hayvan veya nesne yandı demektir.

Sagaylara göre kürek kemiği faliyle ancak kaybolan nesneler hakkında bilgi kabildir. Başka şeyler öğrenilemez. En doğru söylenen kemik koç kemiğidir.

Kırgız-Kazak yavrunçu-falcılarına göre (Res. 2) kürek kemiği" (cavrun)[158] birçok kısımlara ayrılır. Bunlardan en önemlileri şunlardır :

a) Kazan; b-b) bavuzdav (gırtlak); W) cavrunun (kemiğin arkası); d) kulak; g) mangday (alın); e) cavrun eteği (kemiğin eteği); b-g kır (kenar); b-d) kara yol; c-c) kuskun; l-l) til (dil, haber); m-m) büget (engel, sefere çıkılmaz); O) yakın ilde bulunan hırsızın yolu; O) uzaktaki hırsızın yolu; n) müjde; p) at ağzı açık (yorgun at); b-b birbirine çizgi ile bağlanırsa "hırsız yakalanacak". F) noktasından çizgi olursa kaybolan şey bulunur[159].

Arapça "ilm-ül-ketf" risalasindeki kürek kemiği şeklinde gösterilen kısımlar daha çoktur. Anlaşılan iptidaî şamanizmin icadettiği bu falcılık metafiziği ile uğraşan ilim adamları elinde daha ziyade inkişaf etmiş ve bir "ilim" sayılmıştır.

Türk göçebeleri arasında aşık kemiği ile de fal açmak âdeti vardır. Nogay folkloruna göre Edige ve arkadaşları Alp Kabardın'ı takibedip etmemenin hangisinin hayırlı olacağını öğrenmek için davul üzerine aşık atarak "alçı[160] düşerse Alp kabardın'm arakasından kovacağız" diye and içtiler. Aşık alçı düştü[161].

Aşık falı hakkında Semerkant vilâyetindeki Özbekler'den şu hikâyeyi dinlemiştik: "Şaybak Han Semerkant şehrini ku-

[158] N. Katanov, Otçet o poyezdke v minusin. kray, Kazan 1897 s. 37-39.
[159] G. Potanin, Oçerki S-Z. Mongolii, II, s. 89-90.
[160] Şamanların kurban âyininde fincan ile açtıkları fal ile krş.
[161] Molla Osmanov, s. 38.

şatırken karargâhını Koytaş dağında kurmuştu. Semerkent'a kat'î hücuma geçmeğe hazırlanırken davul gettirdti; ve eline bir aşık alıp:

"Çek', düşse de Babırga
"Dağ" düşse de Babırga
Semerkandı ben alsam (alacak olursam)
Oma düşsün davulga !

diye davul üzerine aşığı attı". Bu iki hikâyeden anlaşıldığına göre, Altınordu göçebeleri arasında aşık kemiği ile de fal açmak âdeti yaygın olmuştur.

Kırgız-Kazaklar'da ve Özbekler'de yaygın fallardan biri "kumalak" denilen faldır. "Kumalak" falı için kırkbir taş yahut kırk tane nohut, fasulya yahut kırkbir tane koyun tezeği kullanılır. Kırgızlar koyun tezeğini tercih ederler. Bu fal şöyle açılır: Kırkbir adet taş yahut başka birşey gelişi güzel üçe ayrılır. Birinci kısma giren taşlar dörder dörden ayrılıp kalan taşlar sağa konulur. Burası "sağ omuz"dur. İkinci kısma giren taşlar yine böyle ayrılır, kalanları sağ omuzun sol yanına konur ki bu "baş"dır. Üçüncü kısımdaki taşlar da böylece ayrılır kalanı "baş"ın sol yanına konulur, bu "sol omuz"dur. Şöyle bir sıra hasıl olur (meselâ):

Sol omuz	Baş	Sağ omuz
**	*	**
**		*

kalan bütün taşlar karıştırılıp tekrar üçe ayrılır; birinci defa olduğu gibi yapılır ve şöyle bir sıra hasıl olur :

**	**	*
*		

"sağ omuz"un altındaki "sağ böğür", ortadaki "yürek", "sol
"sağ omuz"un altındaki "sağ böğür", ortadaki "yürek", "sol
omuz" altındaki sol "böğür"dür.

Kalan taşlar yine karıştırılıp üçe ayrılır. Bunların da her bir kısmı dörder dörder ayrıldıktan sonra en son kalanları evvelkiler gibi yerleştirilir ve hepsi şöyle sıralar teşkil ederler :

"Sol omuz"	"Baş"	"Sağ omuz"
**	*	**
**		*

"Sol böğür"* * * "Yürek"* * *"Sağ böğür"

* *
"Ayak"* * * * *"Ayak"
"Kazan", yahut "koskun"

Bu amelden sonra kalan taşlar hiç birşey ifade etmezler. Falcılar bu dokuz yerdeki taş (kumalak) sayılarına bakıp fal sahibine geleceğini anlatırlar.

"Kürek kemiği" falını bilenler pek az olduğu halde "kumalakçı"lar çoktur. Bu fal daha ziyade İslâm Türkler'de yaygındır. Bu fal İstanbul'da da malûmdur.

Ataların ruhuna kurban sunarak kurban etine bakıp fallanmak bugünkü şamanistlerde tesbit edilmemiştir. Fakat Kırgızlar'ın Manas destanı bu türlü falın eski Kırgızlar'da bulunduğunu bildirmektedir. Manas'ın karısı oğlu Simetey'in sefere hazırlandığı sırada babasının ruhuna kurban keserek kurban etinin kazanda kaynama şekline bakıp seferin başarılı olup olmıyacağını öğrenmesini tavsiye ediyor :

"Akşam namazını kıl, akboz kısrağı kurban kes, babanın ruhunu çağır... eti kazanda kaynat. Kazanda ak köpük çıkarsa baban dirildi demektir. Eğer kara kanlı köpük çıkarsa baban öldü (ruhu gelmedi) demektir. Sağ böğürüne dayanarak sultanım, babacığım diye haykır. Sol böğrüne dayanarak zavallı babacığım! diye haykır! eve dön!" [162]

Burada söylediklerimizden başka da birçok fallar vardır. Bunlardan biri ateşin alevlerine, közlerin duruşuna, odunun ıslık seslerine göre geleceği keşfetmeğe çalışmaktır. Manas destanında Yakup han gelinlerinin istikballerini ateşe bakarak söylüyor. Ebulgazi Bahadır Han'ın verdiği malûmata göre, Özbekler arasında da bu fal maruftu. Şeybanî sülâlesine mensup şehzadelerden Hoca Mehmet Sultan'ın falcılık yaptığını Ebulgazi şöyle anlatıyor :

"Aklı az bir adamdı. Ona Hocugum Tintek derlerdi. O kadar budala idi ki ateşe yağ atıp kadınlara "senin oğlun

[162] Proben, V, 342.

olacaktır", "senin kızın olacaktır", "senin şu nesnen şöyle olacaktır" diye fal açıp falcılık yapardı." [163]

Fal baktırmak, iptidaî şamanizmin bütün kişi oğlunun ruhunda bıraktığı ve tedavisi kabil olmıyan hastalıklardan biridir. Bir Altaylı kamın kürek kemiği faliyle, olgun topluluktaki aydın salon hanımlarının ve madamlarının iskambil veya kahve telvesi falı arasındaki fark ancak maddedeki farklardır. Mâna bakımından bu fallar arsında en ufak fark bile yoktur.

[163] Şecere-i Türk (Desmaisons neşri) s. 193-194. Ateşe yağ atmak suretiyle fala bakmak Kırgız-Kazaklarda da tesbit edilmiştir. Falcı kuryuk yağını ocağa atar, ateşin alevlerine bakıp istikbalden haber verir (Levşin, Opisanıye Kırgız-Kaysak. ord i stepey, III, 58).

XIV. YADA (CADA, YAT) TAŞI VE YAĞMUR TILSIMLARI

Türk kavimlerinde çok eski devirlerden beri yaygın bir inanca göre, büyük Türk tanrısı Türkler'in ceddi âlâsına *yada* (yahut cada, yat) denilen bir sihirli taş armağan etmiştir ki bununla istediği zaman yağmur, kar, dolu yağdırır, fırtına çıkarırdı. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının ellerinde bulunmuş, şamanistlere göre, zamanımızda da büyük kamların ve yadacıların ellerinde bulunmaktadır.

Bu yağmur taşı muhtelif Türk lehçelerinde, her lehçenin fonetik özelliklerine göre, muhtelif şekillerde ifade olunur. Yakutça'da sata, Altayca'da cada, Kıpçak grupuna dahil lehçelerde cay söylenir.

Bu sihirli taş hakkındaki ilk habere Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Tang sülâlesi tarihine göre "Türkler'in büyük ataları Hunların kuzeyinde bulunan So sülâlesinden idi. Oymağın başbuğu Ananbu idi. Bunlar yetmiş kardeş idi. Birincisi dişi kurttan türemiş olup adı İçjini-nişibu idi. Ananbu ve kardeşleri doğuşundan budala oldukları için onların bütün sülâlesi imha edildi. Nişibu tabiat üstü hususiyetlere malikti: yağmur yağdırıp, fırtına çıkarabilirdi. İki karısı vardı. Diyorlar ki biri yaz ruhunun kızı, ikincisi de kış ruhunun kızı idi." [164]

Başka yerde 449 yılı olaylarından bahsedilirken şöyle bir kayıt vardır: "Evvelce Kuzey Hunlarının idaresinde bulunan Yüeban ahalisinde [165] öyle kâhinler vardır ki Cücen'lerin saldırışlarına karşı durduklarında çok şiddetli yağmur yağdırırdılar, fırtına çıkardılar. Cücenlerin onda üçü sellerde boğuldu, soğuktan kırıldı". [166]

[164] Hyacinth, I, 258.

[165] Prof. W. Eberhard "Yüeban"ları Türk saymıştır (Çin'in Şimal komşuları, s. 89).

[166] Hyacinth, III, 164-165.

İslâm kaynaklarında [167] Türklerin bu sihirli taşma "yağmur taşı» (حجر المطر) ve "cada taşı" (سنك جده) denilmektedir. Bu taş hakkında en mufassal malûmat, eserini X. yüzyılın başlarında yazan İslâm tarihçilerinden İbn-ül-Fakih tarafından verilmiştir [168]. Onun verdiği malûmata göre, Ebu'l-'Abbas İbn Muhammed İbn 'İsâ el-Mervezî, Oğuzlar, Dokuz Oğuzlar ve Karluklarla komşu bulunan Horasan sınırlarında bulunan Türkler arasında istedikleri zaman yağmur ve kar yağdıran ve fırtına çıkaran adamların bulunduğunu işitmiştir; fakat Davut İbn Mensur İbn 'Ali el-Badgisî'yi görüp konuşuncaya kadar bu rivayetlere inanıp inanmamakta tereddüt etmiştir. Bu Davut ibn Mensur evvelce Horasan'ı idare etmiş ve idaresi beğenilmiş salih adamdı. Bu zat Ebu'l-'Abbas'a kendisinin Dokuz Oğuz hakanının oğlu Balkık ile bu yağmur taşı hakkında konuştuğunu anlatmıştır. Onun anlattığına göre, Türk hakanlarından biriyle oğlunun arası açılmış, oğlu adamlariyle beraber haydutluk yapmak için doğuya gitmiş ve orada bir dağda bu taşı elde etmiştir. Türkler bu taşla istedikleri zaman yağmur ve kar yağdırırlar.

Ebu'l-'Abbas'ın rivayetine göre, halife Ma'mun dahi bu yağmur taşiyle çok alâkadar olmuş, 'Abdullah bin Tahir vasıtasiyle Nuh b. Esed'i bu taş hakkında tetkikler yapmağa memur etmiştir. Nuh b. Esed memleketin ihtiyarlarını, müslüman Türkler'i toplamış ve bunlardan cada taşı hakkında malûmat istemiştir. Bu adamlar "bu haberler doğrudur; fakat sebebini bilmiyoruz" demişlerdir.

Ebu'l-'Abbas'a Horasan emiri İsmail b. Ahmed (892—907) söylemiştir: "yirmi bin kişi ile Türkler'e karşı savaşa çıktım. Karşımızda, baştan ayağa kadar silâhlı altmış bin Türk vardı.

[167] İslâm kaynaklarındaki haberler için bk. Profesör Fuat Köprülü, Cada taşı (Darülfünun Edebiyat Fakültesi mecmuası, 1925, cilt 4, sayı 1).

[168] İbnül-Fakih'in Meşhet nüshası (MİT, I, 153-155). Yine bk. A. Z. Velidî Togan. İbnül-Fakih'in Türklere ait haberleri ("Belleten" XII, s. 45). Temım b. Bahr'de şöyle bir kayıt vardır و من عجايب بلد الترك حصى عندهم يستمطرون (بها) ماشاءوا من مطر و ثلج وبرد و غير ذلك و امر هذا الحصا عندهم مشهور مستفيض لاينكر احد من الاتراك V. Minorsky, Tamim ibn Bahr's journey to the Uyghurs (Bulletin the School of Oriental and African Studies, 1948, XII, 282).

Bunlardan bir kısmı bizim tarafımıza geçti. Bunlar bize Türk-ler'in iri dolu yağdıracaklarını söylediler. Biz onlara "sizin kalbinizden küfür hâlâ çıkıp gitmemiştir. Böyle işleri hiçbir insan yapamaz" dedik. Onlar "biz haber veriyoruz; sizi iykaz ediyoruz. Siz daha iyi bilirsiniz. Onların tayin ettikleri vakit yarın sabahtır" dediler. Sabah oldu. Korkunç bulutlar bizim üzerimizi kapladı. Korkunç gürültü oluyordu. Herkes korktu. Ben iki rekât namaz kıldım. Tanrıya dua ettim. Biraz sonra korkunç bulutlar Türk ordusu üzerine çöktü. Müthiş dolu yağdı. Böylece Türkler mağlûp oldu".

Mahmud Kâşgarî yağmur taşını *yat* tesmiye ederek şöyle izah etmektedir: "Bir türlü kâhinliktir. Belli başlı taşlarla yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır; rüzgâr estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu; mevsim yazdı. Bu suretle kar yağdırıldı. Ulu Tanrı'nın izniyle yangın söndürüldü." [169]

Cada taşı efsanesi Çağatay divan edebiyatında da yer almıştır. Ali Şir Nevaî Fevaid-ül-Kibar divanında:

Yada taşıġa ḳan tegeç yağın yağḳandek ey sâḳi
Yagar yağmurdek eşkin çün bolur la'lin şerab âlûd

beyiti vardır. "Abuşka"nın meçhul müellif "yad" kelimesini "yağmur boncuğu; ona kurban kanı sürmekle yağmur yağar" diye açıklamıştır.

Türkistan'da Timurlular ve Özbekler devrinde yazılan eserlerde "yad taşı"ndan bahsedilir. Anlaşılan bu efsaneye okur yazar adamlar arasında da inananlar bulunmuştur.

Çağdaş Türk uluslarının folklorunda "yad taşı" efsanesi en çok yayılmış efsanelerden biridir.

Yakutlar yada taşına *sata* derler. Bu taş, Yakutlara göre, at, inek, ayı, kurt gibi hayvanların içinde bulunur. En kuvvetli sata taşı kurdun karnından çıkarılan taştır. "Sata taşı"

[169] Divan ü Lûgat-it-Türk, III, 2; Besim Atalay çevirmesi, s. 3.
Şemseddin Dimişkî havanın değişmesini önceden bildiren bir taştan bahsediyor ki bu da "yada taşı" olsa gerek (Muhabet-üt-dehir fi acaib-i el-berri ve el-behr, M.A. Mehren neşri, s. 84).

ile şamanlar yağmur, yazın kar yağdırabilirler; müthiş fırtına estirirler. Sata taşı canlı bir cisimdir. İnsan kafazsına benzer. Yüzü, gözü, kulağı, ağzı çok açık görülür. Kadın veya bir yabancının eli veya gözü dokunursa ölür, kuvvetini kaybeder. Canlı "sata"yı ele alıp yukarı kaldırılırsa derhal soğuk rüzgâr eser, yağmur veyahut kar yağar. Elinde bu taşı bulunan adam uzak yola çıkarsa atının yelesi veya kuyruğu altına bunu bağlarsa at terlemez, daima esen serin rüzgâr altında rahat rahat seyahat eder. Şamanlardan birine "sata"yı kartal vermiştir." [170]

Altay şamanistlerinde kamlardan başka "yadaçı" denilen adamlar vardır [171]. Yadacının yada denilen taşı ile yağmur, kar, dolu yağdırmağa, fırtına çıkarmağa gücü yettiğine inanırlar. Yada taşı daima rüzgâr esen dağlarda bulunur. Bu taşı elde etmek için yadacı bütün mal ve mülkünü feda eder. Yadacıların hepsi yoksul adamlardır. [172] Yakut yadacılarının afsunlarında da "çocuğum yaşamasın, kadınım yaşamasın, mal mülküm feda olsun!" denilmektedir. [173]

1861 yılında W. Radloff Altaylar'da, Abakan ırmağı kaynaklarına yakın bir bölgede gezerken yağmurlu havaya tutulmuştu. Rehberi olan Tölös'lü yadacı (Wettermacher), yada taşı bulunmadığından bunun yerine Radloff'un yanında bulundurduğu ilâçlardan bir kaşık ilâç alıp ateşte ısıtı ve iki elini havaya kaldırıp havanın açılması için şu afsunu okudu [174] :

Kayrakan! Kayrakan	Kayrakan! Kayrakan
Alas! alas Alas!	Alas! alas! alas!
Alakança açık per!	Avuç içi kadar açık ver!
Temeneçe teşik per!	Çuvaldız kadar deşik ver!
Uktu kişi ürönimin!	Asîl kişinin torunuyum!
Urlü angış tazılı	Sedir ağacının köküyüm!
Abu Tobı kıygırgan	Abu Tobı [175] diye çağırdım
Ongostoy Kuldurak kıygırgan	Ongostoy Kaldırak diye şağırdım
Tengerening kindigi yerde!	tanrının (göğün) gönbeği yerde

[170] V. L. Seroşevski, Yakutı, I, 657-658, 668-669.

[171] XI. yüzyılda da kamlardan başka "yatçı" denilen adamlar bulunduğunu Mahmud Kâşgarî'den öğreniyoruz : "Yatçı yatladı-yadacı yadaladı (yada taşıyla afsun yaptı) " D. L. T. III (çevirme), 307; metin 227.

[172] V. Verbitski, Altayskiye inorodtsı, 45.

[173] Seroşevski, Yakutı, I, 669.

[174] W. Radloff, Aus Sibirien, II, 8-9; Proben, I, 220-221.

[175] Abu Tobı, Ongustay Kuldurak —yadacımn atalarındandır.

Yerding kindigi tengerede!
Paştıgaş taydı aydıp yadım,
Tengerening yolın aç!
Alakança açık per!
Temenece teşik per!
Piyik tüdung kinibile öt!
Abakanıng paşı bile öt!
Kayrakan! kayrakan!
Alas! alas! alas!

Yerin göbeği gökte
Paştagaş dayımı çağırıyorum,
Göğün yolunu aç!
Avuç içi kadar açık ver!
Cuvaldız kadar deşik ver!
Yüksek dağın arkasından geç!
Abakan (dağının başından geç!
Büyük hakan! büyük hakan!
Alas, alas, alas!

Doğu Türkleri'nin halk edebiyatında "yada taşı" motifi çok tekrarlanır.

Kırgız-Kazaklar'ın "Er Gökçe" destanında, Altın Ordu'nun meşhur kahramanlarından Er Kosay'ın düşman ülkesine akın yaptığında çölde başına gelenler şöyle anlatılmaktadır :

"Yanındaki adamlar susadı. Er Kosay'a susuzluktan şikâyet ediyorlar. Er Kosay, uzun kulaklı sarı atının ceğerlerinin altından cay taşı (yad taşı) çekip çıkardı. Salladı, salladı yere koydu. Havadan yağmur yağdı. Yağmur suyunu içtiler."[176]

Kırgızlar'ın Manas destanının büyük Çin seferi rivayetinde Almanbet adlı kahramanın yağmur yağdırmak için "bulutları afsunladığı" zikredilmektedir.[177]

Kırgızları'n inançlarına göre, cada (cay) taşı koyun karnında bulunur. Bu taşla yazın kar yağdırmak mümkündür.[178]

Doğu Türkistan bakşılarınm meslek hayatlarını ve âyinlerini düzenleyen "risale" (tüzük)leri bulunduğu gibi "yadacılar risalesi" de vardır.[179]

Anadolu'nun bazı bölgelerinde, "yağmur duası" ile ilgili gelenekler arasında kırkbir taşa dua okuyup suya atmak âdeti tesbit edilmiştir. Bu âdetin de "cada taşı" efsanesiyle bağlı bir gelenek olması mümkündür.

Kuraklık zamanlarında yağmur yağdırmak için cada taşından başka çarelere (tılsımlara) da baş vurulur. Ural dağlarının

[176] Proben III, 96: "salpang kulak sar'attıng bavurunung astında caydıng taşın alıptı".

[177] "Manas" (Sagımbay rivayeti) rusça tercüme Moskova 1941, s. 146.

[178] Yudahin, Kırgızca-rusça sözlük, Moskova, 1940, s. 491 ("taş" kelimesi izahında).

[179] Sbornik MAE, 1918, t.V, s. 16.

doğusunda yaşıyan Ulu Katay, Salcıvıt, Barın-Tabın Başkurtlarında yağmur tılsımı olarak birbirini suya atmak, birbirine su serpmek âdeti vardır. [180] Yağmur duası namazı kılındıktan sonra imamı yakalayıp suya atarlar, birbiri üzerine kova ile su dökerlerdi.

1929—1930 yıllarında Anadolu'nun birbirinden uzak bölgesinde yaptığımız gezinti sırasında çocuk oyunları arasında, "yağmur tılsımı" ile ilgili, "çomçe gelin", "kepçe kadın" yahut "gelin gogk" denilen oyunları tesbit etmiştik.

Kuraklık zamanında çocuklar toplanıp bu oyun için bir büyük tahta kepçeyi çocuk gibi giyindirirler ve bir ağacın ortasına bağlayıp iki ucundan iki çocuk tutar. Böylece çocuklar ev ev gezerek:

Çomçe gelin ne ister çomçe gelin su ister
Ver, Allahım, ver! yağmur ile sel!
Koç koyun kurban, göbekli harman,
Yaz yağmuru yalancı gâvur kızı dilenci
Ver ,Allahım, ver! yağmur ile sel!
Koç koyun kurban, göbekli harman!

diye türkü çağırırlar. Her evden bir kadın çıkarak"kepçe gelin"in başına su döker ve çocuklara birşey verir.

Bu âdetin Suriye Araplarında da bulunduğunu öğrendik. Araplar buna ümmü-l-gays yani "yağmur anası" derlermiş. Oyun, Türk çocuklarının yaptıkları gibidir. Bununla beraber Araplar'da onaltı, onyedi yaşındaki kızlar dahi bu oyunda rol alırlarmış. Bu âdetteki kadın kuklası şamanist Türkler'in töz (ongon)larına benzemektedir. [181]

[180] Çin kaynaklarında verilen malûmata göre, Uzak Doğun'un eski çiftçi uluslarından Gaoli'lerin hakanları İlkbahar bayramı âyininden sonra elbisesiyle suya girerdi; halk da iki bölük olup birbirlerine su serperler ve taş atarlardı (Hyacinth, II, 101).

[181] Abdülkadir İnan, Yağmur duası (Halk Bilgisi Haberleri" 1930 yıl II, sayı 14, s. 36-38); "Rapor" s. 12-14. Anadolu folklorun ait derin bilgisi olan arkadaşımız M. Şakir Ülkütaşır'ın "Not"larından öğrendiğimize göre, yağmur duasında çocuklara pabuçlarını ters giydirmek, su ile ıslatmak, ırmaklara taş atmak, gibi unsurlar tesbit edilmiştir.

1811 yılında yazılan resmî bir raporda Kafkasya'daki Rus köylülerinin kuraklık zamanında koca karıları bağlayıp suya attıklarından şikâyet edilmektedir (Jivaya Starina, 1894, c. I, 122-123).

XV. EVLENME VE DOĞUM

Evlenme ile ilgili törenlere şaman ve baksıların iştiraki pek seyrek olur. Kız kaçırma ile evlenme âdeti muhafaza edilen Yakut boylarında kız kaçırmağa gidecek gençler şaman (oyūn) tarafından bir âyin yapıldıktan sonra yola çıkarlardı. Bu âyin şöyle yapılırdı: kız kaçırmaya gidecek gençler bir araya toplanır ve atlarını hazır halde bulundururlar. Şaman, direklere bağlı atların yanına kımız dolu bir tulumla gelir ve bundan bir avuç kımız alıp atların çevresine saçı saçar. Kırk kötü ruhun adlarını söyliyerek bunlara karşı gençleri koruması için ıtık denilen tanrıya [doğrusu ıdık bağışlanan tanrıya] yalvarıp yakararır. Âyinden sonra gençler atlarına binip kaçırılacak kızın kabilesine doğru yönelirler. [182] Yakutlar'ın bu âdetleri çok eski devirlerde savaş ve baskınla kız kaçırma devrinin hâtıralarıdır. Altaylılar'da "kız kaçırma" ile evleniyorlarsa da Yakutlar'da görülen şamanî tören bunlarda tesbit edilmemiştir.

Birçok Türk boylarında gerçek mânasiyle baskın yapılarak "kız kaçırma" seyrek olaylardandır. Eski devirlerin bu âdeti ancak düğünlerde görülen bazı âdetlerde izini bırakmıştır. Altaylılar'da "kız kaçırma" kızın rızasiyle, hattâ baba ve anasının tasvibi, ile olur. Kız, razı olduğunun delili olarak delikanlıya bir yüzük ve mendil gibi birşey vermektedir ki "nişan yüzüğü" yerini tutar. Kız kaçırıldıktan sonra delikanlının arkadaşları çalı çırpıdan bir otağ (odağ) yaparlar. Bu otağın kapısı yoktur. Güvey ile genlin bu otağda üç gün kalırlar. Bunlar ateşlerini çakmak taşiyle kendileri yakarlar. Dışarıdan ateş ve kibrit verilmez.

Kırgız-Kazaklar'da düğün âdetlerinde görülen şamanizm gelenekleri gelinin kayın babasının evinde yanan ocaktaki ateşe yağ atıp secde etmesidir. Başkurtlar'da ise bu âdet hocalar tarafından kaldırılmıştır. Başkurtlar'da gelinler kayın babanın iç-

[182] M. Ovçinnikov, Materıalı po etnogr. Yakutov ("Etnogr. Obozrenıye" 1897, No. 4, s. 85-87).

tiği pınar, ırmak ve göl sularına gümüş paralar saçı yaparak "selâm" verirler. Bu tören, bir koca karının rehberliği altında yapılır. Buna "su gösterme" töreni denir (Başkurtça: "hu köründürüü").

Şamanist ve müslüman Türkler'in evlenme törenlerinde müşterek olan şamanizm unsuru gelinin geldği gün başına saçı saçmaktır. Bu saçı, yukarıda zikrettiğimiz veçhile, her devirde topluluğun istihsal ettiği en mühim mahsulünden olmuştur. Avcılık devrinde avın kanı, yağı ve eti, çobanlık devrinde süt, kımız ve hayvanların yağı, çiftçilik devrinde darı, buğday, muhtelif meyvalar saçı olarak kullanılmıştır. Saçı - yabancı soya mensup olan bir kızı kocasının soyunun ataları ve koruyucu ruhları tarafından kabul edilmesi için- yapılan bir kurban âyininin kalıntısıdır. Gelinler için birçok şeyler tabu sayılır. Kocasının ve onun soyuna mensup erkeklerin adını söylemek, büyük baba çadırının ocağından yukarıya (tör'e) geçmek, muayyen bir zaman içinde kayın baba ve kayın biraderleriyle, hattâ ihtiyar kadınlarla bile, konuşmak [183] yasak sayılmaktadır. Bu âdetlerin menşei nasıl izah edilirse edilsin, muhakkak ki çok eski şamanizm inançlariyle ilgilidir.

Evlilik hayatının meyvası olan çocuk doğumu ve çocuğa ad verme törenleri iptidaî şamanizmin birçok unsurlarını muhafaza etmiştir.

Yakutlar Tanrıdan çocuk, bilhassa erkek çocuk isterlerken, ak şamana (ayı oyun'a) başvururlar. Ak şaman, Ayısıt hatuna yahut ak at sürüleri sahibi olan (mağan sılẖılaẖ) tanrıya dua eder. Bu törende kanlı kurban sunulmaz. Bu tanrılara ıdık olarak bir hayvan bağışlanır. Bu hayvana kimse binmez.

Çocuğu olmıyan Yakut kadınları mukaddes bir ağacın dibinde, ak boz at derisi üzerinde, "yer sahibi" (an daydı iççite)ne yalvarırlar; ağlaya sızlaya dua ederler. Bu duadan sonra çocuk sahibi olanlar bunun tanrıdan, yer ağaç ruhları tarafından, verildiğine inanırlar.

[183] Ḳutadğu Biliğ'deki bir beyitten bu âdetin Karahanlılar'da da yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Yusuf Hacip, yabancılar arasına giren birinin şaşıracağını, *gelin gibi* dili tutulacağını söylüyor: kişi kirmedük yerke kirse kalı, kelin teg bolur ol ağın teg tili (Mısır nüshası, 19).

Kırgızlar'da, şamanizm devrinden kalma mukaddes ağaçlar, ataların ve büyük şamanların mezarları islâmlaştırılmış ve "evliya"ların türbeleri olmuştur. "Manas" destanında Yakup Han hatununun kısırlığından şikâyet ederek diyor ki: "Bu Çırıçı'yı alalı ondört yıl oldu. Bir çocuk koklayamadım, öpemedim. Bu hatun mezarlı yerleri ziyaret etmiyor, elmalı yerlerde yuvarlanmıyor, kutlu pınarlar yanında gecelemiyor" diyor.

Kırgız-Kazaklar'ın "şeriate aykırı" âdetlerinden şikâyet eden Molla Gazi Hoca [184] "kadınları kısır olursa sahrada tek başına biten bir ağaç, bir kuyu (pınar) veya su yanında koyun kesip gecelerler" diyor. Müslüman Kırgızlar'ın bu âdetleri Yakut şamanistlerinin "kutlu ağaç" yanında yaptıkları şaman âyininden ancak ismiyle ayrılmaktadır.

Dede Korkut hikâyelerinden birinde bir hatun erkek evlât istediği zaman kuru kuru çaylara sücü (şarap) döktüğünü, kara giyimli dervişlere nezirler verdiğini" söylüyor [185]. Bu sözlerde çay (su) kültü yahut, Yakutlar'daki gibi "yer sahibi" kültü, pek açık görülmektedir.

Yakutlar'da ilk doğuma büyük ehemmiyet verilmektedir. Doğum günü yaklaşınca erkek ormana gidip bir kayın ağacı keser. Bu ağaçtan bir buçuk arşın uzunluğunda üç kazık hazırlar. Bunlar tek bir kayın ağacından alınmalıdır. Kiler, ev, sandıkları hep açık bırakırlar. Ateşe yağ atıp "ey doğum tanrısı Ayısıt hatun ye! Yolun açık olsun!" derler. Çocuk doğduğu gibi yağlı bir yemek yerler; bir hayvan kurban keserler. Hayvanın kafasını kırmadan pişirirler. Kemiklerini bir kaba doldurup ormana götürüp bir ağaca asarlar. Doğumun üçüncü günü Ayısıt hatunu çıkarma âyini yapılır. Bu âyin hakkında ruhlardan bahsettiğimiz yerde malûmat vermiştik.

Altaylı boylarda ve Kırgızlar'da doğum saati yaklaşınca, oba yahut oymak kadınları lohusanın evine toplanırlar. Tecrübe görmüş bir kadın ebe (ineci) vazifesini görür. Çadırın

[184] Bunun "Kazak halkının âdetleri" adlı risalesinden yukarıda bahsetmiştik.

[185] Kilisli, 14; Orhan Şaik, 8. Bu kelime Arap harfleriyle صوجو yazılmıştır, "sucu" (yani su uzmanı) da olabilir. İhtimal ki eski "sücü" kelimesini halk etimolojisi "sucu" şekline sokmuştur.

tam orta yerine (ateş yakılan yerine) bir direk yerleştirerek ona bir urgan bağlarlar. Bu urganın bir ucu duvara bağlanıp lohusanın koltukları altından geçirilir. Kadın çok istırap çekmeğe başlarsa albastı yahut al karısı denilen kötü ruhun lohusaya musallat olduğuna hükmederler. Bu kötü ruhu korkutmak, kovmak için erkekler de toplanır, "hay, huy!" diye haykırmağa başlarlar, tüfek ile havaya ateş ederler. Bu gürültü kadın doğuruncaya ve baygınlığı geçinceye kadar devam eder. Bazan hocanın yahut baksının müdahalesine lüzum hasıl olur.

Lohusalara musallat olan bu kötü ruh Çin seddinden Akdeniz kıyılarına, buz denizinden Hind'e kadar yayılmış Türk folklor ve hurafelerinde Al karası, albastı, albis, almis adlariyle yer almıştır.

Kırgız-Kazak Türkleri'nin hurafelerine göre "albastı" iki nevi olup biri "kara albastı" ve diğeri de "sarı albastı"dır. "Sarı albastı"lar hoca yeya baksı (şaman)ların okumasiyle def olup giderler. "Kara albastı" ise kendisini görmek iktidarına malik olan ocaklı adamdan başka kimseden korkmaz. "Sarı albastı" sarışın bir kadın suretindedir. Bazan keçi veya tilki suretlerine de girer. Bu ruh lohusalara musallat olup ciğerlerini alır, götürüp suya atar. Baksılar yahut ocaklı adamlar "albastı"yı ciğeri yerine koymağa mecbur ederler. "Albastı"yı yakalıyan baksı eline kopuz alarak şu afsunu söyler :

"Ey, albastı zalim,
Koy ciğerini yerine,
Zavallının canın iade et,
Sözümü tutmazsan,
Bana hürmet etmezsen,
Gözlerini çıkarırım..."

Bu suretle merasim yapılırsa albastı ciğeri yerine koyar ve ölen lohusa da iadei hayat edermiş. Baksılar "albastı"yı, ekseriya, keçi suretinde görüyorlar.

"Kara albastı" yahut "Kara" ciddî ve ağır başlı bir ruhtur. "Sarı albastı" ise hoppa, mekkâr ve şarlatandır. Ekseriya insanları hile ve aldatmakla ele geçirir. Bazan insana dokunmıyacağına söz verir ve uzak bulunur. Lâkin daima fırsat bekler ve nihayet kolayını bulup bir zararını dokundurur.

Miropiev'in eserinin nihayetinde, neye ait olduğu izah edilmemiş, bir baksı duası vardır. Münderecatından anlaşıldığına göre, bu da "albastı"ya karşı, lohusa yanında yaıpılan bir merasim esnasında okunan, baksı afsunudur. Bu merasimde, galiba, lohusanın ciğeri yerine koyun ciğeri veriliryor. Bu afsun şöyledir :

"Ey, şeytanlar, şeytanlar,
Bu ciğeri alınız,
Buna kanaat ediniz,
Bu kadını öldürmeyiniz,
Zararınızı dokundurmayınız.
....
Koyun ciğeri size kâfi değil mi?
Bu koyun ciğerini ciğer addetmiyor musunuz?
Eğer böyle ise, elime kılıç alırım,
Hesapsız ruhlarımla
Size hücum ederim..."

Albastı, tüfek sesinden korkar. Lohusa "albastı" olursa tüfek patlatmak âdettir. Demircilerden ve ocaklı adamlardan da korkar; öyle muktedir demirci ustalar ve ocaklılar vardır ki bunların bir mendil veya külâhı "albastı"yı korkutmak için kâfi gelir. "Albastı" muhtelif suretlerde görünmekle beraber aslında bir "sarı kız"dır.

Başkurtlar'ın "albastı"ya dair hurafeleri de Kazak-Kırgızlarınki gibidir.

Kazan Türkleri'nin hurafelerine göre "albastı" şerir bir ruhtur. Meskûn olmıyan evlerde ve sahralarda bulunur. Muhtelif suretlerde görünür; yolcuların yolunu şaşırtır, uykuda basar. Uluğ Kem nehrinde bulunan Tuba-Urenha şamanî Türkler'in akidelerine göre, "albas" evlenmiyen bir kızdan türemiştir; kumsal yerlerde ve kayalarda bulunur, keçi gibi bağırırlar. Albıs, kızlara musallat olur ve hasta yapar. Muktedir şamanlar ilâhîler okuyup albısları defederler. Şaman dualarında albıslar sarı kız olarak tavsif olunur (Altı sarı albıslarım).

Altaylılar'ın akidesine göre "almıs" bir ruhu şerirdir. "Erlik"in âvanından ve hademelerindendir.

Fergana Özbekleri'nin huafelerinde şeytan, ecine, dev ve perilerden maada bir de "albastı" vardır. "Albastı"yı pejmürde,

dağınık saçlı bir kocakarı suretinde tasavvur ederler. Lohusayı yalnız bırakmazlar, ecinenin boğmasından korkarlar.

Taşkent'te (Sevzar-dehe Tahtapul) "Albastı=Alvastı" köprüsü vardır. Oradan gelip geçenlerin pejmürde bir kocakarı gördükleri söylenir.

Yakut Türkleri'nin akidelerine göre isim ve karakter itibariyle bizim "albastı"yı andıran "abası" denilen ruhlar vardır. "Abası"lar "iççi" ve "ayı" ruhlara mukabil şerir ve obur ruhlardır. Bundan maada "albas" sözü de vardır ki aldatmak, hile ve kadın şamanın büyüsü mânalarında kullanılır. "Abası"ların evsafı mümeyyizesinden biri insanın "kutu" (ruhu)nu alıp götürmektir. (Diğer Türklerde albastı yahut al karısı insanın ciğerini alıp götürür).

Anadolu Türk hurafelerinde de aynı ruhun mühim rolünü görüyoruz. "Alkarısı" ve "albastı" hastalığı tesmiye edilen bu ruh lohusa kadınlara musallat olur. Bazan yalnız kalan lohusanın yanına peri kızları gelerek lohusanın ciğerini alır giderler ve bu suretle lohusayı "al basarmış". Lohusanın ciğerini alıp suya bırakırsa lohusa ölürmüş. Doktor Kunoş'un notuna nazaran "çocuk doğduğu vakit loğusaya acıklı bir haber söylenirse korku, teessüften mütevellit hale yahut hastalığa "albastı" tabir olunur. Hurafeye göre "alkarısı tüfek sesinden, ocaklı adamlardan, demirden ve kırmızı renkten korkar. Bunun içindir ki lohusa yatakta iken başına beyaz yaşmak ve kırmızı tül bağlarlar. Kırmızı altın takarlar, lohusaya kırmızı şeker hediye götürürler. (Bazan bunun hilâfına kadının gözüne kırmızı şey göstermezler). Bazan bu "alkarası" dağ kayalarında ve nehir sahillerinde bulunur. Geçen yolculara her türlü oyun oynarlar ve fena sesle bağırırlar. Öyle ocaklı adamlar vardır ki bunların mendil veyahut takkesi lohusaların odasına konulursa "albastı" olmaz. Alkarısı sarışın bir kadındır.

Erzurum ve Erzincan vilâyetlerinde işittiğim bazı rivayetlere göre "alkarısı" ahırlarada bulunur ve at yelesini örmekten hoşlanır. Lohusaları korkutan ve ciğerlerini götüren ruh ise "albastı" olmayıp "karakura" denilen bir ruhtur.

Görülüyor ki bütün Türk kavimlerinde "albastı" aynı şerir ruhun ismidir. Bu ruhun lohusa kadınlara musallat olması

şekli Kırgız, Kazak ve Anadolu Türklerinde bütün teferruatiyle aynı şekildedir. ("Loğusanın ciğerlerini alıp götürmesi ve suya atması", "ocaklı adamlardan korkması, tüfek sesinden kaçması"). Kazak-Kırgızlar'da keçi suretinde görünen bu ruhun Urenha-Tuba Türklerin'de "keçi sesi ile bağırması" ve Anadolu Türklerin'de "fena sesle bağırması" gibi teferruat da şayanı dikkattir. Bütün Türkler'de bu ruh dişidir; hoppa hilekâr ve yalancıdır.

Urenhalar'ın şaman dualarında zikredilen ve kayalarda bulunan altı sarı "albastı", Kzazak-Kırgız ve Başkurtlar'da "sarı kız" suretinde olan bu ruh kültü ile Anadolu Türkleri'nin "sarı kızlar" efsanesi de münasebettar olabilir. Erzurum ve Erzincan hurafesine göre "albastı" at yelesini örmekten zevk alırmış, Yenisey Türkleri'nden "Kalar" Türkleri'nin inanmalarına göre, at yelesini örmek kaya ve dağ ruhunun (dağ izinin) en sevdiği eğlencedir.

Kırgızlar'ın inanmalarına göre, lohusalara musallat olan ruh gene "al"dır.

Lohusanın "kara" yahut "karabastı" dan korkusu ve bu "kara"yı defetmek için "kara bakşı" çağırıldığı Manas destanının devamı olan Yolay Kaan destanında da görüyoruz.

Kara bakşı bar edi
Karabaskan katındın
Evliyası bar edi...

Kara bakşı loğusaya gelen cinlere hitap ederek;

Alıstan kelgen Al-bı deyman
Raktan kelgen can-bı deymen...

diyor ki buradaki "al" bizim bahsettiğimiz"al"dır. Bu son cümleyi Radloff uzaktan gelen er (alp) diye tercüme ediyor, ki şüphesiz yanlıştır. "Albı" kelimesindeki "bı" sorgu soneki olan "mi"den başka birşey değildir.

Bu hülâsamızdan görülüyor ki "al" (albastı, albas, albız, almıs) denilen mevhum "ruh" hakkında bütün Türk kavimlerinde aynı inanmalar mevcuttur. Şüphesizdir ki bu inanma ve an'ane Türkler'in Orta Asya'da birlikte yaşadıkları zamana aittir. Türkler'le eski zamanlardan beri komşu yaşıyan kavim lerde de bu "Al" hakkında inanmalar varsa da Türkler'deki gibi yaygın değildir.

"Al" ruhu tarihten önceki zamanlarda, tarihî devirlerde tasavvur olunduğu gibi, şerir bir "ruh" olmamıştır. Bu "ruh" eski Türk panteonunda kuvvetli belki hami (koruyucu) tanrılardan biri olmuştur. Bugünkü Türk inanmaları onun "şerir" bir ruh olduğunu gösterdiği halde bazı emareler de onun bir zaman "hami" ruh olduğunu bildirmektedir :

1 — Urenha-Tuba Türkleri'nin şaman dualarında kam bu ruha "kaya yerlerde yaşıyan altı Sarı Albıstarım" diye hitap ediyor ve yardım soruyor. Kazak-Kırgız baksıları da, galiba, bu ruhu "tuv dediği derde derman olan ey Sarı Kız, gel" diye çağırıyor.

2 — "Al" kelimesinin ateş kültiyle alâkalı olması bilhassa bu ruhun en eski devirlerde "hami" ruh, ateş ve ocak ilâhesi olduğunu göstermektedir.

Yakut Türkleri aile ocağı ateşine "Al-ot" diyorlar.

Çocuk dünyaya geldiği gibi babası ebeye bir kadeh rakı (araga) sunar; toplananlara ziyafet çeker. Ebe buğday unundan bir yemek yapar (Kazak-Kırgızlar buna "bökpen" Kırgızlar "centek" derler). Kadınlar bu yemekten yedikten sonra bir çukur kazıp *son*'u ve bu yemekten bir parça bir kap ve kaşıkla beraber gömerler. Bu Yakutlar'da Ayısıt'a, Altaylar'da Umay anaya kurbandır.

Birkaç gün sonra düğün yapılır. Ziyafetten sonra ebe yahut çocuğun babası ihtiyarlardan birine müracaat ederek ad vermesini ister. İhtiyarlardan biri ad verir. Ebe misafirlerden çocuk için "diş" ister. Herkes bir hediye verir. Bu hediyeler beşiğe asılır.

Eski Yakutlar'da küçüklüğünde verilen ad gerçek ad sayılmazdı. Gerçek ad yay çekip ok attıktan sonra verilirdi. Yakutlar'ın bu âdetini eski Oğuzlar'da da görüyoruz. Dede Korkut hikâyelerinde "O zaman da bir oğlan baş kesmezse, kan dökmezse ad komazlardı" denilmektedir. Oğuz kahramanlarına ancak kahramanlık gösterdikten sonra Dede Korkut ad veriyor. Altay ve Yenisey Türkleri'nin destanlarından anlaşıldığına göre, öyle bir devir olmuş ki bayağı adamların özel adları olmamış, yalnız kabilesinin adını taşımışlardır. Gerçek ad almak

için kahramanlık göstermek gerekti. Buna ilk dikkat eden etnografyacı Titov olmuştur. [186]

Altay destanlarının kahramanları adlarını tanrılardan, ruhlardan alırlar. Müslüman Kırgız destanlarında ise "peygamber", "ak sakallı evliya"lar ad verirler. Manas'ın adını dört "peygamber hoca" vermiştir. Manas'ın oğlu Simetey'in adını ak sakallı bir eren verdi ve kayboldu.

Çocukları yaşamıyanların çocuğun muhafazası için aldıkları tedbirler gerek şamanistlerde ve gerek birçok müslüman Türkler'de aşağı yukarı aynı tedbirlerdir. Yakutlar, aileye musallat olan ölüm ruhunu aldatmak için çocuğu komşulardan birine satarlar. Urenha (Tuba)lar çocuğu doğduğu gibi kazanın altına saklarlar, kazanın içine "ak eren" denilen ongon'u koyup bunun yanına arpa unundan yapılan bir bebek bırakırlar. Kam bu bebek üzerinde âyin yapar. Kam'ın duasiyle bu hamur "canlanır" ağlarmış (yani şaman canlanma ve ağlamayı kendisi temsil eder); hamur bebeğin karnını yarar, parçalar, sonra bu bebeği uzak bir yere götürüp gömer. Ölüm ruhu bunu görüp çocuğun öldüğüne inanır ve aileyi rahat bırakır. Moğollar ise çocuğu kazan altında üç gün saklarlar, anası hep bir bebekle meşgul olur. Sonra bebek ölür. Ana baba da "çocuğumuz öldü!" diye ağlaşırlar. Bebeği bir çukura gömerler. Kötü ruh böylece aldanır ve çocuğu rahat bırakıp yoluna gider.

Çocuğu yaşamıyan Başkurtlar da, müslüman oldukları halde, ölüm meleğini aldatmağa çalışırlar. Çocuğu doğduğu gibi ebe eline alıp dışarı çıkar, birkaç ev dolaştıktan sonra çocuk babasının evinin penceresinden seslenir: "Yabancı ülkeden bir çocuk getirdim. Satın alan var mı?" der. Pazarlık başlar. Çocuk için kendi ağırlığında demir verip satın alırlar. Çocuğa demir yahut Satıpaldı, Satılmış gibi bir ad verirler.

Çocuğun yaşamasını sağlamak için Yaşar, Dursun, Ölmezbay, Taştan, Kurç (çelik) gibi adlar verildiği gibi, kötü adlar vermek âdeti de vardır. Bunun sebebi kötü adı olanlardan ölüm meleği nefret eder de gelmezmiş. Kırgızlarda İtalmas (yani

[186] Bogatırskuye poemi Mınus. tatar, Petersburg 1856, s. 66; Etnograf. Sbornik, 1858, IV, s. 89 (not).

melek değil, köpek bile almaz!), Çoçkabay (Domuzbay), Kabanbay (yabani domuz) gibi adlar hep bu inanca göre verilmiş adlardır. Troytsk civarındaki Kıpçaklar'da rusça Andrey adını taşıyan birini gördük. Kazaklar'ın anlattıklarına göre, evlâdı yaşamıyan Cetpisbay ağa oğluna, evimize Azrail gelmesin diye, Rus adını vermiş imiş.

Ad veren ihtiyar gerek şamanistlerde ve gerek müslüman Türkler'de şu alkışı (duayı) söyler :

"Adın Yaşar olsun! beşik bağın berk olsun!
Arkanda küçük, önünde büyük kardeşlerin olsun!
Beşik bağın kopmasın! arka eteklerini davar, at
Sürleri bassın! ön eteklerini çocuklar bassın!
Benim gibi ak sakallı, sarı dişli ol! Ak dişlerin
Sararsın, kara saçların ağarsın!"

bu dua sonunda müslüman Türkler "amin", şamanist Türkler ateşe yağ atarak "opkuruy!" derler.

Bazı çocuklara doğdukları günün önemli olaylarını anlatan adlar verilir: Düşmanın baskını püskürtüldüğü gün doğan çocuklara *Yağıbasan* (*Yavbastı*), aş töreni yapıldığı gün doğanlara *Aşbergen*, sayılı bir misafir geldiği gün doğanlara *Konak keldi* gibi. Bazı çocuklara doğduğu yerin adı verilir: *Uralbey*, *Sırgeldi*, *İdilbay* vesaire gibi.

Türk efsanelerine göre, kahramanların doğumu fanilerin doğumundan başka türlüdür. Büyük kahramanlar avuçlarında kan tutup doğarlardı.

Orta Türkler'de yaygın bir efsaneye göre, Cengiz Han avucunda kan avuclayıp doğmuştur. Kırgızların destanî kahramanı ve bir kült saydıkları Manas da kanlı doğmuştu.

Anadan yeni doğdukta	Koyun ciğeri kadar kara kan
Sağ elinde tutmuştu...	Kanlı doğmuş Er Manas [187]

Aynı destanda Külçora ve Kançora adlı kahramanlardan bahsedilirken:

Kül tutup doğmuş çocuğa	Külçora deyip ad verdi
Kan tutup doğmuş çocuğa	Kançora deyip ad verdi [188]

Eski şamanizmde doğum ve ad verme olaylarına mahsus birçok âyin ve törenlerin bulunduğu ictimaî mütehaseler halinde görülen âdetlerden anlaşılmaktadır.

[187] Proben, V, 142.

[188] Aynı eser, V. 318.

XVI. ÖLÜM VE ÖLÜLER KÜLTÜ

A. Şamanistlere göre ruh-can: Düşünen insan taş devrinden beri hayat ve ölüm sırlarını öğrenmeğe ve anlamağa çalışmıştır. Büyük filozofları ve mütefekkirleri binlerce yıllar boyunca düşündüren ve hâlâ çözülemiyen bu sırları basit ve tatbikatçı olan topluluk, kendi dünya görüşlerine uygun olarak, "halletmiş"tir. Çünkü bu basit topluluğun sürüp giden sırlara ve muammalara tahammülü yoktu; onun için her meselenin bir cevabı olmalıydı. Yeryüzündeki bütün iptidaî insan topluluğu aynı yolu takibetmiş, hayat ve ölüm hakkındaki tasavvurları aşağı yukarı aynı olmuştur. Bundan dolayıdır ki insanı yaşatan "nesne" dünyanın muhtelif dillerinde aşağı yukarı aynı mânaya gelen (meselâ, nefes, tın, rüzgâr, esinti) kelimeleriyle ifade edilmiştir.

Eski Türkler can ve ruh mefhumunu, genel olarak, tın (yani nefes) kelimesiyle ifade etmişlerdir. Doğu Türkleri'nde bu kelime hâlâ nefes ve can mânasına kullanılmaktadır; batı Türkleri'nde ise bu kelime ancak "dinlenmek" kelimesinde kalmıştır.

Çağdaş şamanist Türk boylarından Yakutlar ruh-can mefhumunu *tın*, *kut* ve *sür* kelimeleriyle ifade ederler. Tın kelimesi aynı zamanda *esinti*, *rüzgâr*, *nefes* anlamlarına da gelir. "Kut" —bazı izahlara göre— toprak, rüzgâr ve "ana-kut" denilen üç unsurdan mürekkeptir. "Tın" vücutten ayrılırsa ölüm vukua gelir, fakat "kut" ayrılırsa ölüm olmaz. Sür —insan enerji, irade ve umumiyetle ruhî hallerini meydana getiren unsurdur. İnsan uyurken sür'ü vücuttan çıkıp her tarafta dolaşabilir.

Altaylılar ruh-can mefhumunu *tın*, süne ve kut kelimeleriyle ifade ederler. Tın bütün canlı yaratıklarda vardır; süne ise ancak insanlarda bulunur. Kut her şeyde bulunur, cansız şeylere kutsiyet verir; ağıllarda, ahırlarda bulunursa sürüler bereketli ve sahibi çok zengin olur. Çobanlar'ın değneği kutlu olursa sürülere hastalık veren ruhlar ve kurtlar uğramaz. Buna göre "kut" candan başka bir türlü ruhtur ki yalnız insanda

değil, fakat her şeyde bulunabilir. Çok korkan adamlar için de "kutu çıktı", "kutu uçtu" derler ki İstanbulluların "ödü patladı" tabiriyle aynı anlama gelir. Altaylılar'ın inançlarına göre tın, süne ve kut'dan başka insanın "yula" denilen bir eşi de vardır. İnsan uyurken "yula"sı her yerde dolaşabilir. Düş dediğimiz işte bu yulanın gördüğü şeylerden ibarettir. Yula ayni zaman meşa'le anlamını da ifade eder. Babalardan kalân türe ve âdetlere de "yula" denir.

Ölülerin serseri dolaşan ruhlarına Altaylılar *üzüt*, Yakutlar ise *üör* derler. Kazan müslümanlarında da öür kelimesini hatırlatan *ürek* kelimesi vardır ölülerin serseri ruhlarına denir.

Şamanistlerin tasavvurlarına göre, can kanda yahut yürekte bulunur.

B. Ölüleri gömme töreni: Eski şamanist Türkler'in ve diğer Orta Asya uluslarının defin törenleri hakkında verilen ilk haberlere Çin kaynaklarında rastlanır. Bu haberler, çok kısa ve karışık olmakla beraber, folklor materyallerinin ışığı altında bunlardan birçok şeyler öğrenmek kabildir.

Çin kaynaklarında Hunların defin törenine dair verilen haber, İsa'dan önce III. yüzyıla aittir. Bu habere göre "Hunlar ölülerini tabut içine korlardı. Bu tabut iki katlı olup iç ve dış tabutlardı. Bu tabutları altın ve gümüş işlemeli kumaş ve kürklerle örterlerdi. Ağaçlar dikilmiş mezarlıkları ve matem elbiseleri yoktu. Ölü ile beraber öldürülenler yüz, hattâ yüzden fazla olurdu" (Hyasinth I, 16).

Gök Türkler'in defin töreni hakkında Çin kaynakları daha tafsilâtlı malûmat veriyorlar. Tan sülâlesi tarihi VI. yüzyıl vukuatından bahsederken Gök Türkler'in defin törenini şöyle tasvir etmektedir: "ölüyü çadıra korlar. Oğulları, torunları, erkek-kadın başka akrabası atlar ve koyunlar keserler ve çadırın önüne sererler. Ölü bulunan çadırın etrafında at üzerinde yedi defa dolaşırlar. Kapının önünde bıçakla yüzlerini kesip ağlarlar. Yüzlerinden kan ve yaş karışık olarak akar. Bu töreni yedi defa tekrar ederler. Sonra muayyen bir günde ölünün bindiği atı, kullandığı bütün eşyayı ölü ile beraber ateşe yakarlar; külünü, yılın muayyen bir gününde, mezara gömerler. İlkbaharda ölenleri sonbaharda, otların ve yaprakların sarar-

dığı zaman gömerler. Kışın veya güzün ölenleri çiçekler açıldığı zaman (ilkbaharda) gömerler. Defin gününde ölünün akrabası, tıpkı öldüğü günde yaptıkları gibi, at üzerinde gezer ve yüzlerini keser, ağlarlar. Mezar üzerinde kurulan yapının duvarlarına ölünün resmini, hayatında yaptığı savaşları tersim ederler. Bu ölü ömründe bir adam öldürmüş ise mezar üzerinde bir taş korlar. Bazı ölülerin mezarında bu taşlar yüze, hattâ bine baliğ olur. Atlar ve koyunlar kurban ettikten sonra kafalarını kazıklar üzerine korlar" (Hyasinth, I, 269-270).

IX. yüzyıl Oğuz boylarının defin töreni Gök Türkler'in defin törenlerinden farksız olduğu İbn Fadlan'ın verdiği malûmattan anlaşılmaktadır. Oğuzlar'ın defin törenlerini İbn Fadlan şöyle tavsif ediyor: "Onlardan biri hastalanırsa köleler ve cariyeleri bakar; ev adamlarından hiç kimse hastaya yaklaşmaz. Haneden uzak bir çadır dikip hastayı oraya korlar; iyileşinceye yahut ölünceye kadar çadırda kalır. Yoksul ve köle hastalanırsa onu kırlara bırakıp giderler. Onlardan biri ölürse ev gibi büyük bir çukur hazırlarlar. Ölüye caket giydirirler kuşağını kuşandırır, yayını yanına korlar; eline nebiz (نبيذ) dolu tahta kadeh tutturup önüne de nebiz dolu bir tahta kap korlar. Bütün mal ve eşyasını bu eve /çukura/ doldurup ölüyü buraya oturturlar (فاجلسوه). Sonra çukurun üzerine topraktan kubbe gibi döşeme yaparlar (وجعلوا افوقه مثل القبة من الطين). Atlarından, servetine göre, yüz yahut iki yüz at yahut bir baş at keserler, etlerini yerler. Başını, derisini, ayaklarını ve kuyruğunu sırıklara asıp "bu onun atıdır. Bununla cenette gider" derler. Bu ölü hayatında adam öldürmüş ve cesur bir kişi ise öldürdüğü adamlar sayısı kadar ağaçtan suret yontarlar; ve mezarın üzerine korlar. Derler ki "bunlar uşaklarıdır, cennette ona hizmet edecekler" (نحتوا صورا من خشب على عدد من قتل وجعلوها على قبره وقالوا هؤلاء غلمانه يخدمونه في الجنة).[189]

[189] A. Z. Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, 14-15 (metin), (Exk.§31 a); krş. Material po istorii Türkmen i Türkmenii, I, 169-170.

XIII. yüzyıl Kıpçak-Kuman boyları, Wilhem Rubruk'un verdiği malûmata göre, [190] mezarlar üzerine yüksek tepe yaparlar, tepenin üzerine de bir heykel koyarlardı. Bu heykellerin yüzü doğuya bakardı. Zengin adamların mezarı üzerine ehram şeklinde bir ev yaparlardı. Böyle mezarlardan birini Rubruk şöyle tavsif ediyor: "Yeni bir mezar üzerinde onaltı tane at derisi gördüm. Bunlar mezarın dört tarafına dörder dörder olarak sırıklara asılmışlardı. Mezarın yanında kımız ve et bulunuyordu. Halbuki bu mezardaki ölü güya hıristiyan sayılırdı."

Bu tavsifte zikredilen "yüksek tepe" (kurgan) [191] İbn Fadlan'ın Oğuzlar'da gördüğü mezar üzerindeki "kubbe gibi döşeme"nin aynı olacaktır. Mezar üzerine konulan heykelin, ölünün heykeli mi, yoksa balbal mı, olduğunu kestirmek güçtür. Herhalde şurası muhakkaktır ki, şamanist Oğuzlar ve Kıpçaklar IX - XIII. yüzyıllarda Gök Türkler'in defin törenlerini olduğu gibi devam ettirmişlerdir.

Oğuz ve Kıpçak defin törenlerinde görülen, kurban olarak kesilen atların derilerini sırıklara asma âdeti bugünkü Altaylılar'ın ve Yakutlar'ın at kurban ederek yaptıkları törenlerde âyinin en önemli unsurunu teşkil eder. Yakutlar'ın bu derilere "tabık", Altaylılar'ın "baydara" dediklerini yukarıda söylemiştik.

Kıpçak bozkırlarında ve Rus arkeoloji terimiyle "kamennaya baba" (yani "taş kadın") denilen heykellerden hiç olmazsa bazılarının balbal olduğu muhakkaktır. Bu heykeller Genceli şair Nizamî'ye de malûmdu. Onun rivayetine göre, bu heykeller Kıpçak Bozkırları'na tılsım olarak dikilmişti. Bu tılsımlar şimdiye kadar orada durmaktadır. Bütün Kıpçak halkı bu tılsımlara yaklaşınca onlara tapar ve okluğuna bir ok bırakır. Bir çoban oraya gelirse bir koyun keser [192].

Nizamî'nin verdiği malûmat arkeoloji ve etnografya araştırmalariyle elde edilen bilgilere uygundur. Büyük şair, herhalde bu rivayeti Azerbaycan'da bulunan Kıpçaklar'dan işitmiş olacaktır.

[190] W. de Rubruk, Doğu ülkelerine seyahat (Malein terc.), Petersburg 911, s. 80.

[191] Kurgan-Kıpçakçada "mezar hüyüğü" demektir.

[192] Sefernâme (Vahidî Destgerdî yayını), s. 427-428.

Balbal olması muhtemel olan heykellere şamanistlerce dinî saygı gösterildiği XVIII. yüzyılda tesbit edilmiştir. 1739 yılında yazılan bir raporda şu malûmat vardır: "Yüs ırmağı boyunda (Altaylarda) taş heykeller çoktur. Bunlardan birine Kozan taş (tavşan taş) denir. Burada yaşıyan oymaklar bu heykele kurban keserler. Heykelin ağzı her zaman yağlı bulunur" (Sibirskiya Drevnosti, No. 15, ilâve kısmı sah. 144).

Heykelin okluğuna ok bırakmak hakkındaki habere gelince, bunu Ssanang Ssetsen'in Togan-tayşi'nin ölümüne dair verdiği hikâye ile izah etmek mümkündür. Bu hikâyeye göre, Togan-tayşi Cengiz Han'ın türbesine hakaret etmiş, Çingiz'in okluğundaki bir ok onu öldürmüştür. Bu hikâyeden Cengiz'in heykelinde okluk bulunduğu anlaşılmaktadır (W. Barthold, Türk ve Moğollar'da defin, 533-34).

Orta Asya'da, Hunlar'ın ve Kök Türkler'in egemenliği devirlerinde, daha iptidaî basamaklarda bulunan boylardan bazıları ölülerini tabutlara koyup ağaçlara asarlardı. Bu uluslar arasında Moğollar'dan Hıtay (Kidan)lar, Şveyler, Türkler'den Dubo (=Tuba)lar vardı. Bu âdet Yakutlar'da XVIII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bazı haberlere göre Kırgızlar'da bu âdet vardı. Müslümanlıktan sonra Kırgızlar bu âdeti bırakmışlardır. Bununla beraber Krıgızlar'da bu âdetin hâtırası olarak defin törenine "süyök kötörü" derler ki harfiyen "kemik kaldırma" demektir.

Çin kaynaklarına göre, Türk uluslarında aşağı yukarı aynı devirlerde muhtelif gömme âdetleri görüyoruz: yakma, ağaca asma, toprağa gömme. Kök Türkler'in defin törenleri hakkında verilen malûmata göre, bunlar ölüleri yakarlardı. Bazı mezarlarda kül bulunduğu bu haberleri teyit etmektedir. Bununla beraber, Kök Türk devrine ait olduğunda hiç şüphe olmıyan mezarlarda iskeletler bulunmaktadır. Arkeolog S. V. Keselev tarafından Altay-Sayan dağlarında ve çevrelerinde, bilhassa 1935 yılında Kuray ve Tuhaytı kasabaları civarında, yapılan kazılarda meydana çıkarılan mezarlarda bulunan iskeletlerde yakma izleri görülmemiştir [193]. Aynı devirde muhtelif şekil-

[193] S. V. Keselev, Sayano-Altayskaya arheologiç. ekspeditsiya (Sovetskaya Arheologiya, 1936, No. 1. s. 282-284); yine bk. Abdürlkadir İnan,

lerde gömme törenlerinin yapıldığını izah etmek güçtür. Ölüyü yakma, ağaca asma, toprağa gömme aile veya boy geleneklerine, yahut her boyun dinî telâkkilerine dayanmış olabileceğini düşünmek mümkündür.

Eski şamanist Türkler'in defin törenlerine ait birçok âdet ve gelenekler göçebe Türk uluslarının destanlarında derin izler bırakmışlardır. Müslüman Türk destanları arasında şamanizm unsurlarını en çok muhafaza eden "Manas" destanında üç yerde defin töreninden bahsedilmektedir. Bunlardan biri Han Köketey'in defin törenine ait rivayettir ki Çokan Velihanov tarafından 1858 de tesbit edilmiştir [194]. Bu rivayete göre, ölüm yatağında yatan Han Köketey, halkına vasiyetlrini şöyle anlatıyor: "Halkım, ilim! gözlerim yumulduğu zaman vücudümü kımızla yıkayınız, (etimi) keskin kılıçla sıyırınız, zırhımı giydiriniz, deriye sarıp beyaz kefenimi başımın altına koyunuz. Başımı doğuya yöneltiniz! Kızıl buğralara kızıl çuha (kumaşlar), kara buğalara kara kadifeler yükletiniz. Kırk buğra (erkek deve)den kurulmuş bir kervan ile benim *çatma haneme* (kütüklerden yapılan evime) böyle geliniz! Küme küme kadınlar gelir; onlara kumaşları dağıtınız. Kervanbaşı kara sart seksen keçinin yağiyle karıştırıp tuğla hazırlasın. Büyük ve küçük yolların kavşaklarında aya benzer ak saray, göğe benzer gök saray yapınız... İlim, halkım! Bana hizmette kusur etmeyiniz." [195]

Han Köketey'in vasiyetindeki "(etimi) keskin kılıçla sıyırınız" sözleri W. Barthold'ün dikkatini çekmiş ve bu konu üzerinde bir makale neşretmiştir.[196]

Barthold destandaki bu sözlerle Tabarî (c. II, s. 16) ve Nerşehi (Schefer neşri 60) tarafından Buhar-Hudat'ın ölümüne dair verilen haberler arasında münasebet bulmaktadır. Tabarî'nin verdiği habere göre "121 (milâdi 739) yılında Tuğşad öldürüldükten sonra etini [keskin bir şeyle] kemikten ayır-

Altay dağlarında bulunan eski Türk mezarları ("Belleten" 1947, No. 43, s. 569-570).

[194] Bu rivayetteki defin töreni tavsiye Radloff'ta yoktur.

[195] ZVO, XIII, s. (zabıtlar kısmı) IX.; Ç. Velihanov "Soçineniya", s. 209-210.

[196] W. Barthold, Yine Semerkant Ossuarium'ları hakkında (ZVO, XIII, 0101-0104). Aynı derginin zabıtlar kısmında s. IV.

dılar (فكشطوا منه لحمه) ve kemiklerini Buhara'ya götürdüler". Nerşehi'ye göre "Buhar-Hudat son vasiyetlerini söyledi ve bir saat sonra öldü. Uşakları girdiler, etini [kemiklerinden] ayırdılar (كشت ازوى جدا كردند) ve kemiklerini Buhara'ya götürdüler.

Ölünün etlerini kemiklerinden ayırmak Orta Asya'daki Zerdüştî'lerin âdetlerindendi. Horasan ve Maveraünnehir'e Türk hakanları tarafından tayin edilen Şad ve Yabgu'lar yerli din olan mazdaizmi kabul etmişlerdi. Türk hakanları namına Buhara'yı idare eden Tuğ-şad ve anası Hatun da herhalde yerli âdete riayet etmiş olacaklardır.

Bin yıl önce ortadan kalkan bir defin âdetinin Manas destanında yankısı bulunması folklorun tarih bakımından değerli materyaller verebileceğini göstermektedir.

Bu epizodde "çatma ev" diye tercüme ettiğimiz mezar yapısı, eski Kıpçak bozkırlarında, Volga boylarında yapılan hafriyatta meydana çıkarılan ve arkeolojide "Kvalin tipi çatılı mezar" ("a charpente" du type Khvalin) diye isimlenen mezarevleri hatırlatmaktadır.

Genel olarak bu defin töreninde İslâm unsurlarından eser yoktur. Halbuki destan şairine göre han Köketey "müslüman" Kırgızlar'ın hanıdır; kendisi de müslümandır.

Radlof tarafından tesbit edilen "Manas"da defin töreninin tasviri kısa ve karışıktır. Burada kahraman Manas'ın ölümü ve defini şöyle tasvir ediliyor :

"Diyorlar ki Manas'ın sineğe benzer canı çıktı
"Gerçek evine gitti.
"Diyorklar ki ak saray yapıp (içine) kodular
"Gök saray yapıp (içine) kodular
"Diyorlar ki dokuz gün yattı (beklettiler)
"Doksan kısrak kestiler
"Diyorlar ki altı gün (yine) beklettiler
"Altmış kısrak kestiler
"Diyorlar ki altın işlemeli giyimlerini
"Dokuz parçaya ayırıp halka üleştiler
"Çam ağacından kalın tabut yaptırıp,
"Diyorlar ki, iç yüzünü gümüşle kapladılar
"Dış yüzünü altınla kapladılar

"Manas'ı böyle bir tabuta koydular
"Diyorlar ki altından nem sızmasın diye.
"Üstünden güneşin sıcağı geçmesin diye,
"(Tabutu) saray içine yerleştirdiler" [197]

Bu rivayetteki gümüş ve altın kaplamalı tabut yukarıda Hunlar'ın defin törenine ait Çin kaynağından naklettiğimiz haberde zikredilen tabutları hatırlatmaktadır. Herhalde bu altın ve gümüş kaplamalı tabutun müslümanlıkla ilgisi olmasa gerektir. Diğer taraftan ölüyü dokuz gün yatırıp doksan kısrak, altı gün yatırıp altmış kısrak kesme âdeti de bugünkü şamanistlerde tesbit edilmiş değildir. Bu mısrâlardaki dokuz ve doksan, altı ve altmış sırf alliteration icabı söylenmiş ise de definden önce ölü için birçok hayvanların kesildiği muhakkaktır. Şimdiki müslüman Kırgızlar dahi defin töreni gününde birkaç hayvan "ḫudayı" diye keserler. Adı *hudayı* olan bu âdet, şüphesizdir ki, eski şamanlık kalıntısıdır. Bu âdete Yakutlar'ın *hayılga* dediklerini, sözde hıristiyan sayılan Yakutlar'ın bile bu kurbana çok önem verdiklerini etnografyacılar tesbit etmişlerdir.

Çağdaş şamanistlerin çoğu yoksul oymaklar olduğu için defin törenleri eski şamanistlerin defin törenlerine nazaran çok sönük ve basittir. Bunların zorla budist veya hıristiyan sayılmaları da şamanî törenlerin tereddî etmesine sebep olmuştur. Eski Oğuzların ve Kırgızlar'ın yüzlerce at ve koyun keserek, muhteşem mezarlar, tabutlar hazırlıyarak yaptıkları defin törenlerini sözde budist sayılan Urenha-Tuba'larda veya sözde hıristiyan sayılan Yakut ve Altay şamanlarında rastlamak imkânsızdır.

Urenha-Tuba'lar, biri ölürse derhal çadıra çıkarıp keçe veya deri ile örterler. Eve bir koyun getirip bağlarlar. Bu koyun meleyene kadar beklerler; meledikten sonra keserler. Şaman, koyunun en iyi et parçalarını ateşe yakıp âyini yapar; ölüye hitaben: "Bu yeri bırakıp gidenlerin birincisi sen değilsin! düşünme, üzülme! et ye, rakı iç! darı ye, çay iç!" der. Törende bulunanlar ateşe tütün atarlar bununla evdeki tören tamam olur. Sonra çadırın bir tarafını söküp ölüyü oradan dışarı çıkarırlar. Urenha'lar ölüyü yere gömmezler, uzaklara,

[197] Radloff, Proben, V, 114.

kırlara atarlar. Başucuna bir sırık dikip buda dinine ait dualar yazılı kâğıtlar korlar; bunun yanına ağaçtan yahut balçıktan küçük bir ev yapıp bırakırlar.

Urenha'lardan birinde misafir bulunan biri ölürse bu ölüyü kapıdan çıkarırlar. Bir demet ot ile vurup "nen varsa al! bize bırakma, beraber götür!" derler. [198] Kendi ölülerini kapıdan çıkarmamalarının sebebi fenalık yapmak için geri dönerken kapıyı bulamaması içindir. Ölü misafir ise, inançlarına göre, akrabasını arayacak, bu eve tekrar gelmiyecektir.

Urenha'ların ölülerini gömmeden kırlara atmaları herhalde Tibet lamaizmiyle gelen bir âdet olsa gerektir. Katanov tarafından toplanan malûmata göre [199] Beltir'ler ölüyü /müslümanlar gibi/ yıkarlar. Erkekleri erkek ihtiyarlar, kadınları kadınlar yıkarlar. Ölüyü ateşin yanına korlar. Erkek ölü kapının sol (güney) tarafına, kadın ölü sağ (kuzey) tarafına konularak yıkanır. Yıkandıktan sonra ölüye elbiselerini giydirirler ve beyaz keçe üzerine yatırıp bir köşeye korlar. 30-40 kişi toplanıp tabut yaparlar. Tabut hazır olduktan sonra bir tarafa atarak "Tanrı bundan sonra bu gibi işleri bize rast getirmesin" derler. Ölü tabuta konduktan sonra evde bir gün kalır. Ölüyü çıkarırken ayakları önde bulunur. Ölüyü çıkarırken bir kocakarı eline bir kap süt alır, at üzerine konulmuş ölüyü üç defa dolaştıktan "kutumuz gitmesin, kuruy!" diyerek bağırır, ölüye karşı süt serper.

Ölü mezara konulduktan sonra atın dizginini ölünün eline vererek "atını al!" derler, atı şu yerde öldürürler. Eğer takımları ile beraber gömerler. Ölünün elbisesinden düğmelerini söküp ailesine verirler. Buna kumarkı denir. [200] Ölü ile gö-

[198] G. Grshimailo. Zapad. Mongoliya i Uryanh. Kray, III, bölüm I. s. 131-133.

[199] N. Katanov, O pogreb Obryadah... 115-116.

[200] İsmail kurban olarak kesileceğini öğrendikten sonra babası İbrahim'e "gömleğim ile saçlarımı anama kumartgu olarak götür" diyor (S. Malov, Rabguzi'ye göre, peygamberler kıssası, ZKV, V, s. 512. British Museum nüshasından). Divanü Lûgat-it-Türk'te bu kelime humaru şeklinde yazılmış ve "ölen büyük bir adamın malından hakana ayrılan güzel parça; uzağa giden adamın hısımlarına bıraktığı mal; miras" diye izah edilmiştir (c. I, 445, III, 440).

mülen eşyayı kırarlar. O dünya bu dünyanın aksine olurmuş kırılmazsa o dünyada ölüye kırık olarak verilecekmiş.

Mezardan dönenler hep beraber ölünün çıktığı eve gelirler. İyice yıkandıktan sonra yemek yer ve rakı içerler. En yakın dostlarından ve akrabalardan bazı kimseler bu evde üç gün misafir olurlar; geceleri kimse uyumaz. Her yemekten önce ateşe rakı ve yemek atarlar.

Gömme töreninden yedi gün geçtikten sonra köy (yahut oba) halkının hepsi toplanıp mezara gelirler ve ateş yakarlar. Herkesin getirdiği rakıdan bir yudum ve yemeklerden bir parça toplayıp ateşe yakarlar.

Eski defin töreninin gelenekleri kamların (şamanların) defin töreninde daha çok muhafaza edilmiştir. Hattâ müslüman Kırgız-Kazaklar bile "baskı"ların defin töreninde eski şamanizm geleneklerine riayet ederek baksıyı umumî mezarlıktan uzak yerlerde tek başına defin ederlerdi. XIX yüzyıl Kırgız-Kazak şairi Abay halkından şikâyet ederken :

"Molasınday baksının
"Calgız kaldım tap çının"

(Baksının mezarı gibi tek başıma kaldım, gerçek halim budur) diyerek kendi durumunu baksıların mezarına benzetiyor.

Sagaylar kamın ölüsünü evde ancak bir gün bırakılar. Kamın akrabası ve komşuları yemekler, rakılar hazırlarlar. Bütün gün yeme, içme devam eder. Aynı zamanda çam ağacından tabut (komdu) yaparlar. Eski zamanlarda kamları yere gömmezler, tabutu kalınca dört direk üzerine koyup bırakırlardı. Sagaylar son yıllara kadar büyük ve tanınmış adamlarını böyle defin ederlerdi.[201]

Şamanın ölüsünü bir tahta üzerine koyup bırakırlar. Sonra tahtayı kapının önünde ateşe yakarlar. Ölüyü tabuta koyduktan sonra baş tarafiyle kapıdan çıkarır ve mezara götürürler. Şamanın davulunu ve davul tokmağını kırarlar ve "ölüm geldi, o öldü:" derler. Kırılmış davulu şamanın mezarının başındaki bir ağaca yahut bir sırığa asarlar. Şamanın defin törenine Sagay kadınları iştirak etmezler. Şaman olmıyanlarm defin töre-

[201] Katanov-Radloff, Proben IX, 573-576.

nine ise kadınlar da iştirak eder ve mezara kadar gelirler. Ölü resmen hıristiyanlığı kabul etmiş sayılırsa başını doğuya doğru, şamanî ise batıya doğru korlar. Umumiyetle ölüler elbiseleri, yemekler, rakı, atının eğer takımı ile beraber gömülür. At öldürmek âdeti Sagaylar'da unutulmak üzeredir. Ölünün atını başka birine hediye ederler.

Ölüyü defin ettikten sonra eve dönüp yemeğe, içmeğe başlarlar. Sonra mezarın sağ tarafına ateş yakıp ölü aşı için kesilen hayvanların kemiklerini yakarlar. Ateşe rakı serprler ve yemek atarlar. Ateş tanrısının bu rakı ve yemekleri ölüye ulaştıracağına inanırlar. Ölü aşına iştirak edenler ölünün mezarını üç defa dolaşırlar ve üç defa "sen gerçek dünyaya git! biz de Tanrıya dünüyoruz!" derler.

Eve döndükten sonra yine yeme içme olur. Yemeğe başlamadan önce Umay anaya, evin hamisi olan ruhlara saçı saçılır.

Eski orman kavimlerinin defin törenlerine dair bir Beltir rivayeti dikkatimizi çekmektedir. Bu rivayete göre [202] orman kavimleri süt çocuğu bulunan kadın ölüleri, âdetleri üzerine, tabuta koyup dört direk üzerine yerleştirirler, ve çocuğunu da yanına bırakırlardı. XVIII. yüzyılda Albot adlı bir Beltir aşağı Tom ırmağında balık avlarken direkler üzerinde bırakılan bir kadın tabutu yanında bir erkek çocuk bulmuş, onu evlâdlık edinerek Öksüzek adını vermiştir.

Orman kavimlerinde süt çocuğunu anasiyle beraber gömme âdetinin Tayga ormanlarında neolitik devirde yaşıyanlarda da bulunduğu son yıllarda Angara ırmağı boylarında yapılan kazılarla meydana çıkarılan bir mezarda müşahede edilmiştir. Bu mezarda bir erkek ve bir kadınla çocuk iskeletleri bulunmuştur. Kadının ile çocuğun okla öldürüldükleri tesbit edilmiştir. Kadının kocasiyle beraber o dünyaya yolculuk etmek üzere öldürülmüş olduğunu anlamak mümkündür. Çünkü bu âdet barbar kavimlerin çoğunda görülmüştür. Anasiyle beraber çocuğun da öldürülmesini kazılara iştirak eden doktor Hrdliçka Kuzey Amerika yerlilerinin bir âdetiyle izah etmiştir. Bunların âdetine göre ölünün süt çocuğunu besliyecek teyzesi

[202] Proben, IX, 265-369 (metin), 342 (terc.

bulunmazsa anasiyle beraber gömerlermiş.[203] Bu âdeti izah etmek için Kuzey Amerika'ya kadar gitmeğe lüzum olmadığı yukarıdaki Beltir rivayetinden anlaşılmaktadır. Beltir rivayetinde denildiğine göre, kuzey orman kavimlerinin süt çocuklarını analarının ölüsiyle beraber tabut yanma bırakmaları süt verecek inekleri bulunmadığı içinmiş.[204] Gerek Buret mezarındaki çocuğun öldürülerek gömülmüş olması ve gerek Beltir folklorundaki gibi öksüzlerin anaları yanına diri olarak bırakılmaları iptidaî avcılarda meme çocuklarını beslemenin çok müşkül ve hattâ imkânsız olduğundan ileri gelmiştir.

Bu Beltir rivayetinden anlaşıldığına göre, ölüleri tabutlara koyup ağaçlara asmak yahut dört direk üzerine bırakmak âdeti Kuzey Altaylar'da ve Tayga ormanlarında yaşıyan bazı oymaklarda XVIII. yüzyılın sonlarına adar devam etmiştir. Yakutlar'da bu şekilde defın için arangas terimi kullanılmaktadır.

Beltir'ler ölüyü defin edip eve geldikten sonra ölünün dul kalan karısının saç örgülerini çözüp dağıtır ve yarısından aşağısını keserler. Dul kadın ancak ölünün yedisinden sonra saçlarını örebilirler. Ölünün karısı ve çocukları ölünün yedisini verinceye kadar ciğer yemezler. Güya yenilirse ölünün ciğerleri rahatsız olurmuş. Böyle bir inanmanın bazı Kırgız-Kazak ailelerinde bulunduğunu kendimiz de işitmiştik. Dul kadınların saçlarını kesmeleri matem alâmetlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Moğolistan'da Kırgız-Nor gölü çevresinde yaşıyan Ḫoton Türkleri[205] ölülerini gömdükten sonra koyun kurban ederek ciğerlerini ateşe yakarlar, mezar üzerine toprak yığarak yüksek bir tepe (oba) yaparlar. İyi adamların ruhlarının Şambel de-

[203] A. P. Okladnikov, Novoye pogrebeniye glazkovskoy stadii u s. Buret (Krat, Soob. GAİMK, 1940, No. VII, s. 90-93).

[204] Orman kavimlerinden Uryankıt'ların sığır ve koyun beslemedikleri hakkında bk. Reşid-eddin, Cami-üt-tevarih: یورتهای ایشان در بیشها بوده این قوم نام یافتند وهرگز خیمه نداشته وپوشش از پوست حیوانات بوده و ایشان را گاو وگوسفند نبوده (Brezin, TVO, VII) Ebulgazi /Şecere-i Türk Desmaisons neşri, s. 41/. Bu kavmin ormanlarda kalan Uygurlar olduğunu söylüyor.

[205] "Hoton" adını taşıyan küçük bir Türk ulusu Moğollar arasında kalmıştır. Bunlar kendilerini müslüman sayarlar. Fakat İslâm dinini unutmak üzere bulunuyorlar (Potanin, Oçerki SZM, II, 15-18).

nilen kutlu bir yere gittiğine inanırlar. Bu "Şambel" kelimesinin ne ifade ettiği belli değildir. Budist lamaistlerin Çambhala dedikleri "Buda'nın sevinci" anlamına da gelebildiği gibi, Hünkâr'ın başkendi olan Sambul (İstanbul)da olabilir.[206]

Altaylılarda üç türlü defin töreni tatbik olunmaktadır: 1) Toprağa gömme, 2) Tabutu dört direk üzerine yahut ağaca asma, 3) Ateşe yakma. Toprağa gömerken atı ve eşyasiyle beraber gömerler.[207]

Çin'in Gan-su eyâletinde Nan-şan dağlarının kuzey kollarında yaşıyan Sarı Uygurlar çoktanberi budist sayıldıkları halde defin törenlerinde birçok şamanlık unsurlarını muhafaza etmişlerdir. Bunlar ölülerini üç veya yedi gün saklarlar. Bu müddet içinde lamaları çağırıp dualar okuturlar. Ölüyü evden çıkarırken, tıpkı Altaylılar gibi, "çocukları yanına alma, sürülerimize ve servetimize dokunma, arzu ettiğin hedeflere koş, iyi ülkelere git! İyi lamaları çağırıp, senin ruhuna dualar okutacağız. Sen fazla bekleme, güzel yerlere git" derler.

Sarı Uygurlar ihtiyar ve lamaların cesetlerini yakarlar, bu en makbul defin şeklidir. Toprağa gömme ikinci derecede bir defin şekli sayılır. Defin törenine iştirak edenlere ziyafet vermek üzere koyunlar kesilir. Yas tutma müddeti üç yıldır. Ölünün adını söylemezler[208].

İdil (Volga) Bulgarları'nın defin töreni X. yüzyılda İbn Fadlan tarafından kısaca tavsif edilmiştir. Bu tavsifden anlaşıldığına göre, yeni müslüman olan Bulgarlar'da eski şamanî defin törenleri olduğu gibi devam ettirilmekte idi. Ölünün çadırı kapısına gelirler, müthiş ve vahşi seslerle ağlarlardı, köleleri kendilerini kamçı ile döve döve feryat ederlerdi. Ölünün çadırına bayrak asarlardı.

Ölüyü mezara bayraklı araba ile götürürlerdi, silâhlarını mezarının çevresine bırakırlardı. Yas tutma iki yıl devam eder-

[206] B. Vladimirtsov, Turetskiy narodets-Hoton (ZVO, XXIII, 1916, s. 7). Bu ulus kendi dinlerinin "Hünkâr dini" olduğunu söylerler.

[207] Verbitski, Altayskiye inorodtsı, 80.

[208] G. G. Gulbina, Pogrebenie u jeltih uygurov (Sbornik MAE, VII, s. 202-203).

di. İki yıl sonra saçlarını keserler, bayrağı indirirlerdi. Bu törenden sonra dul kalan kadınına evlenme müsaadesi verilirdi [209].

Eski Bulgarlar'ın defin ve matem töreninde İbn Fadlan'ın tesbit ettiği bayrak unsuru Kazaklar'ın aş törenlerinde ve ölü çıkan ailelerin çadırlarında da bizce müşahede edilmiştir. Kazaklar'da matem bayrağı kara olur. Matemli evde daima misafire yemek verildiği için olsa gerek ki Kazaklarda bir atalar sözü vardır: "karnı acıkan karalı eve koşar".

C. Yoğ (aş) töreni, (ölü aşı): Defin töreniyle ve ölüler kültiyle bağlı en eski ve iptidaî törenlerden biri "ölü aşı" denilen törendir. Bugün medeniyetin yüksek derecesine ulaşmış olan kavimlerin hepsinde gördüğümüz ölüleri anma törenleri iptidaî devirlerde ölülere aş verme töreninin tekâmül etmiş şeklinden başka birşey değildir.

"Ölü aşı" töreninin en ilkel şekli Tayga ormanlarında kalmış olan şamanist boylarda müşahede edilmiştir. Bunlar arasında öyle koca karılar vardır ki koyunlarına yahut çocuklarına bir hastalık geldiği zaman yemek ve içki alıp kocasının mezarına koyarlar ve "ye, iç! bize dokunma! hain seni! hâlâ doymadın!" diye bağırırlar. Demek oluyor ki iptidaî devirlerde aş-yemek doğrudan doğruya ölüye sunulmuş kurbanlardır ki bununla onların zararlarından kurtulmak istenilirdi.

"Ölü aşı" töreninin bu iptidaî merhaleden biraz daha tekâmül etmiş şeklini yine Beltir'lerde görüyoruz.

Beltirler'de birinci "ölü aşı" definin üçüncü günü verilir. Çadırın güney tarafına masa üzerine sofra kurulur. Bu "aşa" fazla kalabalık toplanmaz. Hazırlanan yemek ve içkilerin yarısını ölünün ruhu için ateş ruhuna kurban ederler (ateşe yakarlar). Definin yedinci günü bütün oba halkı, kadın ve erkek hepsi toplanıp mezarlığa gelirler. Mezarın sağ tarafına büyük bir ateş yakıp getirdikleri yemeklerden ve içkilerden ateşe atarlar. Sonra herkes mezarın üzerine kadehlerle rakı koyarak ve yemek atarak "bu rakıyı iç! bu yemeği ye! Bunlar sana yukarıdan tayin edilmiş yemek ve içkilerdir" derler. Bu töreni yaptıktan sonra kendileri içmeğe ve yemeğe başlarlar. Yeme içme

[209] İbn Fadlan's Reisebericht, metin 34-35, tercüme 78-79.

tamam olduktan sonra, mezar üzerindeki rakı ve yemekleri ateşe atarlar. Tören böylece tamam olur. Yedi gün kadar ölünün evinden hiç birşey dışarı çıkarılmaz. Definin yirminci günü evde yine aş verilir. Ziyafetten sonra ateşe rakı dökülür ve yemek atılır. Kırkıncı gün mezarlığa gidip yedinci gün yaptıkları töreni tekrar yaparlar. Altı ay sonra yine böyle tören yapılır.

En büyük aş töreni ölümün yıl dönümü münasebetiyle yapılır. Bütün akraba ve dostlar toplanıp mezara gelir, mezar üzerine yemek ve içkiler kor, kendileri de yiyip içerler. Ölünün kocası yahut karısı mezarı üç defa, güneşin seyri yönüne göre, dolaşır ve "ben seni bırakıyorum" der. Bundan sonra dul kadın veya erkek evlenebilir.

Bütün Altay ve Yenisey şamanist boylarında "aş" töreni aşağı yukarı böyle olur.

Aş (yoğ) töreni ulusların kültür seviyeleriyle mütenasip olur. Yukarıda gördüğümüz "aş" töreni çok iptidaî şekillerini muhafaza etmiş törenlerdir. Halbuki çok eski devirlerde bile "aş" töreninin muhtelif Bozkız uluslarında çok tekâmül ve inkişaf ettiğini görüyoruz.

II. yüzyılda Yunanlı filozof Lukianos Samosatos'un bir dialogunda İskit'lerin bu âdeti bahis konusu edilmektedir. Bu dialog'da İskit'li Toksaris ile Yunanlı Mnisippos arasında şöyle muhavere cereyan ediyor :

Mnisippos — Siz İskit'ler Orest ile Pilad'in ölülerine kurban sunuyor ve onları tanrı sanıyorsunuz. Toksaris, sen buna ne diyorsun?

Toksaris — Kurban sunuyoruz, Minisippos, sunuyoruz. Fakat onları tanrı değil, ancak iyi insanlar sayarız.

Minisippos — Demek ki siz iyi insanlara ölümlerinden sonra, tanrılara yapıldığı gibi, kurbanlar sunuyorsunuz.

Toksaris — Yalnız bu değil, biz onların şerefine bayramlar ve muhteşem toplantılar yaparız.

Minisippos — Siz ölülerden ne istiyorsunuz? Madem ki bunlar ölülerdir, muhakkak ki teveccüh ve iltifatlarını kazanmak için kurban sunmuyorsunuz?

Toksaris — Ölülerin bize teveccühleri olsaydı, hiç de fena

olmazdı. Fakat biz, iyi adamları hatırlamanın yaşıyanlar için faydalı olduğunu tahmin ediyoruz. Bundan dolayıdır ki ölüleri sayarız. Biz şöyle düşünüyoruz: ölüleri anarsak bir çoklarımız onlar gibi olmağa çalışacaklardır.[210]

Lukianos'un, Yunanlı ile İskit arasında yaptırdığı bu konuşma, kendisinin felsefî bir görüşünü ifade için olsa bile dikkati çekmektedir. Bundan anlaşılıyor ki İskitler, tıpkı bugünkü Kırgızlar ve Kırgız-Kazaklar gibi, büyük ve muhteşem "aşyog" törenleri yapıyorlardı. Yunan kültürünü benimsemiş bir İskit bu töreni, Toksaris gibi, akla uygun (rationel) bir şekilde izah etmiş olabilir. Halbuki eski İskitler hakkında daha eski Yunan kaynaklarının verdikleri malûmata nazaran bunların hükümdarları için yapılan defin törenleri çok kanlı olurdu. Orhon Türkleri'nin balballeri yerine bunlar hükümdarın hizmetindeki yiğitlerden elli kişiyi öldürüp, öldarülmüş atlar üzerine bindirip mezarın etrafına korlardı.[211] Anlaşılıyor ki ölüye öbür dünyada hizmet etmek üzere Orhon Türkleri'nin büyükleri için savaşlarda öldürdükleri kahramanların heykelini (balbalini) dikmekle iktifa edildiği halde İskit hakanları için onun uşaklarını öldürüp balbal dikerlerdi.

Orhon Türklerin'den beş yüz yıl sonra aynı sahada tarih yüzüne çıkan Moğollar'da hanların defin törenleri daha iptidaî şeklini muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Bu meseleye dair profesör W. Barthold şöyle diyor[212] :

"Umumiyetle Moğollar'da ölüler kültü ve onunla bağlı şamanî âyinler göçebe Türk kavimlerine nazaran daha iptidaî ve daha barbarca karakter taşımakta idi. İ. N. Veselovskiy'nin inandırıcı bir surette ispat ettiği veçhile Türkler'le Moğollar'ın defin âdetlerinin esasında aynı şamanî fikir (ide) bulunmaktadır, ki hanın öldürdüğü veya onun için öldürülen adamlar öteki dünyada ona hizmet edeceklerdi. Orhon Türklerin'de bu fikrin yankısı olarak han tarafından öldürülen adamların heyeklini (balbal) dikmek âdeti vardı; Moğollar'da ise bu fikir

[210] Zap. IRAO, t. VII, 547.

[211] Ensıklop. Slovar Brokhaus-Efron, t. XXX, 203.

[212] Türkler'de ve Moğollar'da defin merasimi ("Belleten" 1947, s. 43, s. 525).

hanın öldüğü yerden mezarına kadar nâşını götüren alaya raslanan adamları öldürmeleriyle ifade olunurdu. Marko Polo'nun sözlerine göre, böylece öldürülen adamlara "bizim hakanımıza hizmet etmek için öteki dünyaya git!" diyorlardı. Mönke Han'ın ölümünden sonra böylece öldürülen adamların sayısı 20.000 kişiye baliğ olduğunu Marko Polo temin ediyor. Bu haberin hakikate uygun olduğunu sanmıyoruz; çünkü o zaman Moğol göreneği herkesce malûm idi; bundan başka, Moğollar; hanın ölümünü müteakip derhal ferman neşrederek yolların kapanmış olduğunu bildirdiler ve herkesin kasabalarda veya bozkırlarda bulunduğu yerde kalmasını emrederlerdi. Binaenaleyh, cenaze alayının geçeceği yolda fazla halkın bulunabileceğini sanmak güçtür."

Yoġ terimi eski türkçede bugünkü Kırgız-Kazaklar'ın "aş" anlamını ifade ettiği gibi "matem" anlamına da kullanılmıştır Bugünkü Kırgız-Kazaklar "matem" törenine ve agıt'a coktav (yani yoglama) derler.

Yoġ terimine ve bundan teşkil edilen yogla- ve yogçı kelimelerine ilk defa Orhon yazıtlarında rastlıyoruz. "Divanü Lûgat-it-Türk" (III, 143)de "yog" -matem, yas; ölü gömüldükten sonra üç veya yedi güne kadar verilen yemek" diye izah edilmektedir. Bir yerde bu yemeğe "basan" (yog basan) dahi denilmektedir (I, 399). Başka bir yerde yogladı kelimesi "ölü için aş verdi" diye açıklanarak "Türkler'in göreneği böyledir" diye ilâve edilmektedir (III, 309).

Kutadġu Bilig'de de "yog aşı" zikredilmektedir ("yoġ aşı bolur ya ölüg atınga").

Buda dinine ait uygurca metinlerden anlaşıldığına göre, bu "ölü aşı" göreneğini Buda rahipleri de Türkler'de olduğu gibi kabul etmişlerdir. Bir metinde şöyle denilmektedir: "Tanrıya kurban vermezsen başın, gözün şişer... burhanlara (buda putlarına) saçı yap, üzütlere (ölülere) aş ver" [213].

Anlaşılıyor ki aş törenini en eski devirlerden beri din ayrılıklarına bakmadan bütün Türk ulusları devam ettirmişlerdir. Bu törenin en iptidaî şekli ormanlı bazı Altay oymaklarında

[213] R. Rahmeti (Arat), Turkische Turfan-Texte, VII, 35.

görüldüğü gibi doğrudan doğruya ölünün kendisine aş-yemek vermek olmuştur. Sonraları ölünün ruhuna ateş tanrısı vasıtasiyle göndermek, kurban sunmak, daha sonraları ölünün ruhunun da iştirak ettiği tasavvur edilen ziyafetler tertip ederek kurbanlar kesmek şeklini almıştır. Bu ziyafetler ulusun ve boyların kültür seviyeleri ve servetleriyle mütenasip olarak gelişmiş, çok zengin boylarda muhteşem bayram şeklini almıştır. İskitler'in ölüler şerefine kurban kesip muhteşem bayramlar ve büyük toplantılar yaptıkları, Yunanlı Lokianos'un yukarıda naklettiğimiz dialogun'dan anlaşılmaktadır.

Gök Türkler'in hakan ve büyük kahramanlarının yoġ-aş törenine bütün imparatorluktaki ulusların iştirak ettiklerini Orhon yazıtlarından öğreniyoruz. Kuzey ülkelerinden Kıtay'lar, Tatabi'ler, güneyden Tibet'liler, batıdan Sogd'lılar, Fars'lar, Buhara'lılar, Türgiş'ler, doğudan Çin'liler, bu yog töreninde bulunmuşlardır.

Aş-yog töreni umumiyetle ölünün birinci yıl dönümüne rastlıyan yaz aylarında yapılır. Kül Tegin'in ve Bilga Hakan'ın aş törenleri de yaz aylarında yapılmıştır.

İbn Fadlan'ın verdiği malûmata göre, Oğuzlar "ölü aşı" için yüzden iki yüz başa kadar at keserlerdi. Bundan da anlaşılıyor ki Oğuz "aş töreni" ne de çok kalabalık toplanmış olacaktır.

Oğuzlar Anadolu'ya geldikten sonra dahi eski usul aş törenini unutmamışlardır. Oğuz kahramanları ölürken "ak-boz atımı boğazlayıp aşım veriniz" diye vasiyet ediyorlardı.

Kül Tegin ve Bilge Hakanlar için dikilen anıtların bulunduğu sahada bunların defin edildiği yer olmayıp yog-aş töreni yapılan yerler olabileceği W. Radloff tarafından ileri sürülmüştü. Altay dağlarından ve Yenisey boylarında yapılan kazılarda balballları bulunan birçok höyük (kurgan)ların altında mezar bulunmadığı Radloff'un fikrini teyit etmiştir [214]. Üzerlerinde balballar bulunan höyüklerin birçoğu mezar olmakla beraber, bazılarının aş-yog töreni yapılan yere anıt olmak üzere dikil-

[214] S. İ. Rudenko, K Paleoantropologii yujnogo Altaya—Güney Altay'ın paleoantropolojisi'ne dair ("Kazaki" 1930, No. 15), s. 139.

mişlerdir. Kül Tegin ve Bilge Hakan anıtlarının da yog töreni yapılan yere dikildiğini kabul etmek mümkündür. "Aş" verilen yere anıt olarak birşey dikmek Kazaklar'da da bir gelenek olduğunu 1920 de Cayık (Ural) ırmağı boylarında göçüp konan Cagalbaylı boyunun yaylalarında müşahede ettik. Birinci cihan savaşında batı cephesinde ölen bir Kırgız'ın aşı verilmiş olan yere ölünün kabilesi tarafından toprak yığını üzerine "batı cephesinde ölmüş falan oğlu falanın ruhuna fatiha" yazılı bir taş dikilmişti.

"Yog" töreninin çok mütekâmil şeklini Kırgız ve Kazak beylerinin ve zenginlerinin aş törenlerinde görüyoruz. Kırgızlar'da asırlar boyunca dillerde destan olarak söylenen "aş" törenleri olmuştur. Hicrî 1280 de vefat eden Kırgız-Kazak sultanlarından Barak Töre için verilen "aş", aşağı yukarı bir asır geçtiği halde, Kazak bozkırlarının her tararfında bu tören hakkında destanlar söylenmektedir. Bu tören Semipalat eyâletinde vaki Aygıryal dağındaki yaylada yapılmıştı [215].

XIX. yüzyılda yapılan meşhur "aş" törenlerinden biri Çümekey boyunda bir zengin ölü için yapılan "aş"dır. Bu "aş", Çikli boyu başbuğu Kütübar Bey ile Tama boyu zenginlerinden Maman Bay arasında "orun" [216] yüzünden çıkan kavga münasebetiyle meşhur olmuş, Argın boyu halk şairlerinden Yusuf Bey bu "aş" hakkında "Ayman Çolpan" adlı bir poem yazmıştır.

Kırgızlar'ın eski zamanlardaki aş töreni "Manas" destanında tasvir edilmiştir. Bu destan, en eski iptidaî devirdeki aş törenini aksettirerek doğrudan doğruya ölüye "aş sunulduğu"-nu [217] söylediği gibi tekâmül etmiş büyük "aş" törenini de tasvir etmektedir. Han Kökütey aşı, Orhon yazıtlarının tasvir ettiği Kül Tegin yog'unu hatırlatmaktadır. Han Kökütey aşına, yog töreninine, muhtelif uluslar çağırılıyor. Semerkantlılar, Kırımlılar, Oğuz Han ili, İt ili, mağaralarda ve ormanlarda

[215] Kurbanali Halidi, Tevarih-i hamse-i şarki, s. 264. Barak Töre aşı hak. bk. A. Zeki Togan, Bugünkü Türkistan (Kahire tab'ı), s. 218-219.

[216] "Orun-mevki" meselesi için bk. Abdülkadir İnan, Orun ve ülüş meselesi (Türk Hukuk ve iktisad tarihi mecmuası, 1931, cilt 1, s. 121-133).

[217] "Arkadaşları Manas'ın ruhuna aş dökmüyorlar" (Proben, V, s. 131).

yaşıyan avcı klanlar, hattâ Ruslar, Çinliler, Kalmuklar gibi kâfir kavimler dahi davet ediliyor. Han Kökütey'in oğlu gelmiyecek olanları tehdit ederek :

Bu aşıma gelmezse
Görünmesin gözüme,
Darılmasın sözüme,
Güzel çadırlarını yağma edeceğim
Oğullarını esir, kızlarını cariye yapacağım!

diyor.

Bu "aş" töreninde muhtelif oyunlar yapılıyor; at koşusuna yüzlerce at iştirak ediyor, Çin, Kalmuk, Rus pehlivanları arasında güreşler oluyor.

Manas destanında tasvir edilen Han Kökütey aşı (yogu) herhalde çok eski devirlerde hakanlıklar merkezinde yapılan hakanlar ve yabgular için yapılan *yoğ* törenlerinin hâtırası olsa gerektir.

Orta Asya Türkleri müslüman olduktan sonra ölüler kültünü tıpkı eski şamanizmde olduğu gibi yüzlerce yıl muhafaza etmişlerdir. Mahmud Kâşgarî (Divanü Lûgat-itTürk, III, s. 230) ölüler kültü ile ilgili olan *tiki* (yahut *tegi*) kelimesini açıklarken şöyle diyor :

"*tiki*- geceleri işitilen ses. Türkler öyle sanırlar ki ruhlar sağ iken yaşadıkları şehirlerde her yıl bir gece toplanırlar ve halkı ziyaret ederler. Geceleyin bu sesi kim işitirse ölür. Bu, Türkler arasında yaygındır."

D. Matem (yas) ve âlâmetleri: Eski Türkler'in ve başta Orta Asya uluslarının yas tutma âdetlerine dair Çin kaynaklarında bazı kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre, yas tutanlar bağıra çağıra ağlarlar, yüzlerini parçalarlar, keserlerdi.

Orhon yazıtlarında Kül Tegin ve Bilge Hakan'a yapılan matem törenlerinin tasvirlerinden anlaşıldığına göre, Gök Türkler yas tutarken saçlarını, kulaklarını... keserler, feryat ederek ağlarlardı. Kül Tegin için yapılan yastan bahsederken Bilge Hakan şöyle diyor: "Çok yaslandım. İki şad, küçük kardeşlerim, yeğenlerim, oğullarım, beylerim ve ulusumun gözleri, kaşları berbat olacak diye kaygılandım". Bilge Hakan'ın oğlu babası

için diktiği yazıta şöyle diyor: "...bunca kavim saçlarını ve kulaklarını biçtiler". [218]

Eski Oğuzlar'ın yas âdetleri Dede Korkut hikâyelerinde çok tafsilâtlı tasvir edilmiştir. "Beyrek'ın babası kaba sarığını kaldırıp yere vurdu. Çekti, yakasını yırttı. Oğul, oğul diyerek ağladı, inledi. Ak perçemli anası ağladı, gözünün yaşını döktü; acı tırnaklariyle ak yüzünü parçaladı, al yanağını çekti, yırttı; sim siyah saçını yoldu. Kızı, gelini kas kas gülmez oldu. Kızıl kına ak ellerine yakmaz oldu. Yedi kız kardeşi ak çıkardılar, kara elbiseler giydiler... Beyrek'in nişanlısı kara giydi, ak çıkardı...

Bunu işitip Kayan Selçük oğlu Deli Dundar ak çıkardı, kara giydi; yâr ve yoldaşları akı çıkarıp kara giydiler. Kalabalık Oğuz Beyleri Beyrek için büyük yas tuttular."

Aynı eserin başka bir yerinde "karalar giyip gök sarındılar" denilmektedir. [219] Yaslı çadırın üzerine bayrak asmak Oğuzlarda da âdetti. Dede Korkut hikâyelerinden Beybörek hikâyesinde "karalu, göklü otağ" zikredilmektedir. Herhalde yaslı çadır üzerine kara ve gök bayrak asarlardı.

Kırgız-Kazaklar'ın matem alâmeti hakkında yaptığımız etnografya araştırmalarında birbirini tutmıyan iki alâmet müşahede ettik. Umumiyetle yaslı çadırın üzerinde kara bayrak görülür. Uludağ denilen yerdeki bir yaylada yaslı bir çadır üzerinde ak bayrak gördük. Meğer bu çadır sahibinin Abdübek adlı oğlu Ruslar tarafından öldürülmüş imiş; şehitler için yas âlâmeti olarak beyaz bayrak kullanmak âdet imiş. Altay dağlarında yaşıyan Kazaklar'ın yas alâmetleri geçmişte beyaz başörtüsü olduğu tesbit edilmiştir. [220] Umumiyetle Kırgız-Kazaklarda yas tutma töreni ve âdetleri eski Gök Türk ve Oğuzlar'da olduğu gibidir. XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir.

[218] Yazıttaki "...iki şad, ulayu inigünim, oğlanım, beglerim, budunım közi, kaşı yablak boldaçı tip sakındım" cümlesinden bu şahısların yalnız ağlamaktan değil, fakat bıçakla yüzlerini, kaşlarını, gözlerini berbat etmelerinden hakanın telâşa düştüğü anlaşılmaktadır. Bilge Hakan yazıtındakı "saçlarını kulaklarını............ biçtiler" cümlesi de bunu teyit eder.

[219] Dede Korkut kitabındaki üçücü ve onikinci hikâyelerde.

[220] S. İ. Rudenko, Oçerki bıta S.-vost. kazakov (Kazaki, 1930, No. 15, s. 48).

Kadınların yüzlerini tırnaklariyle yırttıklarını, saçlarını yola yola ağladıklarını, yakalarını param prça ettiklrini biz kendimiz müşahede ettik. Kazaklar'da yas âdetine yalnız ölü çıkan aile değil bütün soydaşlar (en az yüz aileden ibaret oymak efradı) riayet ederler. Yas bir yıl devam eder.

XVI. yüzyıl Özbek'lerinde yas alâmetinin kara olduğu anlaşılmaktadır. Şeybanî hanın şairi Muhammed Salih şehzade Muzaffereddin Mahmud'un ölümü münasebetiyle yapılan yas töreninde herkes boynuna kara keçe bağladığını söylemektedir:

Saldılar barça boyunga kara kîz
Aldılar barça boyunga kara kîz, [221]

Yas alâmeti olarak saç kesme âdeti şamanist Sagay'larda tesbit edilmiştir. Sagaylar defin törenini tamamlayıp ölenin evine döndükten sonra karısının saç örgüsünü yarısından keserler. [222] "Manas" [223] destanında bir hakan kadınlarını boşadıktan sonra saçlarını kestirerek dışarı atıyor, bu kadınlar muhafızlar tarafından yağma ediliyorlar. Herhalde "saç kesme" dul olma alâmeti sayılmış olsa gerektir.

Yas alâmeti olarak saç kesme Gök Türkler'de de bulunduğunu Orhon yazıtlarında da görüldüğünü yukarıda kaydettik. XIV. yüzyılda bu âdetin Aydın oğullarında bulunduğunu Desturnâme-i Enverî'nin şu beyitlerinden, Umur Bey'in babasına yas tutarken saçını kestiğini, öğreniyorz:

Hasta Muhammed beg ölür andan gider
Kesti paşa saçın anda ah eder [224]

Umur Bey, Saruhanoğlu Süleyman Bey'in yas töreninde de saçını kesmiştir :

[221] Şeybaninâme (Vambéry neşri), s. 368. A.A, Romaskeviç tarafından yeni bulunan bir Çağatayca — Farsça sözlükte *karakiz* kelimesi şöyle izah edilmiştir: در مغولیه واتراك ترکستان رسم بوده در عزای خویش وتبار از کردن آویزان میکردند واورا قرا کیز کویشد (Mir Ali-Şir Nevaî, 1928, S, 98)

[222] Proben, IX, 356.

[223] Proben, V, 420.

[224] Mükrimin Halil, Desturnâme-i Enverî, 35. Öğretmen Bn. Nermin Tok'un ağızdan verdiği bilgiye göre, Mersin'de yaslı kadınların saçını kesmek göreneği varmış.

Açdı baş saç kesdi paşa ağlıyu
Firkat odiyle yüreğin dağlıyu [225]

Şeyhi Abu Saʿid Meyheni'nin menkıbelerinde anlatıldığına göre, şeyhe karşı yaptıklarına pişman olan Türkmen beyleri şeyhin huzurunda ağlıyarak tövbe etmişler ve saçlarını kesmişlerdir (Asrar at-Tavḥid... Jukovski, 279).

Türkler arasında çok yaygın olan yas âdetlerinden biri ölünün bindiği atın kuyruğunu kesmektir. Eski Oğuzlar, İslâm dininin kabulünden çok sonra bile, bu âdete riayet etmişlerdir. Dede Korkut hikâyelerinin kahramanları son vasiyetleirnde şöyle diyorlar: "Akboz atımın kuyruğunu kesiniz... ak çıkarıp kara giyiniz". Beyrek'in ölümünden sonra "Akboz atın kuyruğunu kestiler. Kırk elli yiğit kara giyip gök sarındılar... sarıkların yere vurdular."

Kazaklar'da yas alâmeti olarak ölünün bindiği atın kuyruğunu kesme âdetine "tullamak (dul yapmak)" denir. Tiyanşan Kırgızları ölünün bindiği atın kuyruğunu kesip mezarın üzerine diktikleri bir sırığa bağlarlar. [226]

"Tul at" kelimesi Çağataycada "savaşa binmek için hazırlanan at" anlamını ifade etmiştir. Çetin savaşlara girmek üzere hazırlanan savaşçı erler atlarının kuyruklarını kesip tuğ yapmak suretiyle kendilerinin fedai olduklarını ilân ederlerdi. Çağataycadaki "tul at" teriminin de menşei bu âdet olsa gerektir.

Kazak-Kırgız âdetine göre düşmanın atının kuyruğunu kesmek büyük hakaret sayıldığı gibi ölümle tehdit etmek telâkki edilir.

Taşkent Hanı Mahmud ile kardeşi Ahmed Alaca Han'ın askerlerini tavsif ederken Muhammed Salih [227] bunların ölmüş atlarının kuyruğunu bindikleri atın boynuna astıklarını söylüyor.

تو زوبان رزم قیلور وقت اساس　　آسیب آت بوینیغه بیر طرفه قطاس
لیكِ اولکان آتی نینك قوروغی اول　　بیکلاری خانلارینینك بوروغی اول

[225] Desturnâmei Enveri, s. 67.
[226] S. M. Abramson, Oçerki kulturı Kırgizskogo naroda, s. 52.
[227] "Şeybanînâma", 268.

M. Salih'in bu sözlerinden anlaşıldığına göre fedailerin at kuyruğunu kesme âdetini XV. yüzyıl Özbekleri unutmuşlar ve bu âdeti Ahmed Han'ın ordusundaki müslüman Kalmuk ve Moğollar'ın âdeti saymışlardır.

Ölülerle beraber gömülen atların da kuyrukları kesilmiş olsa gerektir. Altaylar'da yapılan kazılar'da Pazırık mezarından çıkarılan donmuş atların kuyrukları kesik olduğu görülmüştür [228] ki bu fikri teyit eder. Ölü ile gömülecek atın yelesini örmek âdeti de belirtilerde müşahede edilmiştir. (Proben, IX, 274).

Matem alâmetlerinden biri elbiseyi ters giymektir. Kırgız-Kazaklar'ın bazı boylarında kadınlar ağıt söyleyip ağlarken ("coktav" söylerken) ters oturur (yüzleri duvara bakar) ve elbiselerini ters giyerler. Bu âdeti biz Kıpçak-Köldönön boyunda müşahede ettik. Çok eski geleneklere sadık kaldıkları halde Nayman boyunda bu âdet unutulmuştur. Bazı ihtiyarlar "cahillik" zamanında böyle şeyler olduğunu hatırlıyorlar.

Dikkate değer ki bu âdet XIV. yüzyılda Anadolu'da Sinop Türklerin'de İbn Batuta tarafından görülmüş ve şöyle tesbit edilmiştir :

"Sinop'ta, vusulumuzdan dört gün sonra Emir İbrahim'in valdesini teşyi ettim. Oğlu dahi başı açık ve piyade olarak revan oldu. Umera ve memalik başı açık oldukları halde cenazede bulundular. Lâkin kadı ile hatip ve fukaha libaslarını ters giymekle beraber başlarını açmayıp amame yerine serlerine siyah yünden birer mendil sardılar. Ahali-i merkume indinde eyyamı yas ve matem olan kırk gün it'amıta'am edildi". [229]

İbn Batuta'nın verdiği bu malûmattan anlaşıldığına göre, yas tutanlar başları açık gezerlerdi. Yukarıda Dede Korkut hikâyelerinden aldığımız parçada Salur Kazan oğlunun başına gelen felâketi işittiğinde "sarığını yere vurdu" denilmektedir ki bu da aynı âdetin yerine getirilmesi olsa gerektir.

Elbiseyi ters giyme âdetini biz küçüklüğümüzde yağmur duası namazında görmüştük. Yağmur duası için sahraya çıkarken imam ve ihtiyarlar elbiselerini ters giyerlerdi. [230] Ana-

[228] Bk. İkinci Tarih Kongresi zabıtları, s. 142-151.

[229] İbn Batuta Seyahatnâmesi (Şerif Paşa tercümesi), c. I, s. 357.

[230] Ural dağlarının doğusundaki Başkurtların Tabın-Barın ve Ulu Katay boylarında bu âdet yaygındır.

dolu halkının âdet ve örflerini iyi bilen etnografyacılıarımızın bize ağızdan anlattıklarına göre, bu âdet Anadolu'nun bazı bölgelerinde müşahede eedilmiştir. Herhalde bu âdetin İslâmiyetle ilgisi olmasa gerektir. Yağmur duasında elbişeyi ters giymek kuraklıktan dolayı halkın matemli olduğunu göstermek için olsa gerek.

XVII. BURHANİZM (ŞAMANİZMİ ISLÂH TEŞEBBÜSÜ)

Şamanizmi ıslâh teşebbüsünün eski çağlarda olup olmadığını bilmiyoruz. Bu konuya dair tarih kaynaklarında hiçbir kayda rastlamadık. Bununla beraber, kara kamlık müessesesine büsbütün başka ve aykırı olan ak kamlık (yalnız aydın ve iyi ruhlara tapan ve kanlı kurbanlardan sakınan, davul, özel cübbeleri kullanmıyan kamlar) müessesesi eski çağlarda yapılan ıslâh teşebbüslerinin kalıntısı olabileceği hatıra gelmetedir. Fakat "ak kamlık" hareketi geniş ölçüde başarılı olamamıştır. Çünkü ormanlarda ve kuzey dağlarında yaşıyan avcı oymaklar ak kamların merhametli ak ve aydın tanrılarından korkmazlardı, onlar için kara ruhlara karşı savunmak önemli idi. Kara ruhlara karşı, ancak kara kamların koruyabildiklerine inandıkları için daima kara kamların nüfuzu altında kaldılar.

Oğuz destanında söylenen Kara Hanla oğlu Oğuz arasındaki "dinî mücadele" motifi de şamanizmi ıslâh teşebbüsü gibi bir olayın yankısı olabilir. Hun hakanı Tuman ile oğlu Motun (Mete) arasında cereyan eden kanlı siyasî mücadelenin de böyle bir dinî ideolojiye dayanmış olması mümkündür.

Çağdaş şamanizmi ıslâh ederek zamanın isteklerine uydurmak teşebbüsü XX. yüzyılın başlarında Altay dağlarında görüldü. Bu harekete Rus etnografya edebiyatında Burhanizm hareketi denir, Altaylılar ise "ak yañg" (yani "ak din") hareketi derler. Bu hareket yalnız şamanizme (kara dine) ve onun mümessilleri olan kara kamlara karşı değil, fakat aynı zamanda "müstevli Rusların mezalimine karşı siyasî hareketin ideolojisi idi".[231]

Burhanizm hareketinin ne vakit başladığını bilmiyoruz. Bu hareketin Rus hükûmeti tarafından meydana çıkarılması ise 1904 yılının başlarına rastlar. Bu hareketin mahiyeti, papas-

[231] A. P. Potapov, İstoriçeskiy put Oyratii (Sovetskaya Etnografyıya, 1932, No. 5-6, s. 83-84).

lar, Rus polisi ve gazetecileri tarafından toplanan materyallere göre, [232] kara dine (şamanizme) ve Rus egemenliğine düşmanlık ve lamayizme benziyen bir din propagandası idi.

Burhanizm (ak din)in "peygamberi" Altay şamanistleri içinden çıkan Çet Çelpen adlı bir orta halli Altaylı idi. Karısı, 14 yaşında bir üvey kızı vardı. Ust-kan kasabasından 20 kilometre mesafede ormanlı bir dağda ibadet ediyor, yanına gelenlere ak dinin talimatını öğretiyor, vaız ve nasihatlerde bulunuyordu. Bunun talimatına göre kanlı kurbanlar yasaktı. Ancak yılda bir defa kuzu kesilebilirdi. Ruslarla beraber yemek yemek, Ruslarla dost olmak yasaktı. Kamlar şeytana tapan günahlı insanlardı. Onların ongonlarını, davullarını, "cübbe"lerini, külâhlarını ateşe yakmak, kendilerini tövbeye mecbur etmek lâzımdı. Tanrılara hoş kokulu otların dumanı, süt, şarap ve kımız gibi saçılar kurban yerine geçtiği öğretilirdi. Altaylılar "akdin"i kabul edip günahlarından tövbe ederlerse "akboz atlı Oyrat Han" gelip Altaylıları Rus mezaliminden kurtaracaktı. Rus parasını kullanmamalı idi; buun yerine ejder resmi bulunan Çin parasını kullanmalı idi.

Altaylı "peygamber" bu talimatını çok güzel konuşan üvey kızı vasıtasiyle tebliğ ediyordu. Bu genç kızı dinlemeye binlerce adam toplanıyor, "ak din" talimatını kabul ediyordu.

"Ak yañg" talimatında eski budizm, lamayizm felsefeleri, rasyonalizm ve millî dâva unsurları çok açık göze çarpmaktadır.

1904 Temmuz ayında, bahar bayramı ve âyini yapmak üzere binlerce Altaylı burhanistler Çet Çelpen'in çadırı çevresine toplanmışlar, genç kızın ateşli nutkunu ve ilâhîlerini dinliyorlardı. İbadetle meşgul silâhsız "mü'minler" toplantısına silâhlı Rus kuvvetleri hücum etti, "peygamber", karısı, kızı ve yakın arkadaşlarından yirmi kişi ile tevkif edildi. Rus askerleri

[232] "Burhanizm" hareketine dair D. A. Klemenz (İz vpeçatl. vo vremya poyezdki v Altay-İzv. RGO, t. XLI, s. 155-159) V. Vereçşagım (Burhanizm ili "ak yang" na Altaye-Sibirqkiy Rassvet, No 3-4, 1919); A. Anohin (Burhanizm v Zap. Altaye Sibir Ogni, 1927, No. 5.) L. Mamet (Oyratiya 1930), A. Danılov (Burhanizm na Altaye-Sovet. Etnog. 1932, No. 1) bahsetmişlerdir. Yine bk. A. İnan. Azerbaycan Yurt Bilgisi, 1932, c. I, s. 25.

Altaylı burhanistlerin mal ve mülklerini yağma ettiler. Bu yağmadan burhanist olmıyanlar bile kurtulamadı. Burhanizm hareketi böylece bastırıldı.

Çet Çelpen ve arkadaşlarının muhakemesine Biysk ağır ceza mahkemesinde bakıldı. Bu işe Devlet Dumasının liberaller grupu müdahale etti; sırf dinî bir hareket olan burhanizm suçlularının müdafaasını Petersburg'un birinci sınıf avukatları fahrî olarak üzerlerine aldılar; ve bu zavallıları ölüm cezasından kurtardılar.

Çet Çelpenoğlu iki yıl sonra Biysk hapishanesinde öldü.

Son yıllarda yapılan araştırmalara göre, Altay'ın bazı bölgelerinde hâlâ burhanistlar bulunmaktadır.

Burhanizmin kurucusu Çet Çelpen'in lamayizmin tesiri altında bulunduğu muhakkaktır. Bununla beraber o, bir lamayist değil, Altaylılar'ın yerli şamanizmini ıslâh ederek bir din olarak yükseltmek ve kaba hurafelerden temizlemek istiyen bir ıslahatçısı idi.

Altay şamanizmine doğudan lamayizm tesir ettiği gibi, batıdan İslâm ve hıristiyan dinleri de tesir ediyordu. Meselâ dağ ve tanrı kurbanı âyinini şamanistler, müslümanlar arasında söylenen İbrahim ve İsmail kıssasiyle izah ederler[233]. Dağa çıkıp ak koyun kurban etmek "atamız İbrahimden kaldı" derler. Kanlı kurbanları şiddetle yasak eden burhanizm bile yılda bir defa ak kuzu kurbanına müsaade ederek bu geleneğe uymak mecburiyetinde kalmıştır.

[233] Proben, IX, 365.

XVIII. MÜSLÜMAN TÜRKLER'DE ŞAMANİZM KALINTILARI

Büyük ve kitaplı dinlerin hiçbiri eski müşrik dinlerin tesirinden kurtulamamışlar, yeni yüksek dinin talimatına açıkça aykırı olan birçok görenek ve inançları, "kitaba uydurup", din kitaplarına bile sokmuşlardır. Putperestlikle mücadeleyi talimatının esası sayan hıristiyanlık, eski dinin geleneklerinden ayrılamıyan halk tabakasının hoşuna gitmek için, İsa, Meryem ve havarilerin resimlerini, heykellerini mukaddesatı arasına almıya mecbur olmuştur.

İslâm dinini kabul etmiş olan Türkler ve diğer kavimler eski dinlerinden kalan birçok inanç, gelenek ve âyinleri yeni dinlerine sokmıya muvaffak olmuşlardır. Bu şamanizm geleneklerinin çoğu, güya İslâm talimatından imiş gibi, yüzyıllar boyunca sürüp gelmektedir.

Malûm olduğu veçhile İslâm orduları Türklerle ilk defa Kafkasya üzerinden Hazarlarla, Horasan üzerinden de Sasaniler'e veya Gök Türkler'e bağlr Badgis, Toharistan ve Dihistan beylikleriyle temasa geldiler. Badgis'te Nizak Tarhan, Toharistan'da Karluk yabgusu, Dihistan'da Sul-Türk hâkimdi. O devirde İran-Turan sınırını teşkil eden bu bölgede Arap hâkimiyeti ancak Kuteybe b. Müslim'in emirliği zamanında (704—715) yerleşebildi. İran-Turan sınırlarında bulunan bu beyliklerdeki ahalinin çokluğunu mazdaistler ve budistler teşkil ettiği şüphesizdir. Dihistan beyi Sul-Türk'ün de ateşperest olduğu, sonra İslâm dinine girdiği kaynaklarda tasrih edilmiştir. Badgis beyi Nizak Tarhan'ın yeğenlerinden biri müslümanca Osman adını taşıyordu. Nizak Tarhan ve yeğenlerinin 709 yılında Kuteybe'nin emriyle öldürülmeleri dinî düşünce ile değil, fakat siyaset icabı olmuştur. Nizak Tarhan aşağı yukarı 50 yıl kadar bir zaman Araplarla münasebette bulunduğuna göre, sözde olsa bile, müslüman sayılmış olsa gerektir.

Bu sıralarda Hazar deniziyle Karadeniz kuzeyindeki bozkırları dolduran Türk boylarının hepsi şamanist idi. Bu Türkler

Gök Türk kültürü tesiri altında bulunmuş boylardı. Kafkasya üzerinden gelen İslâm orduları bu sahada Hazarlarla temasa geldiler. Emevî Mervan b. Muhammed [234] kumandasındaki İslâm ordusu 80 yıldan beri sürüp gelen Hazar mukavemetini 737 yılında kırdı, Hazar hakanı barış istemiye mecbur oldu. Hakan'ın İslâmiyeti kabul etmesi şartiyle barış yapıldı. Fakat Hazarlar arasında müslümanlık yerleşemedi. VIII. yüzyılın sonlarına doğru Hazar hakanı yahudiliği kabul etti, Etil şehrindeki camiin minaresini yıktırıp müezzinlerini öldürttü. Fakat Hazar ordusu müslümanlardan ibaret olduğu için müslümanlara karşı fazla baskı yapamadı. Böylece İslâmiyet ışığı Kafkas dağlarını aşarak Hazar-Kıpçak bozkırlarına kadar uzanmış oldu. Bununla beraber, İslâm dini bu sahada Kafkasya üzerinden değil, Harezm yoluyla yayılmıya muvaffak oldu. Bununla beraber bu sahada İslâmiyet ancak Özbek Han (1313—1340) zamanında yerleşebildi.

Hazarlar'ın rakibi olan Orta Volga'daki Bulgar hanlığında İslâm mürşidleri daha müsait zemin buldular. Hazar hakanı yahudiliği kabul ederken Bulgarlar arasında İslâm dini yayılıyordu, nihayet Bulgarlar'ın hanı da müslüman oldu. Bu yeni müslüman devlet, Altaylar'dan Karadeniz'e kadar uzanan Bozkırı dolduran şamanist Türk boyları ile kuzeydeki şamanist Fin-Ogur ulusları ortasında bir ada durumunda bulunuyordu. İslâm nüfuzunun sınırları Hazar denizinin batısında Kafkasya'da, Hazar denizinin doğusunda ise Üstyurt bozkırı ile Sırderya boyunda bulunuyordu. Üstyurt'un kuzey bölgesini ve aşağı Sırderya boylarını kalabalık şamanist Oğuz boyları, Yedisu ülkesini de şamanist Türgeş ve Karluklar işgal ediyorlardı.

Bulgar hanlığında İslâmiyet yerleştikten sonra kalabalık Oğuz boyları ve başka şamanist boylar iki İslâm devleti (Samanîler ile Bulgarlar) arasında kalmış oldular. Bu tarihten itibaren Karluk, Oğuz ve başka Türkler arasında İslâm dini süratle yayılmıya başladı. İbn Fadlan'ın 922 yılında gördüğü şamanist Oğuzlar'ın büyük bir kısmı yarım asır içinde "müslüman" oluvermişlerdi

[234] Mervan b. Muhammed sonra emevî halifesi (744—750) olmuştur.

İbn Fadlan'ın seyahatinden 25-30 yıl sonra İslâm yurdu dışında Karahanlılar devleti ilk müslüman Türk devleti olarak meydana çıkıyor. Menkıbeye göre, ilk müslüman olan Türk hakanı Satuk Buğra Han (vefatı 950) olmuştur. İbnülesir'in kaydettiği bir rivayete göre, bu sıralarda 200.000 çadır (aile) Türk kalabalığı birden müslüman oluvermişlermiş. Bu rivayetteki rakam mübalâğalı olabilir, fakat bu devirde göçebe Türklerle Sırderya aşağı havzasındaki şehirli Türkler arasında ("Oğuz kentlerinde") İslâmiyetin süatle yayılmakta olduğu muhakkaktır. İslâm mürşidleri ve muhtelif siyasî maksat güden mezhep dâileri Türkler arasında çoktanberi faaliyette bulunuyorlardı. Türkler arasında İslâm dini yaymakta müslüman tüccarların hizmeti de büyük olmuştur.

Bugün dünya yüzündeki Türkler'in %90'ı müslümandır. Fakat Türkler'in hepsi aynı tarihte müslümanlığı kabul etmiş değillerdir; aynı kavim olan Oğuzlar'ın bile islâmlaşması iki asır boyunca devam etmiştir. Kıpçak bozkırlarının islâmlaşması X. yüzyılın başlarından XIV. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. Böylece bir müddet önce müslüman olmuş uluslara sonradan müslüman olan şamanistlerin katılmaları bir sürü şamanizm unsurlarının canlanmasına sebep olmuştnr. Hicretin ilk yüzyılında islâmlaşan Maveraün-nehir ve Horasan müslümanlarında bile birçok şamanizm geleneklerine rastlamak mümkündür. Bununla beraber Maveraün-nehir'de ve Horasan'da yerleşen Türkler kendilerinden ayrılıp Bozkırlarda kalan soydaşlarını "iyi müslüman" saymamışlar, hattâ "müşrik" demek cesaretini göstermişlerdir. Sultan Sancar (1118-1157) zamanında Semerkand çevresine gelen Karluklar'a Horasan uleması böyle bakmışlar, XIII. yüzyıldan beri müslüman olan Kazakları, birçok eski geleneklere sadık kaldıkları için, XVI. yüzyılda Semerkand hocaları "müşrik" saymışlardır. [235]

[235] Özbek Şeybanî Muhammed Han (ölümü 1510) Kazak hanlarına karşı savaşmak için Buhara ülemasından fetva istedi. Bir kısım ülema Kazakların müslüman olduklarını (چه قزاق که کلمهٔ شهادتی درمیان ایشان است کرچه اعمال ایشان با قواعد شرع موافقت نیست) kabul ettilerse de çoğunluk onların "putperest" olduğuna fetva verdiler:
دیکر روز عالیحضرت خان با علمای ماوراءالنهر وخراسان فرمودند واین فقیر نیز حاضر بودم که
فتوی نویسید درباب قزاق که متوجه غزای ایشان کرد غازی باشد یانی وفرمودندکه ایشان بت می پرستند

Umumiyetle müslüman Türkler'de Altay şamanlığının gelenekleri yüzyıllar boyunca unutulmamıştır. X. yüzyıl başlarında İslâmiyeti kabul etmiye başlıyan ve XI. yüzyılın ilk yıllarında tamamiyle müslüman olarak Horasan'a geçen Selçuk Oğuzları, Dede Korkut hikâyelerinden anlaşıldığına göre, XV. yüzyılda birçok şamanizm geleneklerini muhafaza etmişlerdir (matem töreninde ölünün bindiği atın kuyruğunu keserek kurban etmek, aygır kesip "aş" vermek, kurbanı-adağı nezir edenin çevresinde dolaştırmak, ağacı kutlu saymak ve bu gibi). Bu Oğuzlar'ın torunları olan bugünkü Anadolu Türklerin'de de eski inanç ve göreneklerin derin izlerine rastlanmaktadır. Folklorcularımızca tesbit edilen alkarısı (albastı) efsanesi, uzun ömürlü olması için çocuklara Yaşar, Durmuş, Satılmış, Satı... gibi adlar vermek, türbelere ve kutlu ağaçlara, çalılara paçavra parçaları bağlamak, hastalık dolayısiyle çocuğun adını, özel bir törenle, değiştirmek [236] kötü ruhlardan korunma maksadiyle "iyi saatta olsunlar" demek gibi âdetler bu cümledendir.

Eski Bulgar Türkleri X. yüzyılın ilk çeyreğinde müslüman olup bütün Volga havzasında İslâm dinini yerleştirdikleri malûmdur. Buna rağmen şamanizm gelenekleri bu sahada XVI. yüzyıla kadar çok canlı olarak yaşamış olduğunu din ulemasının bu geleneklerle mücadele için yazdıkları risalelerden öğreniyoruz. XV. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen Bedevam adlı manzum nasihat risalesinde "suya birşey (nezir olarak) atmak, ağaca birşey bağlamak, kilev kaldırmak [237] küfürdür" denilmektedir. Müslüman Türklerde yaşıyan şamanlık kalıntılarını başka bir makalemizde bahis konusu etmiştik [238].

علما چون دیدندکه موجبات کفر از قزاق صادر شده فتوی دادندکه اکر قزاق چنانجه ثابت شده کافرند کسی‌که با ایشان غزاکند ثواب غزاة باکفار داشته باشد (Fadlullah İsfahanî. Mihmannâme-i Buhara, Nuruosmaniye, 3431).

[236] Bu âdet öğretmen Osman Feyzioğlu tarafından Ankara'nın bir mahallesinde tesbit edilmiştir.

[237] Kilev kötermek-dilek kaldırmak demektir. Bu törenin nasıl yapıldığını bilmiyoruz; herhalde eski bir dinî âyin olsa gerektir.

[238] Abdülkadir İnan, Müslüman Türklerde Şamanizm kalıntısı (İlâhiyat Fakültesi dergisi, 1952; IV, 19 - 30).

BİBLİYOGRAFYA

Abramson, S. M.: *Oçerki kulturı kirgizskogo naroda*, Frunze, 1946.

Agapitov, N. N. ve Hangalov *M. N.*: *Materialı dlya izuçeniya şamanstva u buryat irkutskoy gub.* (İzv. VSOİRGO, XIV, No. 1-2).

Anohin, A. V.: *Materialı po şamanstvu u altaytsev* (Sbornik MAE, 1924, IV, 2).

Banzarov, D.: *Çernaya vera*, SPb. 1891.

Barthold, W.: *Kirgizi* (istoriçeskiy oçerk), Frunze, 1927.

——— *Otçet o poezdke v Sred. Aziyu*, SPb. 1897.

——— *K voprosu o pogrebalnih obryadah turkov i mongolov* (ZVO, XXV) (Türkçe terc. "Belleten", sayı 43).

Belyaev, V. ve Uspenskiy: *Türkmenskaya muzıka, M.* 1928.

Bogoraz, V. G.: *K psihologii şamanstva u narodov S.-vost. Azii* (Etnog. Oboz., 1910, No. 1-2).

Böpeoğlu, Canay Molla: *Tezyifi âdât-i kazakıye*, Kazan, 1909.

Buluç, Sâdeddin: *Şamanizm* (Türk Amacı, sayı 1, İstanbul, 1942).

———*Şamanizmin menşei ve inkişafı hakkında* (İstanbul Üniversitesi TDE dergisi, c. II.)

Busse: *Spisok slov bıtovogo znaçeniya...* (Zapiski İRGO, 1880, IV).

Chantepie de la Saussaye: *İstoriya religii*, M. 1899.

Danilov, A.: *Burhanizm na Altaye* (Sov. Etnografiya, 1932, No. 1).

Dırenkova, N. P.: *Poluçenie şamanskogo dara po vozzreniyam turetskih plemen* (Sbornik MAE, IX).

Divaev, Abu Bekir A.: *Baksı* (Etn. Oboz., 1907).

——— *Kirgizskiy zagovor protiv ukusa yadovitıh nasek. i presmıkayuççihsya* (Etnograf. Oboz. 1910, No. 1-2).

——— *Zaklenanie i prizıv vetra* (Etn. Oboz. 1910, 1-2).

——— *İz oblasti kirgizskih verovaniy* (İzv. Ob. İAE kaz. univ., 1899, XV, Fas. 3).

Eberhard, W.: *Çinin şimal komşuları*, Ankara, 1942.

Ebu Bekir b. Abdullah b. Aybek-ed-Davadarî: *Dürer-üt-tican* (Damad İbrahim Paşa Süleymaniye, 913, vrk. 198b-207a); *Kenz-üd-dürer* (Topkapı Sarayı, III. Ahmed, N. 2932, sah. 64-70).

Ebulgazi Bahadır Han: *Şecere-i Türk.*

Fadllullah İsfahanî: *Mihmanname-i Buharî* (Nurıosmaniye yazması, No. 3431).

Çardizî *Zeyn-ül-ahbar* (W. Barthold "Otçet").

Gazi: *Kazak halkının âdetleri*, Kazan 1879 (ikinci tabı). W. Radloff: *Proben* IV de sah. 170-187 (almanca terc. 214-232).

Golstunskiy, K.: *Mongolo-oyratskie zakoni 1640 goda...* SPb. 1880.

Gordlevskiy, V.: *Karakoyunlu* (Azerbaycan tetkik ve tetebbu cem. ahbarı, Baku 1927, No. 4).

Grunm-Grshimailo, G.: *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy kray*, Lgr. 1926, t. III, fas. 1.

Gulbina, G. G.: *Pogrebenie u jeltıh uygurov* (Sbornik MAE, VII).

Günaltay M. Şemseddin: *Mufassal Türk tarihi*, III.

Harva, Uno: *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*, Helsinki 1938.

Hyacinth (Biçurin): *Sobranie svedeniy o narodah, obitavçşih v Sr. Azii...* Pet. 1851.

——— *Kitay v grajdanskom i nravst. sostoyanii*, Pet. 1848.

İnan, Abdülkadir: *İlmîsehayate dair rapor*, İstanbul, 1930.

——— *Müslüman Türklerde şamanizm kalıntıları* (İlâhiyat Fak. dergisi, IV, 1952).

——— *Yakut şamanizmindeki ije kıl* (Türkiyat mecmuası, 1955, 3. X).

——— *Altay dağlarında bulunan beski Türk mezarları* (Belleten, 1947, sayı 43).

——— *Yağmur duası* (Halk Bilgisi Haberleri, 1930, sayı 14).

——— *Al ruhu hakkında Türk mitolojisinde şerir bir ruh* (Tarih, arkeologiya ve etn. dergisi, 1933, sayı 1).

İnostrantsev: *Eski Türklerin inançları hakkında birkaç söz* (Belleten sayı 53).

İonov, V. M.: *Orel po vozzreniem yakutov* (Sbornik MAE XVI, 1913.)

Kaltayoğlu Makış: *Kazak ahvalinden*, Kazan, 1909.

Katanov, N.: *Otçet o peozke v munusinskiy ok.*, Kazan, 1897.

——— *O pogrebalnih obryadah u turetskih plemen.* Kazan, 1894.

——— *Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme*, IX, Petersburg 1907.

Karutz, R.: *Unter Kirgisen und Türkmenen.*

Klements, D. A.: *Zametka o tüsyah* (İzv. Vost.-sib. otdela RGO, XXIII, 1892, No. 5-6).

Keselev, S. V.: *Sayano-altayskaya arheol. ekspeditsiya* (Sov. Arheologiya, 1936, N. 1).

Koll, L.: *İz "puteşestviya po yujnoy Rossii"* *Minasa Miditsi* (İzv. Tavr. arh. Kom. 1910, No. 44).

Kon, F.: *Predvaritelnıy otçet po poezdke v uryanhayskoy zemli* (İzv. VSRGO, 1903. tom XXXIV, No. 1).

Köprülü, M. Fuat: "*Bahşı*" İslâm Ansiklopedisi II, 233-238.

——— *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar.*

——— *Eski Türklerde dinî-sihrî bir anane-yağmur taşı* (EFM, IV, 1925).

Lepichin, İ.: *Dnevnıe zapiski puteşestviya po raznım prov. Rossiyskogo gosudarstva* (Polnoe sobranie uçenıh puteş... izdanie Akademii Nauk, 1822, IV.).

Levşin, A. İ.: *Opisanie kirgiz-kaysakskih ord i stepey*, SPb. 1833.

Mahmud Kâşgarî: *Divanü lûgat-it-türk.*

Malov, S. E.: *Şamanstvo u sartov Vost. Turkestana* (Sbornik MAE, V. 1918).

——— *Ostatki şamanstva u jeltıh uygurov* (Jivaya Starina, 1912, XXI).

Maynagaşev, S. D.: *Jertvoprinoşenie nebu u beltirov* (Sbornik MAE, III, 1915).

——— *Zagrobnaya jizn po predstavleniyam turetskih plemen minusinskogo kraya* (Jivaya Starina, XXIV, 1915).

Meszaros, J.: Osman-türk. Volksglauben (KSZ. 1906, VII).

Miropiev, M.: *Demonologiçeskie razskazı kirgizov* (Zapiski RGO, 1888, X, No. 3).

Neoradze, G.: *Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern*, Stuttgart, 1925.

Okladnikov, A. R.: *Novoe pogrebenie glazkovskoy stadii* (Krat. soob. GAİMK, 1940, No. VII).

Orkun, H. N.: *Eski Türk yazıtları*, İstanbul, 1939, II. cilt.

Osmanov, Mehmet: *Nogay ve Komuk dialektleri*, SPb. 1883.

Ostrovskih, P.: *Etnografiçeskie zametki o türkah minusinskogo kraya* (Jivaya St. V).

Ovçinnikov, M.: *Materialı po etnografii yakutov* (Etnografiç. Oboz., 1897, No. 4).

Pantusov, N. N.: *Tarançinskiy bakşı* (İzv. Turkest. otd. RGO, 1907).

——— *Materialı po izuç. nareçey tarançey İliyskogo kraya*, Kazan, 1901.

Pekarskiy, E.: *Slovar yakutskogo yazıka.*

Pekarski, E. i Vasilyev, V. N.: *Plaçş i buben yakutskogo şamana*, SPb. 1910.

Poppe, N.: *K slovarnomu izuçeniyu Buryat-mong. govorov* (Akad. Nauk Marru, XLV, 1935).

——— *G. Neoradze'nin eseri hakkında tenkit* (Asic Majur, III, fas. 1).

Poyarkov, F.: *İz oblasti kirgizskih verovaniy* (Etnogr. Oboz., 1894, No. 1).

Potanin, G.: *Oçerki Severo-zap. Mongolii*, II, IV, Petersburg, 1881.

Potapov, L. P.: *İstoriçskiy put Oyratii* (Sov. Etnografiya, 1932, No. 5-6).

——— *Kult gor na Altae* (Sov. Etn. 1946, N. 2).

Pozdneyev, A.: *Oçerki bıta buddiyskih monasterey i buddiyskogo duhovenstva Mongolii*, Pet. 1887.

Priklonskiy, V. L.: *Tri goda v yakutskoy oblasti* (Jivaya Starina I).

——— *O şamanstve u yakutov* (İzv. V.-sibir. otd. İRGO, t. XVII, 1886, No. 1-2).

Radloff, W.: *Aus Sibirien*, Lpz. 1893.

——— *Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme*, I, III, IV, V, IX.

——— *Das Kudatku Bilik.*

——— *Die jakutische Sprache in ihrem Verhätnisse zu den Türksprachen*, Petersburg, 1908.

——— *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte.*

Rahmati, Reşid (Arat): *Türkische Turfan-Text*, VII.

Ramsted, G. J.: *Zwei uigurische Runenschriften in der Nord-Mongolia* (JSFO, XXX, 3).

Rescher, O.: *Zur omoplatoskopie bei den islamischen Völker* ("Monde Oriental" dergisinden ayrıbasım).

Reşid-ed-din: *Cami'-üt-tevarih* (TVO, V).

Rıçkov, P. İ.: *Jurnal ili dnevnıe zapiski kapitana Rıçkova*, Petersburg, 1770.

Rokchill, W.: *The land of the lamas* (rusça çevirmesi Petersburg, 1901).

Rosenberg, F. A.: *O vine i perah v pers. natsionalnom epose* Sb. MAE, V, 1918).

Ruben, Walter: *Schamanismus im alten Indien* (Acta orientalia, XVIII).

Rubruk, V.: *Puteşestvie v vostoçnıya stranı* (A. İ. Malein terc.) SPb. 1911.

Rudenko, S. İ.: *Başkirı*, II, Lgr. 1925.

——— *K paleoantropologiyu Altaya* (Kazaki, 1930, No. 15).

——— *Oçerki bıta Severo-vost. kazakov* (Kazaki, 1930, No. 15).

Seroşevskiy, V. L.: *Yakutı*, SPb. 1896.

Samoyloviç, A.: *Türkmenskie zagovorı* (Jivaya Starina, XXI, 1912).

Temir, Ahmet: *Moğolların gizli tarihi*, Ankara, 1948.

Togan, A. Zeki Velidî: *İbn Fadlan's Reisebericht*, Lpz. 1939.

Troçşanski, V. F.: *Evolutsiya çernoy veru u yakutov*, Kazan, 1902.

Ülkütaşır, M. Ş.: *Türk halk bilgisine ait araştırmalar*, İstanbul, 1938.

Ümidbayev, M. Selim: *Yadigâr*, Kazan, 1897.

Valihanov, Ç.: *Sobranie soçineniya Çokana Ç. Valihanova*, SPb. 1903.

Vasilyev, V. P.: *İstor. idrevnocsti vostoçnoy çasti Sr. Azii.*

Vebitskiy, V. İ.: *Altayskie inorodtsı*, Moskva, 1903.

Yastremskiy: *Obraztsı narodnoy literaturı*, Lgr. 1929.

Yolaev Batırgirey: *K etnorgrafii başkir* (Etnog. Oboz. 1893, No. 3).

Yusuf Has Hacip: *Kutadgu Bilig.*

Zelinim, D. K.: *Kult ongonov v Sibiri, Lgr. 1936.*

——— *Ideologiya sibirokogo Şamanstva* (Izv. Akademii Nauk, 1935, No. 8.

İ N D E K S

ŞAHIS ADLARI

II, KAVİM VE KABİLE ADLARI

III. YER ADLARI

IV. TANRILAR VE RUHLAR

V. TERİMLER

"BALBAL" TERİMİ ÜZERİNE ÖNEMLİ BİR AÇIKLAMA

Orhun yazıtlarında "balbal" kelimesi geçmektedir. Bu balbal kelimesi *Tarihte ve Bugün Şamanizm*'in dört yerinde geçmektedir. Orhun yazıtlarının ilk bulunduğu yıllarda bu kelime-terim, "yog törenini idare eden bey" diye açıklanmıştı. Sonra bunun yanlış olduğu anlaşıldı ve "öldürülen düşmanın adına dikilen heykel" diye izah edildi. Bunun da yanlış olduğu, arkeolog ve tarihçi L. A. Evtıyuchova ile L. R. Kızlasov'un çalışmaları ile meydana çıkarıldı. Halbuki Kızlasov'un ispat ettiğine göre heykellerin hiç biri "balbal" değildir. Balballar, ölen alpın, hayatında öldürdüğü düşmanların adına mezarına konulan taşlardan ibarettir. Bir kahraman alpın mezarının yanında bir sıra taşlardan birinde şu yazı okunmaktadır: "İşbara Tarkan balbalı" ("Ongon yazıtı" yanında). Mezardaki kahramanın öldürdüğü düşmanlar için bu "balbal" denilen taşlar sembol olarak konulurdu. Öldürülen şahıs önemli kişi ise "balbal' taşına adının da yazıldığı anlaşılmaktadır.

Bizim *Tarihte ve Bugün Şamanizm* kitabımızda (s. 10, 179, 180, 191) "balbal" üzerine verilen bilgilerin bu son araştırmalara göre düzeltilmesi gerekiyor.

I. BASIMA GİRMEMİŞ OLAN BİBLİYOGRAFYALAR

V. P. Vasilyev: *Şamanskiy kostyum i buben u yakubov* (Yakutlarda şaman cübbesi ve tefi), Sbornik Muzeya Antr. Etnografii *t. 1*, Fas. VIII, Petersburg 1910.

P. A. Vitaşevski: *İz nabludeniy nad yakutskimi şamanckımi deystviyami* (Yakut şamanlarının faaliyetleri üzerine müşahedeler den), Aynı dergide V. cilt., Fas. 1.

V. M. İonov: *K voprosu ob izuçenii dohristianskıh verovaniy yakutov* (Yakutların Hıristiyanlıktan önceki inanışlarını öğrenme meselesi üzerine), Aynı der. t. V. Fas. 1, 1918.

V. İ. Podgorbunskiy: *Materıalı dlya izuçeniya şamanskih bubnuv tuzemtsev Sibiri* (Sibirya yerli şamanlarının teflerini tetkik için materyaller), Trudı prof. i prenod Irkutskogo Univers, Fas. 4. Irkutsk 1923.

V. F. Troçşanskiy: *Opıt sistematikçeskoy programmı dlya sobiraniya svedeniy o dohırıstansk verovaniyah yokutov* (Yakutların Hıristiyanlıktan önceki inanışları hakkında malumat toplama için sistematik program tecrübesi), İzvest. Ob. Ark. İstor. i Etnog. tom XIV, Kazan 1897.

J. D. Koblov: *Mitologiya Kazanskıh Tatar* (Kazan Tatarlarının mitolojisi), İzv. O. Archeologii, İst. i Etnog. t. XXVI, Kazan 1910.

S. E. Malov: *Otçet o vtorom puteşestvii k Uyguram* (Urgurlara İkinci seyahat üzerine rapor), İsv. Rus. Kometet, ser. II No. 3

———— *Neskolko slov o şamanstve u türkskih naseleniya Kuznetsk. u. Tomskoy gub* (Tom vilâyeti Kuznets. müzafatındaki Türk ahalisinin şamanlığı üzerine birkaç söz), J. St. 1909, II-III.

———— *Şamanstvo u sartov Vostoçnogo Türkestana* (Doğu Türkistan sartlarında şamanizm), İzv. Russkogo Kometita seri II, No. 3.

A. Kalaçev: *Poyezdka K Telengtam na Altay* (Altay'da Telengitler içinde seyahat), Jiva ya Starina. 6. yıl. III-IV. 1896.

N. Ja. Nikiforov: *Anosskiy Sbornik. Zapiski Zap. -Sibir otdela İmp. Russk. Geograf.* Ob. t 37, 1916 Omsk.

KISALTMALARIN AÇIKLANMASI

E. F M: *Edebiyat Fakültesi Mecmuası* (İstanbul)

GA IMK: *Gosudars. Akademiya İstorii materialnoy kulturi*

İZ. TORGO: *İzvestiya Türkistanskogo otdela russk. geograf. obsçestva* (Taşkent)

İZV. OB. AİE: *İzvestiya obeşestva archeologii,* istorii i etnografii Kazanskogo universiteta

İZ VSOİRGO: *İzvestiya Vostoçno Sibirskogo imperat, ruskogo geografiçeskogo obçsestva*

İZ. VSORGO: *İzvestiya Bostoçno-Sibirskogo otdela Russk. Geograf. Obçsestva*

KSZ: "*Keleti Szemle*" (Macaristan İlimler Akademisi Dergisi)

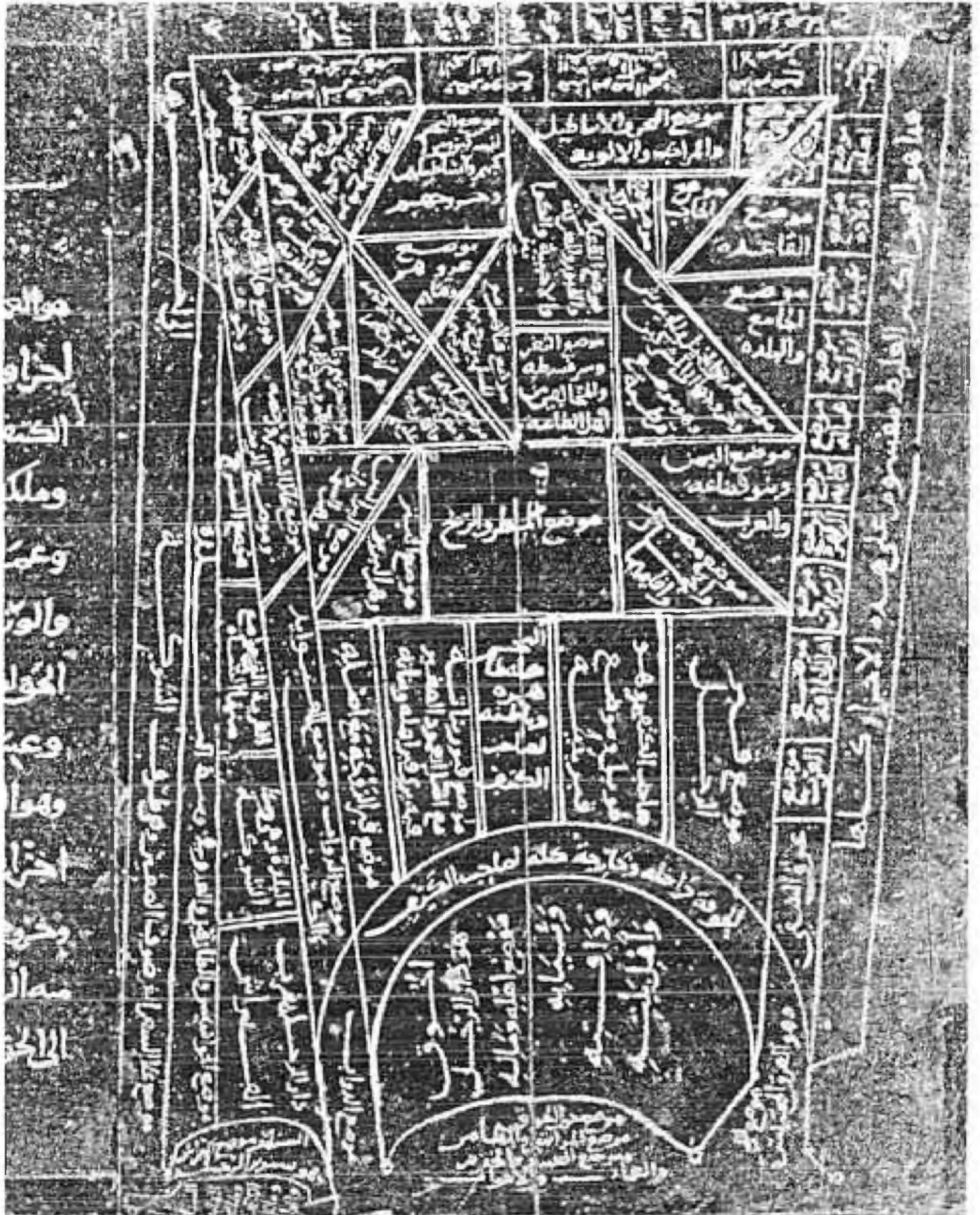
MER: *Materialı po etnografii Rossii*

Sb. MAE: *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii pri Russiyskoy Akademii Nauk*

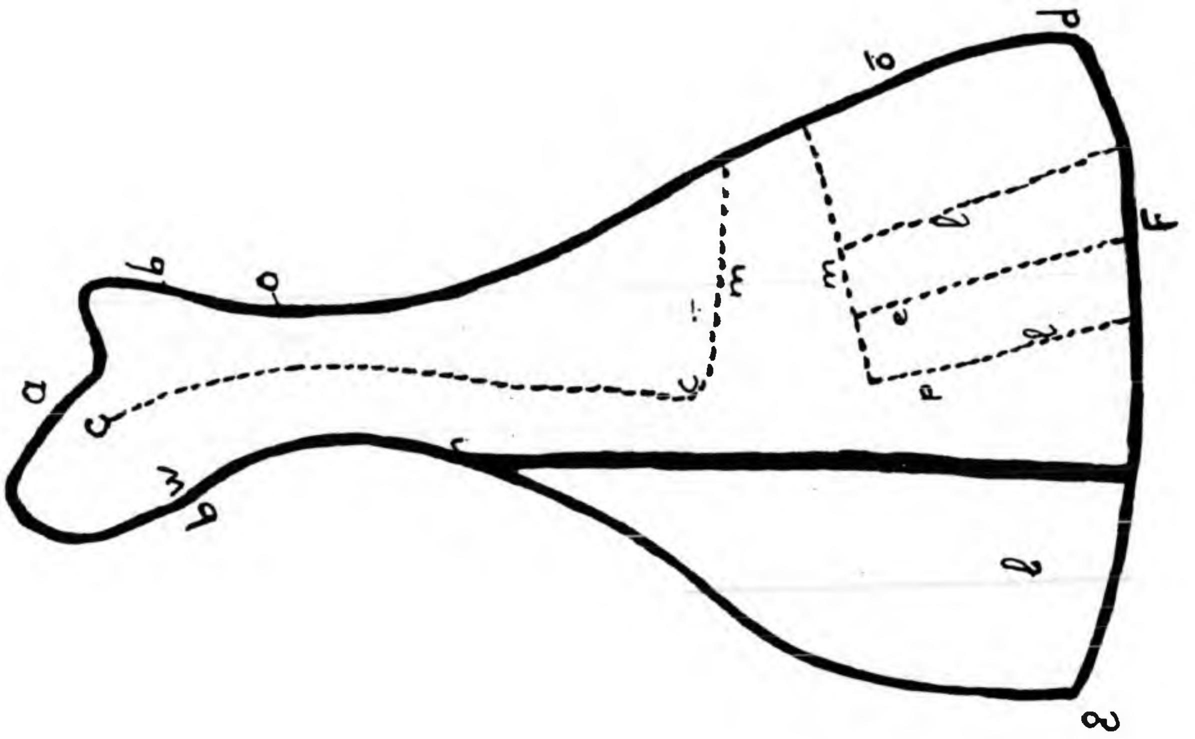
ذكر بيوراسب الترك الاول احتماد صاحب الكتاب التركي

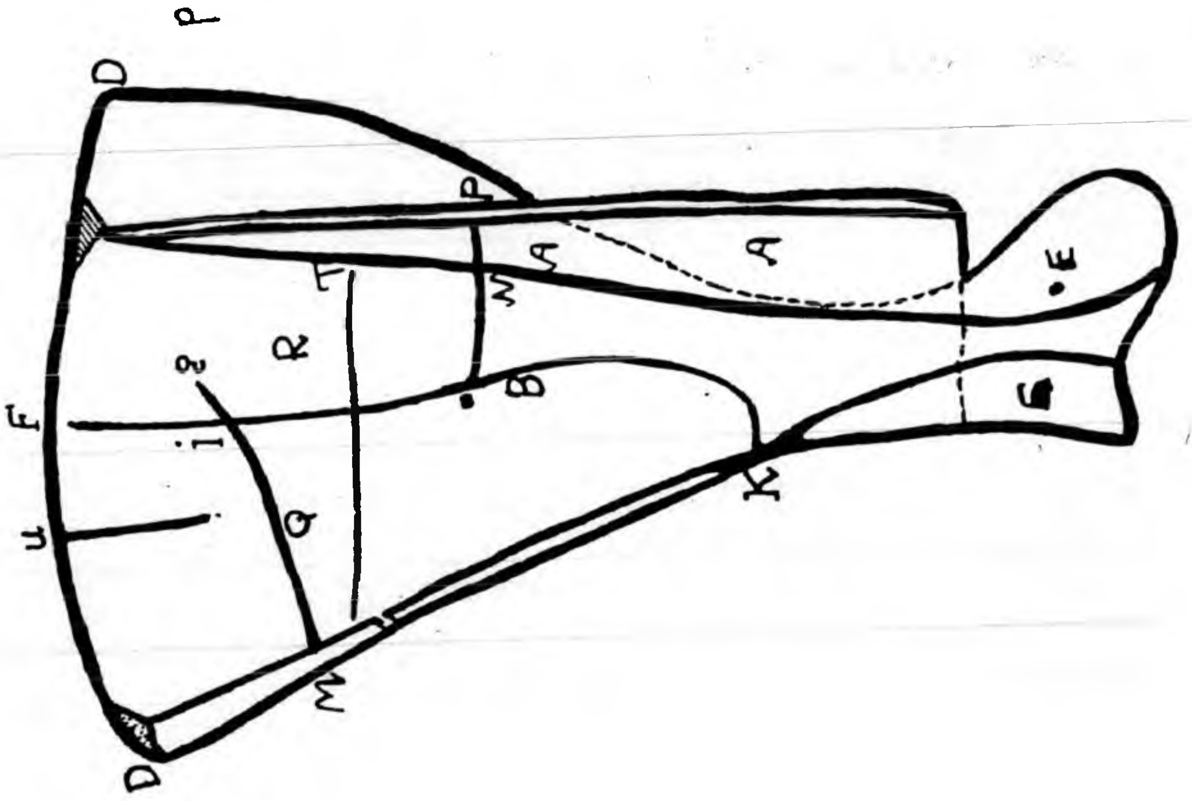
هذا كتاب عني بنقله من اللغة الفارسية الى اللغة العربية ثم عني
بنقله من اللغة التركية الى اللغة الفارسية عبد الله المتوكل على ربه
الغفور الشامخ جبريل بن ... في سنة احدى عشر ومايتين
١٢٠
باللسان التركي كما ترجمها الذي نقلها من التركية الى الفارسية وهو ابو مسلم
عبد الرحمن صاحب الدعوة العباسية فاتى جبريل ووصل الى هذا
الكتاب من خط ابي مسلم المذكور وذكر انه من كتب جاماسب بن بزرجمهر
ابن البختكان الفارسي وكان ابو مسلم ينتسب الى بزرجمهر المذكور
وليس ببعيد فيما ذكر لما كان عليه من العقل الوافر وحسن السياسة
والتدبير مع ما اجتمع فيه من فنون العلم وقتله المنصور لما خيف
من دهاه وتدبيره وسمعت المامون رضي الله عنه يقول الملوك
ثلاث الذين غاشوا البلاد وانتقوا الاحوال واقلبوا الدول وهم
الاسكندر وازدشير وابو مسلم ثم ان جبريل اطنب في ذكر
ابي مسلم اطنابا كثيرا اضربت عنه ولم انسخه اذ ليس فيه لنا غرض
قال بعد ذلك ان الله جلت قدرته وتعاظمت حكمته خلق
جبلا عظيما اخر الصين الاعلا من جهة شرق الشمس تحت نجوم
في الجو اربع فراسخ ما علا في فلك الهوى حجر اسود املس ليس به
نبات وان من حكمة الله جل وعز التي لا يدرك لها غاية ولا يحصر لها
نهاية جعله حاجزا للبحر الاسود المحيط وحاجزا لعين الشمس
في اول طلوعها فانها تطلع من ذلك البحر من غامض علمه الذي لا يعلمه

Rs. 1

Res. 2 — Kürek kemiği falından bahseden İlmü'l-ketf risalesinde (Nur-u Osmaniye kitaplığı No 2840) kemikteki işaret yerlerini gösteren resim.

Kes. Töz - Tös.

